

ВІСНИК

ЛДУВС

імені Е.О. Дідоренка

3'2009

ВІСНИК

**Луганського
державного університету
внутрішніх справ
імені Е.О. Дідоренка**

Науково-теоретичний журнал

Випуск № 3

У двох частинах

Частина 2

**Луганськ
2009**

*Науково-теоретичний журнал * Виходить щоквартально * Заснований 1997 року * Засновник і видавець: Луганський державний університет внутрішніх справ * Реєстраційне свідоцтво ЛГ № 1052-173/ГП, видане Головним управлінням юстиції у Луганській області 21.05.2008 р. * Включений до переліку фахових видань ВАК України з юридичних наук *

3/2
2009

Редакційна колегія:

Комарницький Б.М.	- канд. юрид. наук, доц. (головний редактор)
Козаченко І.П.	- д-р юрид. наук, проф. (заст. гол. редактора)
Левченко О.І.	- канд. юрид. наук, доц. (відповідальний редактор)
Атоян О.М.	- д-р юрид. наук, доц.
Бобкова А.Г.	- д-р юрид. наук
Бурбело О.А.	- д-р екон. наук, проф.
Віленська Е.В.	- д-р филос. наук, проф.
Дудоров О.О.	- д-р юрид. наук, проф.
Замойський І.Є.	- д-р юрид. наук
Знаменський Г.Л.	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. АПРН України
Лазор Л.І.	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. АПРН України
Малишева Н.Р.	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. АПРН України
Мамутов В.К.	- д-р юрид. наук, проф., акад. НАН України
Розовський Б.Г.	- д-р юрид. наук, проф.
Сезай М.Я.	- д-р юрид. наук, проф., акад. АПРН України
Беніцький А.С.	- канд. юрид. наук, доц.
Бірюков В.В.	- канд. юрид. наук, доц.
Литвинов О.М.	- канд. юрид. наук, доц.
Сілюков В.О.	- канд. юрид. наук, доц.

Рекомендовано до друку вченою радою Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (протокол № 2 від 25 березня 2009 року)

Для науковців та юристів-практиків.

Статті публікуються в авторській редакції.

✉ Україна, 91493, Луганськ, сел. Ювілейне, вул. Генерала Дідоренка, 4.
Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка.
☎ 35-11-57, 52-35-00, факс 93-50-77

© Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, 2009

**ЩОДО ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОРЯДКУ ПОДАЧІ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ДО "ВІСНИКА ЛУГАНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ ІМЕНІ Е.О. ДІДОРЕНКА"**

У "Віснику Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка" публікуються лише ті матеріали, які відповідають вимогам Постанови президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 "Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України" (Бюлетень ВАК України. - 2003. - № 1).

1. Статті приймаються українською та російською мовами обсягом до 10 сторінок (формат А4, шрифт Times New Roman, розмір - 14, розмір виносок - 12, інтервал - 1,5). Статті подаються в роздрукованому й електронному вигляді на диску. Нумерація виносок має бути окремою для кожної сторінки.

2. Текст набирається на комп'ютері в редакторі Word for Windows.

3. У заголовку статті вказується її назва, ім'я, по батькові та прізвище автора.

4. Стаття має включати мету, актуальність, анотації англійською та російською (українською) мовами, висновки, УДК.

У додатку до статті зазначається місце роботи та посада автора, науковий ступінь і звання (якщо такі є), адреса, контактний телефон (службовий і домашній).

5. Разом з авторським оригіналом слід додавати 2 рецензії, витяг із протоколу засідання кафедри (підрозділу) про рекомендацію статті до опублікування. До статей, які подаються аспірантами, здобувачами, ад'юнктами, необхідно додавати направлення наукового керівника.

6. Рукопис має бути ретельно вичитаний, виправлений і підписаний автором (усіма співавторами).

7. Іноземний текст й окремі іноземні слова повинні бути звірені з оригіналом.

8. До кожної цитати в статті дається посилання на її джерело (джерела оформлюються відповідно до вимог Бюлетеня ВАК України. – 2008. – № 3).

При використанні літературних джерел треба вказувати:

а) для журналів – прізвище, ім'я та по батькові автора статті, її назву, найменування журналу, рік видання, номер, сторінку;

б) для книг – прізвище, ім'я та по батькові автора, назву книги, місто, де книга видана, найменування видавництва, рік видання, сторінку.

9. Усі бібліографічні елементи іноземних джерел слід давати тільки мовою оригіналу.

10. При посиланні на законодавчий акт необхідно у виносці навести його повну офіційну назву і вказати джерело, де він опублікований.

Ми працюємо на таких засадах:

1. Відповідальність за достовірність фактів, за точність усіх посилань покладається на авторів.

2. Редакція має право робити скорочення й редакційні зміни.

3. Оцінку актуальності поданих статей і формування змісту "Вісника Луганського державного університету внутрішніх справ" проводить редакційна колегія. Кожна з отриманих статей проходить обов'язкове внутрішнє, а в разі потреби – і зовнішнє рецензування.

4. Рукописи редакцією не повертаються.

5. При недодержанні перелічених правил підготовки рукопису редакція залишає за собою право не розглядати його.

Телефони для довідок: міський – 8 (0642) 35-11-57,
внутрішній – 22-57.

Редакційна колегія

Розділ I. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

М.В. Палій, — **НАПРЯМИ ГУМАНІЗАЦІЇ СУЧАСНОЇ**
Є.С. Назимко **ПЕНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ**

Вирішення комплексу завдань, пов'язаних з протидією злочинності в Україні, викликає, насамперед, проблему розробки теоретичних понять та підходів. Серед надзвичайно широкого комплексу питань, які стоять у цьому ряду, одне з провідних місць займає розробка основних напрямів правової політики держави в сфері протидії злочинності.

Різні аспекти правової політики держави в сфері протидії злочинності досліджувалися у працях П.П. Андрушка, Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова, Т.А. Денисової, О.М. Костенка, А.А. Музики, В.О. Навроцького, В.І. Поклада, Б.Г. Розовського, П.Л. Фріса та інших вчених. Проте, пенальна політика України як напрям правової політики держави у сфері протидії злочинності та її тенденції залишаються малодослідженими.

Отже, метою цієї статті є визначення напрямів гуманізації сучасної пенальної політики України.

Під пенальною політикою держави ми пропонуємо розуміти самостійний напрям правової політики держави у сфері протидії злочинності, який має своїм предметом мету, оптимальні вид і розмір покарання за злочин, розробляє положення щодо призначення та звільнення від покарання та його відбування, формує засоби протидіючого впливу на злочинність під час реалізації покарання та знаходить своє відображення в нормах кримінально-правового, кримінально-виконавчого, кримінально-процесуального й кримінологічного законодавства і практиці їх застосування.

Вона являє собою підсистему або систему меншого порядку у порівнянні із правовою політикою держави у сфері протидії злочинності. Однією із характерних рис системи є її розвиток, удосконалення, взаємодія з іншими елементами системи та із зовнішнім середовищем. В зв'язку з цим пенальна політика держави є динамічною системою чотирьох галузей: кримінально-правової, кримінально-виконавчої, кримінально-процесуальної та кримінологічної; вона постійно змінюється, хоча і не так швидко у порівнянні із змінами у злочинному середовищі. Розвиток пенальної політики України у сучасних умовах має певні тенденції. Одною з найголовніших є гуманізм.

Слід зазначити, що тенденція гуманізації пенальної політики України є складовою загальносвітових процесів забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Так, в 2005 р. в м. Краків на 5-й конференції Європейської кримінологічної асоціації була зафіксована точка зору, що темпи зростання злочинності в Європі з середини 90-х років мають відчутну тенденцію до скорочення. Це наслідок дійової системи контролю над злочинністю, яка заснована якщо не на пом'якшенні санкцій, то на повній відмові від надання їм жорсткого характеру¹. Природним продовженням такої пенальної політики повинно стати відображення подібних ідей в національних законодавствах.

Тривалий час в пенальній політиці України пануючою вважалася концепція, згідно з якою розширення застосування покарання у виді позбавлення волі здатне позитивно вплинути на зниження рівня злочинності. Тогочасна радянська кримінологія, виходячи з ідеалізованого обґрунтування існування злочинності у зв'язку з існуванням капіталістичного (буржуазного) суспільства заявляла про поступове "відмирання" злочинності. Тому питома вага покарання у виді позбавлення волі в практиці призначення покарання була традиційно високою і складала в СРСР у 60-70-і роки 53-66% засуджених. Але ці оптимістичні прогнози про скорочення та відмирання злочинності в процесі розвитку соціуму, на жаль, не виправдовувалися².

---

¹ Кури Х. Поклад В. Проблема изучения преступника как жертвы в современной криминологии // Кримінальна субкультура як фактор злочинності: Криминологічні дослідження. Вып. 2 / Луган. гуманіт. центр; Луган. Держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка: [Гол. ред. канд. філос. наук В.І. Поклад]. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2008. – С. 26

² Наумов А. Уголовная статистика: преступность и ее стабильность // Уголовное право. – 2008. – № 4 – С. 134

З середини 80-х років в пенальній політиці посилилися гуманістичні тенденції. Нарешті вони знайшли відображення у ході розробки та прийняття КК України 2001 р. Була більш широко застосована депеналізація, здійснена орієнтація на більш широке застосування видів покарань, альтернативних позбавленню волі, проведена нормативна регламентація та розширено перелік підстав для звільнення від покарання тощо¹. Сучасним проявом гуманізації пенальної політики держави стали зміни в КК України, внесені 15.04.2008 р. відповідно до Закону України "Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності"².

Тенденція до гуманізації пенальної політики України держави проявляється, перш за все, в призначенні покарання у виді позбавлення волі. У структурі видів покарання частка засуджених, до яких українські суди застосували покарання, альтернативні позбавленню волі на певний строк, поступово збільшується: 2004 р. - 11,6%, 2005 р. - 13%, 2006 р. - 15,8%, 2007 р. - 17,7%. Зокрема, штраф як основне покарання в 2007 р. накладено на 15,6 тис. осіб, або 10,2% від загальної кількості засуджених, що на 9,9% більше ніж в 2006 р.; громадські роботи призначено 4,3 тис. осіб або 2,8% від загальної кількості засуджених, що на 8,8% більше ніж в 2006 р.; обмеження волі застосовано до 3,6 тис. осіб, або 2,4% від загальної кількості засуджених, що на 5,6 більше ніж в 2006 р.; арешт - до тис. осіб, або 1,3% від загальної кількості засуджених.

Українські суди в 2007 р. здебільшого призначали покарання виді позбавлення волі на певний строк особам, засудженим за тяжкі та особливо тяжкі злочини. Так, до цього виду покарання засуджено 25,9 тис. осіб, або 42,4% від загальної кількості засуджених за тяжкі та особливо тяжкі злочини. Їх частка серед осіб, до яких застосовано зазначений вид покарання, становила дві третини, або 67,8%. Так, до покарання у виді позбавлення волі засуджено за вчинення таких злочинів: умисне вбивство - 2,1 тис. осіб, або 93,3% від усіх засуджених за цей злочин; заподіяння умисних тяжких тілесних ушкоджень - 2,6 тис. осіб, або 62,7%; бандитизм - 9 осіб або 64,3%; звалтування -

¹ Черкасов С.В. Кримінологічна концепція альтернативних мір покарання: Дис ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Одеська національна юридична академія. - О., 2005. - С. 3.

² Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності: Закон України від 15.04.2008 р. // Офіційний сайт Верховної ради України // <http://www.zakon.rada.gov.ua>

416 осіб, або 77,9%; розбійний напад – 3,5 тис. осіб або 73,8%; грабіж – 5,7 тис. осіб, або 39%; катування 16 осіб, або 38,1%; незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів – 2,4 тис. осіб, або 39,1%¹.

Така практика повинна бути оцінена позитивно. Вона відображає реальні політичні підходи до застосування кримінального закону, що можуть бути сформульовані у такий спосіб: реагування на кожен факт вчинення злочину з метою реалізації принципу невідворотності відповідальності, поєднане із максимальною гуманізацією кримінальної відповідальності при вчиненні злочинів невеликої і середньої тяжкості, з одночасним застосуванням суворих заходів кримінального покарання при вчиненні тяжких і особливо тяжких злочинів, а також до осіб, що вчинили рецидив².

Але слід мати на увазі, що необдумане конструювання санкцій в КК України, та подекуди передчасне прагнення йти "в ногу" з процесами гуманізації пенальної політики може призвести до підвищення криміногенного стану в державі. Так в середині 50-х років радянський уряд поставив перед собою складну задачу – викоринити злочинність і, в кінцевому рахунку, замінити кримінальне покарання засобами суспільного впливу та виховання. Необхідно зазначити, що в достатній мірі передчасно та без достатніх підстав уряд значно делегував свої функції з захисту суспільства від злочинних посягань товаришським судам, народним дружинам, громадським організаціям, трудовим колективам тощо. В решті-решт став очевидним факт нездатності забезпечити в країні необхідний правопорядок засобами суспільного впливу та виховання, на які покладались надії. Ці та ряд інших обставин обумовили необхідність прийняття нового КК УРСР 1960 р.

Зважаючи на те, що в науковій літературі диференціація покарання визнається проявом гуманізму³, необхідно зазначити, що в деяких статтях (частинах статей) КК України санкції мають занадто широку диференціацію. Зазначене стосується таких санкцій статей

---

¹ Судова статистика // Офіційний сайт Верховного суду України <http://www.scourt.gov.ua>

² Фріс П.Л. Призначення покарання як вид реалізації кримінально-правової політики // Наше право. – 2005. – № 4. – С. 59

³ Енциклопедія уголовного права. Т. 9. Назначение наказания. - Издание профессора Малыгина. - СПб ГКА. СПб. 2008 - С. 120.

(частин статей) як: ч. 4 ст. 157; ч. ч. 1, 2, 7, 10, 11 ст. 158; ч. 2 ст. 168; ст. 229 КК України. Відповідно до них суд має право призначати покарання від найменш суворого – штрафу до одного з найбільш суворих – позбавлення волі, що, вочевидь, надає можливість для зловживання владою певним категоріям учасників кримінального процесу. Адже в більшості випадків покарання у виді штрафу стає своєрідним "відкупом" за розголошення таємниці усиновлення (удочеріння), фальсифікацію документів референдуму тощо. Тому пом'якшення покарання у названих випадках представляється не тільки не доцільним, а навіть аморальним. Але, без сумніву, майнові покарання повинні стати дієвим заходом протидії корисливим злочинам¹.

Деякі автори стверджують, що принцип гуманізму в цілому є не характерним для кримінального права. Так, О.І. Алексєєв виказує сумніви відносно застосування цього принципу в кримінальному праві, яке шляхом застосування найбільш суворих санкцій охороняє найбільш значимі соціальні цінності від найнебезпечніших посягань в ситуаціях, коли виявились неефективними (не спрацювали) інші (більш м'які, ніж кримінально-правові норми) регулятори поведінки людей². Але з цим твердженням не можна погодитися. Аналіз положень ст. 50 КК України показує їх відповідність гуманістичному спрямуванню, оскільки перед покаранням ставиться не лише мета кари та загальної і спеціальної превенції, а й надається особлива роль такій меті покарання, як виправлення засуджених. Саме тому, твердження про те, що принцип гуманізму є не властивим кримінальному праву представляється необґрунтованим. Адже перед "найостаннішим заходом реагування" законодавець ставить цілком гуманістичну мету. До того ж, як зауважує В.О. Гацелюк, саме кримінальне право, яке регламентує найбільш суворі заходи державного примусу, повинно відрізнятися гуманним ставленням до злочинця³.

До принципу гуманізму кримінально-правової політики держави автор відносить наступні положення: скорочення кола осіб, які

¹ Палій Максим. Назимко Єгор. Реформування інституту конфіскації майна як реалізація адекватності покарання та відновлення соціальної справедливості // Підприємство, господарство і право. – 2008. – № 5 – С. 117.

² Алексєєв А.И. О зигзагах уголовной политики // Проблемы реализации уголовной политики Российской Федерации на региональном уровне: Сб. научн. тр. – Ставрополь. 2007. – С. 15.

³ Гацелюк В.О. Реалізація принципу законності кримінального права України (загальні засади концепції): Монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ; Наук. ред. д-р юрид. наук, проф. С.С. Яценко. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. – С. 77.

підлягають кримінальній відповідальності (за рахунок неосудних, осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності тощо); обмеження заходів, які застосовуються до злочинців, лише мінімально необхідними та достатніми для досягнення цілей їх виправлення та превенції; розробка та впровадження альтернативних кримінальному покаранню заходів впливу на злочинця; заборона моделювання та застосування будь-яких заходів впливу з метою спричинення фізичних або психічних страждань; урахування всіх обставин, що мають відношення до справи, що розглядається, для винесення справедливого вироку¹.

В цілому погоджуючись із запропонованим В.О. Гацелюком переліком положень принципу гуманізму сучасної кримінально-правової політики, маємо зауважити, що до нього слід віднести також забезпечення прав потерпілого, оскільки КК України повинен проявляти свої гуманістичні принципи насамперед до суспільства, до потерпілих громадян. Це обумовлено тим, що в чинному КК України, на нашу думку, недостатньо уваги приділено захисту порушених прав та інтересів потерпілого. Більшість норм звернено лише до злочинця і погрожують йому певною карою за вчинений злочин. Саме тому потребують розробки положення пенальної політики держави, які стосуються забезпечення прав потерпілих від злочину.

По відношенню до злочинця кримінально-правова заборона має містити такі види та розміри покарання, які обмежені мінімумом каральних складових, необхідних і достатніх для досягнення цілей, що стоять перед КК України. На думку П.Л. Фріса, створення в процесі встановлення кримінально-правової заборони "запасу міцності" у вигляді надмірно суворих санкцій, не відповідних характеру і ступеню суспільної небезпеки діяння і винного є грубим порушенням принципу гуманізму². Це ж положення стосується і правозастосовчої практики: правозастосовувачеві необхідно обирати найменш репресивний засіб впливу на винного, але такий, за допомогою якого можливе досягнення мети покарання. Це може бути, наприклад, призначення більш м'якого покарання, ніж це передбачено відповідною санкцією статті (частини статті) Особливої частини КК України, звільнення від відбування покарання з випробуванням тощо – тобто депеналізація злочинів. Слід позитивно оцінити появу в ч. 2 ст. 65 КК України вимоги про те, що більш суворий вид покарання з числа

---

¹ Гацелюк В.О. Знач. праця. – С. 79.

² Фріс П.Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. – К.: Атіка, 2005. – С. 55.

передбачених за вчинений злочин призначається лише у разі, якщо менш суворий вид покарання буде недостатній для виправлення особи та попередження вчинення нею нових злочинів.

На жаль, серед значної частини населення і навіть працівників судових і правоохоронних органів існує явно помилкова думка про те, що тільки шляхом посилювання каральних заходів впливу на злочинців можна успішно вирішити проблему протидії злочинності. Подібні уявлення, що певним чином деформують правосвідомість суспільства, зокрема суддів, призводять на практиці до необігрунтованого широкого застосування позбавлення волі, навіть у тих випадках, коли цілі покарання можуть бути з успіхом досягнуті за допомогою використання інших, менш суворих видів покарання.

Для протидії цьому явищу потрібно, насамперед, виробити чітку державну політику у сфері правового виховання, системний, науковий підхід до проведення відповідних заходів, скоординувати всі зусилля державних органів у цьому процесі. Як стверджує В.Я. Тацій, його основою мають бути приклади з реального життя, які переконують людей у тому, що державна влада, органи влади, усі посадовці прагнуть жити за справедливим законом¹.

Аналізуючи чинний КК України, зокрема цілі покарання, слід зазначити, що у світлі сучасної теорії кримінального права стверджуються гуманістичні засади призначення покарання за вчинення злочину, необхідність застосування альтернативних кримінальному покаранню заходів впливу на злочинця. Тобто, йдеться про те, що в покаранні необхідно вбачати лише вимушений, фактично умовний засіб примусу². В майбутньому його примусовий зміст має активно трансформуватися в некаральний вплив кримінального покарання на засудженого.

Названа позиція збігається з думкою тих науковців, які передбачають перебудову всієї системи кримінальної юстиції в систему некарального впливу, засновану виключно на принципах поновлення особистості злочинця, і, якщо це не можливо, його ізоляції до тих пір, поки це необхідно для того, щоб позбавити його можливості заподіювати шкоду³. Слід зазначити, що майже за такою моделлю призначається покарання в США. Перед тим, як його призначити, суд ви-

¹ В. Тацій Людина і правова держава: проблеми взаємодійності і взаємодії // Вісник Академії правових наук України. - 2008. - № 2 (53). - С. 9.

² Книженко О. Условное осуждение или система испытанія // Законность. - 2002. - № 9. - С. 39.

³ Карпец И.И. Социальные и правовые аспекты учения о наказании // Сов. государство и право. - 1968. - № 5. - С. 63.

вчас кримінальну історію винної особи, і, вивчивши та проаналізувавши її, може прийняти рішення про звільнення особи від покарання з випробуванням (пробацію), умовою якого є виконання будь-яких вимог, що можуть бути запропоновані судом¹. Саме ці "будь-які" вимоги (відповідати на дзвінки гарячої лінії жертв насильницьких злочинів, бути присутнім під час проведення судової експертизи трупа потерпілого від дорожньо-транспортної пригоди стосовно особи, яка, керуючи транспортним засобом, порушила правила безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту та вчинила наїзд на пішохода) є найбільш придатними у справі виправлення засудженого, оскільки спрямовані на локалізацію тих якостей його особистості (неуважність, жорстокість тощо), які детермінували вчинення злочину або визначали його вчинення. Подібні вимоги, з нашої точки зору, можна було б закріпити в національному КК як різновид обов'язків, що покладає суд на особу, звільнену від відбування покарання з випробуванням (ст. 76 КК України).

У цьому ж світлі вважаємо за необхідне, передбачити в КК України ще одну норму про звільнення від покарання чи його відбування – передачу особи на поруки колективу підприємства, установи чи організації, який би мав право клопотати перед судом про звільнення особи від покарання чи його відбування, надаючи кримінальну історію засудженого, зобов'язуючись виправити особу та не допустити вчинення ним нових злочинів. Самі ж колективи підприємств, установ чи організацій повинні мати свою пенальну історію, в якій визначальними мають бути два критерії: 1) кількість осіб, яких відповідний колектив підприємства, установи чи організації взяв на поруки; 2) вчинення нових злочинів особами, яких певний колектив підприємства, установи чи організації взяв на поруки. Враховуючи саме ці показники Державний департамент України з питань виконання покарань має розробити пенальний рейтинг (відображення ефективності поручительської діяльності) колективу підприємства, установи чи організації, який суд враховуватиме під час вирішення питання про звільнення особи від покарання та його відбування.

Розуміється, це гуманістичне припущення слід сприймати як віддалену перспективу для всього процесу змістовного розвитку пенальної політики України. Сама ж орієнтація законодавця на такий інноваційний юридичний процес, безперечно, сприятиме гуманізації кари в цілому як суттєвого елемента кримінального покарання. Про-

---

¹ Савченко А.В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження: Монографія. - К.: КНТ, 2007. - С. 282.

те треба розуміти, що надмірна гуманізація може викликати втрату покаранням своєї змістовної сутності стримання і мети запобігання злочинності шляхом примусу зокрема та девальвацію державної реакції на вчинення злочину взагалі. Інша річ, що сам примус має безумовно бути гуманним, що виключає заподіяння фізичних страждань або приниження людської гідності. Це твердження є цілком зрозумілим відтворенням положень ст. 3 Конституції України, де передбачено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. І саме від філософсько-правового розуміння зазначеного положення має залежати сама логіка побудови пенальної політики України, зміст і спрямованість діяльності держави в цілому¹.

Таким чином, реалізація правообмежень, які притаманні кримінальному покаранню та передбачені лише чинним кримінальним законодавством, може бути надійною правовою гарантією реалізації в пенальній політиці Української держави принципу гуманізму. Саме гуманізація підходів до визначення розміру і виду покарання, його призначення, звільнення від нього та його відбування, формування санкцій статей (частин статей) Особливої частини КК України є одним із стратегічних напрямів діяльності законодавця, який у багатьох випадках закріплює саме ефективність і авторитет засобів покарання як необхідних атрибутів пенальної політики держави.

Вочевидь, життя потребує певної еволюції пенальної політики держави, але все ж таки її еволюція має бути обґрунтованою і послідовною. Тому на сучасному етапі розвитку пенальної політики України ми пропонуємо: 1) переглянути санкції статей (частин статей) для адекватного диференціювання видів та розмірів покарання відповідно до суспільної небезпечності злочину; 2) залучати колективи установ, підприємств та організацій (найбажаніше – громадських та релігійних) до справи виправлення засуджених; 3) розробити кримінально-правові гарантії забезпечення прав і свобод потерпілих від злочину за допомогою відновлюючого механізму кримінального покарання; 4) поширювати серед населення інформацію щодо протидіючого впливу покарань, альтернативних позбавленню волі.

Стаття надійшла до редколегії 08.10.2008 р.

¹ Палій М.В. Людина - найвища соціальна цінність і покарання за злочини, які ображають релігійні почуття людини: перспективи виправлення невідповідності // Актуальні проблеми боротьби та попередження злочинності: Матеріали науково-теоретичного семінару [м. Івано-Франківськ, 12-13 травня 2006 року]. - Івано-Франківськ, 2006. - С. 19

**Ю.Ф. Соцький ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ТА ПОРЯДОК
ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ
ПОЗБАВЛЕННЯМ ВОЛІ
ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ**

У сучасних суспільно-політичних та соціально-економічних умовах важлива роль відводиться формуванню нормативно-правової бази, що регламентує різноманітні сторони суспільних відносин, у тому числі й відносин, пов'язаних із реалізацією кримінальних покарань.

У період реформування кримінально-виконавчої системи України нагальною є потреба вивчення як зарубіжного досвіду в зазначеній сфері, так і вітчизняного дореволюційного.

Пенітенціарній системі Російської імперії дожовтневого періоду та законодавству, що забезпечувало її функціонування, присвячені роботи дореволюційних вчених та практиків тюремної справи М. Галкін-Враського¹, М. Лучинського², І. Фойницького³.

Серед радянських дослідників проблеми, що розглядається, слід виділити роботи М. Гернета⁴, С. Гайдука⁵, Р. Мулукаєва⁶.

У пострадянський період питанню функціонування тюремної системи та тюремного законодавства Російської імперії присвятили свої роботи російські вчені-пенітенціаристи: Л. Аладіна⁷, А. Дегтярьов⁸, М. Детков⁹.

---

¹ Див.: Галкин-Врасский М.Н. Материалы по изучению тюремного вопроса. - СПб., 1868. - 314 с.

² Див.: Лучинский Н.Ф. Основы тюремного дела. - СПб., 1904. - 96 с.

³ Див.: Фойницкий И.Я. Учения о наказании в связи с тюремоведением. - СПб., 1898. - 598 с.

⁴ Див.: Гернет М.Н. История царской тюрьмы. - М., 1963. - Т. 1 - 5.

⁵ Див.: Гайдук С.Л. Тюремная политика и тюремное законодательство пореформенной России: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01 - М., 1987. - 24 с.

⁶ Див.: Мулукаев Р.С. Полиция и тюремные учреждения дореволюционной России. - М., 1964. - 127 с.

⁷ Див.: Аладина Л.С. Уголовно-исполнительная политика Российского государства, вторая половина XVIII - первая четверть XIX века: Дис. ... канд. юрид. наук 12.00.01. - М., 2003. - 174 с.

⁸ Див.: Дегтерев А.А. Развитие института уголовного наказания в Российской империи. XIX - начало XX вв.: историко-правовой аспект: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук 12.00.01. - Краснодар, 2003. - 29 с.

⁹ Див.: Детков М.Г. Развитие системы исполнения уголовного наказания в виде лишения свободы в России: Дис. ... д-ра юрид. наук. 12.00.08. - М., 1994. - 486 с.

Серед українських дослідників цій проблемі присвячені дослідження О. Неолова¹, В. Россохіна², О. Ярмиша³.

Разом із тим ні одним із зазначених вітчизняних авторів, не аналізувався інститут умовно-дostroкового звільнення від покарання позбавленням волі, а також не розглядалось питання застосування царським урядом актів амністії та помилування в кримінально-виконавчому аспекті.

Зазначене вище, переконує в актуальності статті, її новизні, теоретичній та практичній значимості.

Метою статті є розгляд питань юридичної природи звільнення від покарання позбавлених волі, правовий аналіз інституту умовно-дostroкового звільнення, а також правова природа актів амністії та помилування в історико-правовому контексті.

Системний аналіз норм Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. свідчить про те, що кримінальне законодавство дореволюційної Росії передбачало інститут помилування і розглядало амністію як одну із форм помилування.

Згідно статей 170 - 171 Уложення помилування могло виходити з Верховної Самодержавної влади Монаршого милосердя та полягало в усуненні для засудженого репресивних наслідків за вчинений злочин⁴.

Новий етап у розвитку інститутів амністії та помилування, пов'язаний з набуттям чинності в 1903 р. Кримінального уложення, яке передбачало інститут амністії та помилування, дослівно копіюючи його з Уложення про покарання кримінальні та виправні.

Аналіз норм Кримінального уложення 1903 р., Статуту кримінального судочинства в редакції 1913 р. та Статуту про ув'язнених в редакції 1913 р., дає підстави стверджувати, що суспільні відносини, пов'язані з умовно-дostroковим та дostroковим звільненням від кримінального покарання позбавленням волі регулювались суміжними

¹ Див.: Неолов О. П. Організаційно-правове забезпечення реалізації поремної реформи в Російській імперії в другій половині XIX-на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук 12.00.01. - Х., 2003. - 20 с.

² Див.: Россохін В.В. Пенітенціарна система Російської імперії в XIX- на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук 12.00.01. - К., 2005. - 20 с.

³ Див.: Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX - на початку XX ст.: Монографія. - Х.: Консум, 2001. - 288 с.

⁴ Див.: Осмоловская Н.В. Развитие институтов амнистии и помилования в России до 1917 г. // История государства и права. - 2005. - № 4. - С. 36.

галузями права: кримінальним, кримінально-процесуальним та пенітенціарним.

Відомчим нормативним актом, який регламентував правові підстави звільнення від покарання позбавленням волі були "Правила про порядок звільнення арештантів із тюрем" затверджені міністром юстиції царської Росії 20 грудня 1879 р.

Зокрема, особи, які відбули покарання тюремним ув'язненням, звільнялись із тюремної установи в день закінчення терміну покарання. Напередодні начальником тюрми з особою, що звільнялась, проводилась профілактична бесіда в процесі якої з'ясовувались подальші життєві плани звільненого. У день звільнення йому видавались грошові кошти, які зберігались на його особовому рахунку, після цього під наглядом поліцейського пристава звільнений із тюрми, направлявся на залізничний вокзал для подальшого слідування до обраного місця проживання.

Зазначу, що однією із переваг в організації процесу виконання покарання позбавленням волі в дореволюційній Росії було те, що засуджені до цього виду покарання відбували його по місцю проживання або засудження, за винятком осіб, які утримувались у каторжних тюрмах. Це дозволяло засудженому підтримувати стійкі суспільно корисні зв'язки із рідними та близькими.

У 1882 р. на території України було 104 тюремні замки (вони знаходились у губернських і повітових центрах і градоначальствах), розрахованих на утримання понад 9 400 ув'язнених. Найбільшими були тюремні замки Київський (525), Одеський (488), Єлисаветградський (318), Кам'янецький (318), Харківський (230)¹.

Аналіз нормативно-правової бази царської Росії свідчить про те, що право видання актів про амністію та помилування, належить винятково імператору Російської імперії. Юрисдикція актів амністії, як правило, поширювалось на категорію осіб, які відбули покарання в загально кримінальних тюрмах: губернських та повітових.

У цьому відношенні показовим є циркуляр № 3 Головного тюремного управління в Росії від 13.12.1913 р. "Про відзначення в тюрмах 300-річчя династії Романових" згідно з яким від подальшого відбування тюремного ув'язнення, звільнялись особи засуджені за дрібні крадіжки та розбій².

---

¹ Див.: Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX - на початку XX ст.: Монографія. - Х.: Консум, 2001. - 288 с.

² Див.: Сборник циркуляров и распоряжений, изданных по Главному тюремному управлению (1879 - 1914 г.г.). - Т. 2. (1895 - 1914 гг.). - С. 18.

Розглядаючи порядок та умови застосування акту помилування щодо осіб позбавлених волі, слід зазначити, що його застосування носило епізодичний характер та застосовувалось у основному до осіб, засуджених до покарання позбавленням волі за так звані "політичні" злочини, а саме злочини проти державної влади та управління.

На початку ХХ сторіччя у науці кримінального права та пенітенціарії Російської імперії, сформувалась концепція, що розглядала покарання позбавленням волі, як засіб виправлення злочинця шляхом застосування стимулюючих норм.

Ця доктрина обговорювалась на Другому з'їзді російської групи міжнародного союзу криміналістів, який проходив 17 - 19 лютого 1900 р. у місті Санкт -Петербурзі.

У своєму виступі на цьому форумі професор М. Духновський, зокрема, зазначав наступне: "Інститут умовно - дострокового звільнення є одним із самих надійних засобів боротьби зі злочинністю. Він є суттєвою частиною прогресивної системи позбавлення волі, в якій строк тюрмного ув'язнення стає залежним від результатів досягнених тюрмою. Практичне застосування умовно-дострокового звільнення дало позитивні результати, у тих державах де воно діє, із умовно звільнених не повертається назад у місця позбавлення волі 85 - 90%¹.

Інспектор Головного тюрмного управління царської Росії Д. Дриль у підтвердження ефективності інституту умовно-дострокового звільнення, посилаючись на російський пенітенціарний досвід у цій сфері, запропонував, використати практику нормативно-правового регулювання дострокового звільнення неповнолітніх злочинців із колоній та притулків: "Виправні заклади для неповнолітніх злочинців, які у нас діють позитивно в плані стимулювання самодіяльності засуджених, але й тут самим сильним поштовхом для перевиховання є умовно-дострокове звільнення. Цей інститут з успіхом застосовується у закладах для неповнолітніх та з неменшим успіхом міг би застосовуватись у тюрмах. Наші тюрми переповнені, нерідко цілодобовий склад їх населення перевищує 160000 осіб. Інколи в тюрму потрапляють випадкові особи, утримувати яких в тюрмі лишній час не є розумним².

На цьому з'їзді було прийнято резолюцію, яка полягала у схваленні наступних положень:

¹ Див.: Тюрмный вестник. - 1900. - № 5. - С. 269.

² Див. там само. - С. 263.

- визнання бажаним і необхідним введення умовно-дostroкового звільнення в Росії, ефективність якого виправдана досвідом багатьох держав;

- право застосовувати умовно-дostroкове звільнення ініціюється місцевим тюремним керівництвом за згодою судової влади та за участю представників прокуратури:

- відмова засудженому в умовно-дostroковому надається судовим інстанція тільки в установленому законом порядку¹.

Матеріальне відображення ця резолюція знайшла в Законі Російської імперії від 22 червня 1909 р. "Про умовно-дostroкове звільнення".

Необхідність прийняття цього закону була продиктована також тим, що на початок ХХ сторіччя в результаті широкого застосування судовими інстанціями царської Росії покарання у вигляді позбавлення волі значно збільшилась чисельність тюремного населення, яка в 1,5 рази перевищувала ліміт тюремних установ.

Виступаючи на загальному засіданні Державної Думи Російської імперії по обговоренню закону "Про умовно дostroкове звільнення", міністр юстиції І. Щегловітов зазначив: "Наші місця позбавлення волі по кількості місць для арештантів розраховані на кількість від 100 до 150 тисяч засуджених. Разом з тим у даний час у місцях ув'язнення Російської імперії більше 150 тисяч засуджених. Якщо ми будемо і в подальшому для підтримання репресії, точно виконувати приписи, щоб всі засуджені, і саме закоренілі злочинці і ті що скоро в тюрму не повернуться, висиджували повний строк покарання, то будемо мати один результат скоро не буде куди поміщувати осіб, які заслужили покарання"².

Текстуальний аналіз закону Російської імперії від 22.06.1909 р. "Про умовно дostroкове звільнення", свідчить про те, що формальним критерієм, який давав право засудженому до покарання позбавлення волі на умовно дostroкове звільнення, був фактичний термін відбутого покарання, який не міг бути менш шести місяців.

Матеріальним або пенітенціарним критерієм, що давав право на умовно-дostroкове звільнення, була його поведінка під час відбування покарання.

---

¹ Див.: Тюремный вестник. - 1900. - № 5. - С. 281.

² Закон от 22 июня 1909 г. "Об условном досрочном освобождении" // Сборник узаконений и распоряжений правительства. - СПб., 1909. - № 126. - Ст. 216. - С. 99.

У пояснюючій записці до проекту Закону "Про умовно дострокове звільнення" міністром юстиції царської Росії І. Щегловим, зокрема, зазначалось: "...в основу інституту умовно-дострокового звільнення покладена думка про можливість звільнення від покарання позбавленням волі особи до закінчення його терміну за умови, що особа відзначалась хорошою поведінкою і подавала надію на виправлення при умові виконання законодавчих приписів і правил поведінки¹.

Слід зазначити, що норми цього закону, поширювались тільки на губернські та повітові тюрми і виправні будинки. Умовно дострокове звільнення від покарання позбавленням волі не поширювалось на осіб, що утримувались в каторжних тюрмах, фортецях та арештних домах. Одночасно законодавець наполягав на тому, щоб умовно дострокове звільнення не застосовувалось до осіб, засуджених за крадіжку коней, а також тих, хто підлягав засланням на поселення².

Питання про надання засудженому права на умовно-дострокове звільнення, виносилось начальником тюрми на обговорення спеціальної тюремної ради, до складу якої входили мировий суддя, прокурор, представники Товариства опіки про тюрми, які колегіально приймали рішення про умовно-дострокове звільнення ув'язненого.

На строк реально не відбутого покарання умовно достроково звільнений підлягав нагляду зі сторони представників Товариства опіки про тюрми. Цим особам надавалось право здійснення нагляду за особами, які умовно-достроково звільнились, дозволяти їм виїжджати з місця проживання на термін не більше 30 діб, а також повідомляти судові та поліцейські установи про порушення правил умовно достроково звільненими³.

У разі, якщо умовно-достроково звільнений учинив антисоціальні проступки, які загрожували громадському порядку, вживав спиртні напої, то в судовому порядку за поданням органів опіки над ним, він повертався в місця позбавлення волі.

Розглядаючи питання щодо ефективності умовно-дострокового звільнення, відомий дореволюційний вчений, професор П. Люблінський писав: "Умовно дострокове звільнення являє собою інститут, який переслідує декілька цілей. З точки зору тюремного режиму, умовно-дострокове звільнення, слід розглядати як нагороду за вико-

¹ Закон от 22 июня 1909 г. "Об условном досрочном освобождении" // Сборник узаконений и распоряжений правительства. - СПб., 1909. - № 126. - Ст. 216. - С. 100.

² Див.: Тюремный вестник. - 1900. - № 5. - С. 47.

³ Див. там само. - С. 406.

нання приписів тюремної дисципліни. З точки зору профілактики злочинів, надання права на умовно-дострокове звільнення, залежить винятково від особи злочинця"¹.

Прийняття закону від 22.06.1909 р. "Про умовно-дострокове звільнення" було безпосередньо пов'язано із заснуванням товариств патронату в Росії, завданням яких було: надання допомоги особам звільненим із місць ув'язнення та організація постпенітенціарного контролю за ними.

Зазначу, що питання про надання комплексної допомоги особам, які звільнялись із місць позбавлення волі та створення неурядових установ, які б здійснювали постпенітенціарний контроль за ними, було предметом обговорень на багатьох тюремних конгресах у яких Росія через своїх представників приймала активну участь.

У 1880 р. Росія в Петербурзі приймала учасників третього міжнародного тюремного конгресу і в подальшому в дореволюційний період приймала участь в конгресах, що проходили в 1895 р. у Парижі, у Брюсселі - 1900 р. у Будапешті - 1905 р., в 1910 р. - у Вашингтоні².

Перший в Російській імперії притулок для осіб, які звільнялись із місця позбавлення волі було створено 1 червня 1874 р. в місті Санкт-Петербурзі.

Метою функціонування цього закладу було попередження вчинення злочинів особами, що відбули покарання позбавленням волі. Зазначена мета досягалась шляхом надання вказаним особам робочих місць, спальних приміщень, продуктів харчування. До цього закладу приймалися особи, які визнавались такими, що потребують опіки, здатні до фізичної та розумової праці.

Кошти на функціонування закладу виділялись із бюджету Міністерства внутрішніх справ та членських внесків представників тюремних комітетів та відділень товариства опіки про тюрми.

10 вересня 1909 р. міністром юстиції Російської імперії було затверджено "Проект нормального статуту місцевого товариства патронату".

Згідно статті 3 Проекту мета діяльності товариства полягала в наступному:

- забезпеченню осіб, звільнених із місць позбавлення волі довідками встановленого зразка;

---

¹ Люблинский П. Основные черты условного досрочного освобождения по Закону 22 июня 1909 г. // Вопросы права. - 1910. - № 5. - С. 39.

² Див.: Щеповитов И. Основные черты закона "Об условном досрочном освобождении" // Тюремный вестник. - 1910. - № 6. - С. 217.

- їх працевлаштуванням;
- забезпечення їх їжею, одягом, робочим інструментом;
- наданням допомоги родичам осіб, які знаходились у тюрмах, у тому числі й їх дітям.

Товариство, складалось із дійсних і почесних членів. Дійсними членами товариства були особи, які вносили членські внески в розмірі трьох карбованців за один рік.

Почесними членами за посадою були Міністр юстиції та Начальник Головного тюремного управління Російської імперії.

Вищим керівним органом місцевого товариства патронату, вважався його комітет до складу якого входили голова комітету та 6 - 10 членів, обраних на загальних зборах, двоє із яких були особами з вищою юридичною освітою та знайомі з тюремною справою.

Опікою товариства користувались особи, звільнені із місць позбавлення волі, що здійснили злочин вперше, рецидивісти та особи умовно достроково звільнені внаслідок реалізації закону від 22.09.1909 р. "Про умовно дострокове звільнення". Крім осіб перерахованих вище опіці товариства підлягали особи, що заходились у місцях позбавлення волі, але стосовно них було виписано оправдальний вирок суду.

Після затвердження статусу на його основі стали виникати товариства патронату, які наділялись згідно з його нормами правом засновувати притулки, будинки працелюбства і майстерні та вели роботу не тільки по наданню допомоги особам звільненим з місць позбавлення волі, але й брали на себе опіку над дітьми осіб, що знаходились в місцях позбавлення волі.

Станом на 1.01.1912 р. у Російській імперії нараховувалось 11219 таких установ у таких містах як Нижній Новгород, Рибінськ, Київ, Гомель, Харків, Санкт-Петербург ¹.

У циркулярі міністра юстиції Головному тюремному управлінню Російської імперії від 22.06.1910 р. за № 10 зазначалось: "одним із показників Будинку працелюбства має бути надання роботи звільненим із місць ув'язнення, так як положення цих осіб у більшості випадків є досить складним при тій недовірі до них зі сторони суспільства:

¹ Див.: Уголовно-исполнительное право России: теория, законодательство, стандарты, отечественная практика конца XIX - начало XXI века: Учебник для вузов / Под ред. д-ра юрид. наук, профессора А.И. Зубкова. - М., 2002. - С. 55.

потративши гроші зароблені в тюрмі та не знаходячи роботи, звільнені вчиняють нові злочини і стають звичними злочинцями¹.

Для влаштування в Будинок працелюбства особі, яка звільнялась від тюремного ув'язнення начальником тюрми видавалось посвідчення встановленого зразка в якому містилась інформація про особу звільненого, а також його поведінку в період відбування покарання. Особи, які характеризувались як злісні порушники тюремної дисципліни до зазначених закладів не приймалися з тією метою, щоб виключити їх негативний вплив на осіб, що характеризувались позитивно.

Завершуючи аналіз основних положень закону від 22.06.1909 р. "Про умовно-дostroкове звільнення", зазначу, що прийняття цього нормативно-правового акту внесло відповідну новизну в процес реалізації кримінального покарання позбавленням волі.

Разом з тим введення його в дію переслідувало за мету те, щоб в умовах ізоляції від суспільства продовжували залишатись закоренілі, педагогічно не виправдані злочинці.

За розрахунками центрального органу тюремного відомства із 178 тисяч осіб, що відбували покарання в місцях позбавлення волі на момент прийняття закону, 40 тисяч осіб знаходились в тюрмах та виправних будинках і формально потрапляли під його юрисдикцію. З введенням в дію цього закону царський уряд робив спробу, скоротити чисельність тюремного населення і збалансувати його кількість у відповідності з лімітом наповненості місць ув'язнення, що становила 120 тисяч осіб².

Водночас законодавець виходив із бажання підвищити ефективність діяльності громадських формувань в особі Товариства опіки про тюрми та його структурних формувань губернських тюремних комітетів та повітових відділень, передавши їм функції по нагляду за умовно-дostroково звільненим.

У доповіді комісії законодавчих пропозицій Державної Думи Російської імперії, зокрема зазначалось: "Визначаючи, що мета держави є не тільки карати, але й виправляти злочинця, і те що участь громадськості в боротьбі зі злочинністю необхідна і може виражатись і плідній діяльності партнерів (держави та громадських формувань розрядка моя – Ю.С.) для організації і розвитку яких громадська ініціатива, має

---

¹ Див.: Занозина В.Н. Даненко Е.А. Благотворительность и милосердие: историко-документальное издание. – СПб., 2000. – С. 52.

² Див.: Занозина В.Н. Даненко Е.А. Благотворительность и милосердие: историко-документальное издание. – СПб., 2000. – С. 67.

знайти саму широку підтримку зі сторони уряду шляхом заохочення та допомоги грошовими субсидіями¹.

Отже, проаналізувавши правові підстави звільнення від покарання позбавленням волі, слід зазначити, що пенітенціарному законодавству царської Росії були відомі такі його різновиди: умовне та безумовне звільнення.

З урахуванням рекомендацій міжнародних тюремних конгресів Санкт-Петербурзького (1880 р.) та Паризького (1895 р.), законодавчим органом Російської імперії було прийнято закон від 22.06.1909 р. "Про умовно-дostroкове звільнення", який, уперше, заклав елементи стимулюючих норм у процесі реалізації кримінального покарання позбавленням волі.

Норми цього законодавчого акту дореволюційної Росії були рецептовані Радянською виправно-трудовою системою. Свідченням цьому є Декрет Ради Народних Комісарів від 21.03.1921р. "Про позбавлення волі і порядок умовно дострокового звільнення".

Елементи стимулюючих норм тюремного законодавства царської Росії, знайшли своє продовження також у нормах Виправно-трудових кодексів УРСР 1925 р. та 1970 р., Законі України від 10 липня 2003 р. "Про соціальну адаптацію осіб, які відбули покарання у виді обмеження або позбавлення волі на певний строк", Кримінально-виконавчому кодексі України 2004 р., що свідчить про законодавчу спадковість пенітенціарного, виправно-трудового, кримінально-виконавчого права.

Стаття надійшла до редколегії 13.02.2008 р.

Є.О. Бутирін

**МІСЦЕВИЙ АДМІНІСТРАТИВНО-СУДОВИЙ
АПАРАТ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Невід'ємною складовою правової держави є існування ефективної судової влади, здатної по-справжньому захищати права громадян, державних організацій та установ від будь-яких посягань і відновлю-

¹ Див.: Уголовно-исполнительное право России: теория, законодательство, стандарты, отечественная практика конца XIX – начало XXI века: Учебник для вузов / Под ред. д-ра юрид. наук, профессора А.И. Зубкова. - М., 2002. - С. 40.

вати порушені права. У цьому полягає найважливіша гарантія прав і свобод людини. П'ятнадцять років незалежності України яскраво продемонстрували, наскільки складним та одночасно важливим є створення такої системи правоохоронних установ, діяльність яких, з одного боку, відповідала б новим політико-економічним умовам союдогення та змінам у духовній сфері українського суспільства, а з іншого - сприяла усуненню деформацій правосвідомості й підвищенню рівня правової культури населення. Докорінну перебудову правоохоронних органів (у тому числі й судових установ) на засадах, притаманних розвинутій демократії, доцільно здійснювати, використовуючи вітчизняний історичний досвід. Безумовно, що ґрунтовне дослідження функціонування адміністративно-судового апарату в українських губерніях наприкінці ХІХ ст. має певне значення в комплексі наукових заходів щодо забезпечення створення оптимальних організаційно-правових засад судоустрою в сучасній Україні.

У вітчизняній історіографії подана тема висвітлювалася у працях П.А. Зайончковського, Б.В. Віленського, О.Н. Ярмиша¹. Водночас історіографічний аналіз дає можливість дійти висновку, що проблема функціонування місцевого адміністративно-судового апарату Російської імперії та України наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. досліджувалася певною мірою фрагментарно і тому заслуговує на більш детальний розгляд.

Мета статті полягає в аналізі організаційно-правових засад функціонування місцевого адміністративно-судового апарату Російської імперії в українських губерніях наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст.

У 60-70-ті роки ХІХ ст. у Російській імперії було реформовано всю систему судоустрою та судочинства. Судові статuti 1864 р., відмовившись від хаотичної системи станових судів, запровадили струнку систему судових органів із чітко окресленою компетенцією. Паралельно діяли також система мирових судів для розгляду малозначних кримінальних і цивільних справ та система загальної юстиції.

Рішучого удару по мировій юстиції було завдано урядом Олександра ІІІ у 1889 р.: 12 липня цар затвердив Закон про земських дільничних начальників, що містив чотири нормативні акти (далі - Закон

---

¹ Див.: Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце XIX столетия (политическая реакция 80-х - начала 90-х годов). - М.: Мысль, 1970; Виленский Б.В. Судебная реформа и контрреформа в России. - Саратов, 1969. - 400 с.; Ярмыш А.Н. Наблюдать неотступно... Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX - начале XX веков. - К.: Юринформ, 1992. - 186 с.

від 12 липня 1889 р.), а 29 грудня – Правила про провадження судових справ, підвідомчих земським начальникам та міським суддям¹.

Закон від 12 липня 1889 р. скасував мирову юстицію в 37 губерніях, залишивши її, зокрема, у Харкові та Одесі. Замість мирових судів було створено цілком нову систему судів для розгляду справ, що раніше належали до компетенції мирової юстиції: земський начальник, міський суддя, повітовий член окружного суду. Після запровадження інституту земських начальників судові справи, підвідомчі мировим суддям, були розподілені так: у межах земської дільниці деякі справи належали до юрисдикції земського начальника, у повітових та губернських містах ті самі справи підлягали віданню міських суддів; інші справи, що раніше належали до компетенції мирових суддів, було передано повітовим членам окружного суду. Апеляційною інстанцією для земських начальників та міських суддів було встановлено повітовий з'їзд, а касаційною – губернське присутствіє. Для повітових членів окружного суду апеляційною інстанцією був окружний суд, а касаційною – відповідний департамент Сенату.

Земські начальники призначалися на посади міністром внутрішніх справ за поданням губернатора. Адміністративні функції земського начальника, які були покладені на мирових посередників, полягали в управлінні "поземельним устроєм сільських обивателів". Земський начальник повинен був наглядати за органами селянського громадського управління, звільняти з посад волосних та сільських писарів у разі їх неблагонадійності.

Земські начальники користувалися широким колом повноважень щодо волосних судів. Якщо згідно з Положенням від 19 лютого 1861 р. волосний суд мав самостійність щодо представників адміністрації, то Закон від 12 липня 1889 р. цей суд повністю підпорядкував земському начальникові. Земські начальники отримали право затверджувати волосних суддів серед кандидатів, обраних сільським товариством. Голова волосного суду затверджувався повітовим з'їздом за поданням земського начальника, а рішення волосного суду могли бути оскаржені земському начальнику. Є.С. Коц зауважує, що влада земських начальників над волосними судами була настільки великою, що вони накладали арешт на волосних суддів не тільки у випадках, коли вважали рішення судів у разі будь-яких проступків по службі з їх боку, але й тоді, коли вважали рішення судів неправильними. Часто земські начальники

¹ Див.: Полное собрание законов Российской империи. - Т. IX. - №№ 6196, 6783.

прямо приписували волосному суду вирішити справу в тому чи іншому розумінні¹. У записці міністра юстиції Щегловітова зазначалося, що трапляється застосування земськими начальниками арешту до цілого складу суду, причому не тільки за формальні порушення, але й за неправильне вирішення справи по суті².

Відповідно до Закону від 12 липня 1889 р. земським начальникам передавали, за невеликим винятком, майже всі справи, які Судові статuti від 20 листопада 1864 р. покладали на мирових суддів. Земські начальники повинні були розглядати цивільні справи про спори та позови на суму більш ніж 500 крб., які виникли стосовно наймання земельних угідь, особистого наймання; справи щодо відновлення порушеного володіння, якщо від часу порушення минуло не більш ніж шість місяців; справи про потрави та інші пошкодження полів і угідь, коли сума шкоди не перевищувала 500 крб.; усі інші позови на суму більш ніж 300 крб. (ст. 48 Положення про земських дільничних начальників). Кримінальні справи, передбачені Статутом про покарання, що накладалися мировими суддями, за винятком ст. 170 цього Статуту, також належали до компетенції земських начальників (ст. 49 Положення про земських дільничних начальників).

Таким чином, центральною фігурою сільського життя ставав земський дільничний начальник, основною ценовою умовою для призначення на посаду якого було дворянське походження. Контингент земських начальників добирався здебільшого серед відставних офіцерів, які не мали жодного уявлення про судову діяльність, були недостатньо досвідченими у плані "викоренення" та "загнуздання". За влучним висловом В. Соловйова, підготовка таких земських начальників здійснювалася "у стайні та опереті"³.

Іншим органом, до якого перейшли функції скасованого мирового суду, був міський суддя. Посади міських суддів створювалися в губернських та повітових містах, за винятком Петербурга, Москви, Одеси, Нижнього Новгороду, Харкова, Казані та Саратова (ст. 4 Правил про устрій судової частини в місцевостях, в яких запроваджено Положення про земських дільничних начальників). Міські судді призначалися міністром юстиції серед осіб, які відповідали вимогам, сформульованим у ст.ст. 200 та 201 "Учреждения судебных установлений" 1864 р., а також у постановках про судових слідчих (ст.ст. 202 та

---

¹ Див.: Коц Е.С. Местный суд и его реформа. - СПб., 1912. - С. 28.

² Див.: Генкин Д.М. Местный суд и его реформа. - СПб., 1908. - С. 58.

³ Генкин Д.М. Местный суд и его реформа. - СПб., 1908. - С. 57.

205 зазначеного Закону). Згідно з порядком вищого адміністративного нагляду міські судді підлягали консультації міністра юстиції. Рішення цієї консультації про звільнення міського судді підлягало затвердженню міністром юстиції. Одночасно з цим було встановлено, що загальний дисциплінарний нагляд за міськими суддями здійснював окружний суд (ст.ст. 7, 11 Правил про устрій судової частини в місцевостях, в яких запроваджено Положення про земських дільничних начальників). Коло справ, що розглядали міські судді, було подібним до кола справ, що розглядали земські начальники.

Третім судовим органом, який було створено замість ліквідованих мирових судів, став повітовий член окружного суду (ст. 29 Правил про устрій судової частини в місцевостях, в яких запроваджено Положення про земських дільничних начальників). Повітові члени окружного суду призначалися міністром юстиції по одному на кожен повіт. Цим органам були підсудні всі цивільні та кримінальні справи охоронного провадження, що були віднесені Статутом цивільного судочинства до відання мирових суддів (ст. 36 Правил про устрій судової частини в місцевостях, в яких запроваджено Положення про земських дільничних начальників).

Другою апеляційною інстанцією для справ, що розглядалися земськими дільничними начальниками та міськими суддями, був повітовий з'їзд в особі його судового присутствія (ст. 70 Положення про земських дільничних начальників). Це був орган, що здійснював не тільки судові, але й адміністративні функції. Відповідно до цього він складався із двох присутствій: судового та адміністративного. Судове присутствіє організовувалося під головуванням повітового предводителя дворянства, повітового члена окружного суду (був головою у разі відсутності повітового предводителя дворянства), почесних мирових суддів, міських суддів та земських начальників. Почесні мирові судді, міські судді та земські начальники засідали за встановленою чергою. У засіданнях судового присутствія повітового з'їзду брав участь товариш прокурора окружного суду для надання у певних випадках своїх висновків. Земський начальник або міський суддя, на рішення або дії яких було подано скаргу, не повинні були брати участь у провадженні справи в повітовому з'їзді.

Адміністративне присутствіє складалося із членів обох присутствій під головуванням предводителя від усіх земських начальників, справника, голови повітової земської управи, податних інспекторів.

В організації другої інстанції місцевого суду насамперед привертає увагу склад судового присутствія повітового з'їзду, а саме: у ньому

на п'ять адміністративних осіб (повітовий предводитель дворянства та чотири земських начальники) припадало тільки три судді (повітовий член окружного суду, міський суддя та почесний мировий суддя). Крім того, члени з'їзду взаємозалежали один від одного: повітовий предводитель дворянства прямо впливав на призначення земських начальників; у свою чергу, він під час обрання значною мірою залежав від земських начальників.

Касаційною інстанцією для справ, що були розглянуті земськими начальниками та міськими судами, було губернське присутствіє. Воно утворилося в кожній губернії та складалося з губернатора (голови), губернського предводителя дворянства, віце-губернатора, прокурора окружного суду або його товариша та двох обов'язкових членів. Останні призначалися міністром внутрішніх справ за поданням губернатора, який обирав їх серед місцевих дворян. Крім того, до складу губернського присутствія для участі в розгляді судових справ, що переносилися до нього з повітових з'їздів, входили голова або член місцевого окружного суду (голова або член судової палати) (ст. 105 Положення про земських дільничних начальників).

Отже, Закон від 12 липня 1889 р. ліквідував у низовій ланці судової системи засади незалежності суду від адміністрації, незмінності, всестановості. Інститут земських дільничних начальників був адміністративно-судовим органом. Вищими інстанціями щодо земських начальників та міських суддів були також адміністративні органи - повітовий з'їзд та губернське присутствіє. Земські начальники могли бути звільнені за розпорядженням міністра внутрішніх справ, міські судді - за постановою консультації при міністерстві юстиції.

Закон від 12 липня 1889 р. повернув множинність судових інстанцій, що робило судову систему складною та заплутаною. Перерозподіл справ, підсудних мировим суддям та повітовим членам окружних судів, не розвантажив окружні суди від великої кількості зосереджених у них справ, чим обґрунтовувалося запровадження нової системи судових органів. Водночас множинність судових інстанцій, незбагненні населенням предмети розгляду та межі підсудності обмежували право на судовий захист, на отримання судової допомоги. Земські начальники, що поєднували в одній особі адміністративні та судові функції, розглядали справи на засадах, що суперечили самій суті цивільного розгляду. Процедура кримінального розгляду в цій інстанції не забезпечувалася гарантіями прав особистості. Усе це, безперечно, зумовлювало повернення дореформених порядків.

Стаття надійшла до редколегії 15.07.2009 р.

**О.В. Кафанова ■ НАГЛЯДОВА ФУНКЦІЯ ПРОКУРАТУРИ:
ІСТОРІЯ ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ**

Прийняття Конституції України 1996 року започаткувало якісно новий етап у розвитку суспільства і держави, її правової системи.

Правоохоронна діяльність завжди знаходилася під пильною увагою суспільства, оскільки вона в тій чи іншій мірі зачіпає інтереси всіх його членів, її результати найбезпосереднішим чином позначаються на безпеці особи і держави.

Про значення закону, законності для соціального благополуччя, нормального функціонування суспільного організму, повнокровного життя всіх і кожного сказано немало. Ще давній мислитель Геракліт відмітив, що "народ повинен захищати закон як свій оплот, як охоронну свою стіну". Води з тих пір витекло багато, а роль закону в регулюванні суспільних відносин, які в ході соціального прогресу природно ускладнюються, збагачуються, наповнюються новим змістом, робляться все більш різноманітними, невимірно зростає. Адже ні у еллінів, ні у стародавніх римлян просто не існувало таких сфер правового регулювання, як, скажімо, використання атомної енергії або освоєння космосу, діяльність електронних засобів масової інформації або соціальне страхування, міжнародна співпраця в боротьбі з організованою злочинністю і наркобізнесом, і багато що інше, що складає прикмети нашого часу, є або безперечними досягненнями, або, на жаль, неминучими витратами розвитку людської цивілізації¹.

Виходячи з вищевикладеного, варто підкреслити актуальність і важливість правильної оцінки історичних умов життєдіяльності суспільства і держави, науково точного визначення характеру, необхідності їх реформування.

Недосконалість правової системи, помножена на наш менталітет, особливим чином виявляється в правах і моральній свідомості багатьох співробітників правоохоронних органів, зокрема прокуратури.

¹ Див.: Алексеев А.И., Ястребов В.Б. Профессия - прокурор (введение в юридическую специальность). - М.: Юрист, 1998. - С. 7.

Правоохоронну діяльність вибирають, як правило, люди із заго-стреним почуттям соціальної справедливості і з достатньо конкрет-ними уявленнями про добро і зло.

Суть діяльності прокуратури, звісно полягає у професійному служінні Закону, утвердженні його верховенства, забезпеченні порядку, заснованого на неухильному дотриманні загальнообов'яз-кових правил поведінки людей, які викладені в правових нормах.

Слова "прокурор", "прокуратура" мають своїм коренем латинське "procurare", що буквально означає: "підлююся", "управляю". Якщо брати найстародавніші східні цивілізації, то в їх державному устрої не було такої фігури, як прокурор. Але вже в Стародавньому Римі існувала посада прокуратора, який міг бути і довіреною особою рим-ського громадянина в судових і комерційних справах, і домоправителем, і намісником, тобто керівником провінціями, із зосередженням в своїх руках всієї повноти влади, включаючи судову¹.

Така коротко найдавніша передісторія прокуратури. Хоча, зви-чайно, цими відомостями не можна обмежуватися. Як би не тракту-вати призначення, характер діяльності прокуратури, не можна не визнати, що властиві їй функції, такі, наприклад, як кримінальне переслідування, нагляд за виконанням законів, виникли (і не могли не виникнути) з появою права. Бо наймудріші закони залишалися б порожньою декларацією без механізму спостереження за їх виконан-ням. Те ж саме можна сказати і про функцію кримінального переслі-дування, звинувачення від імені держави злочинців і інших правопо-рушників. Необхідність в її здійсненні виникла відразу, як тільки з'явилося право, а отже, і правопорушення. Спочатку функції спо-стереження за виконанням законів, переслідування тих, хто їх пору-шує, здійснювалися безпосередньо носіями верховної влади (короля-ми, князями, царями, суверенами і т.д.), їх намісниками типу того ж Понтія Пілата. Але поступово, у міру ускладнення соціального жит-тя, розвитку державності і правових систем виникла необхідність виділення цих функцій, їх відокремленості від інших заходів по під-тримці правопорядку².

Вважається, що як спеціальний орган по нагляду за розслідуван-ням і розглядом кримінальних справ прокуратура вперше виникла у Франції в XIII-XIV ст. І не випадково, що до досвіду цієї країни звер-

---

¹ Див.: Курочка М.Й., Каркач П.М. Прокурорський нагляд в Україні: Підручник / За ред. проф. Е.О. Дідоренка. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – С. 14.

² Див. там само. – С. 24.

нувся свого часу Петро I, який при створенні в 1722 р. російської прокуратури, а також і української, як складової імперії. Він, зокрема, запозичив з Франції найменування вищого посадовця, покликаного наглядати за виконанням законів, - "генерал-прокурор". Проте Петро I не обмежився механічним копіюванням західних зразків. І в цій справі російський реформатор пішов своїм, багато в чому неповторним шляхом. Треба сказати, що прокуратура виникла в Росії не на порожньому місці, вона мала своїх попередників на терені державного контролю, спостереження за виконанням царської волі і виражачих її законів, указів, велінь. Одна з перших спроб організувати таке спостереження і контроль за діяльністю державного апарату відноситься до другої половини XVII в., коли цар Олексій Михайлович утворив Таємний наказ, основне завдання якого полягало в тому, щоб "його царські думки виконувалися всі по його хотенію". Характерно, що діяльність цієї установи була строго централізована, замикалася безпосередньо на самодержці - "і в той наказ бояри і думні люди не входять і справ не видають, окрім самого царя". Наділений правами контрольного органу, Таємний наказ стояв над рештою органів державного управління¹.

Після смерті "Тишайшого" царя цей наказ припинив своє існування. Нова спроба створити всеосяжний контрольний орган відноситься до 1711 р., коли Петро I одночасно фундував посади сенаторів і фіскалів. Фіскал зобов'язувався "над всіма справами таємно наглядати і провідувати про неправий суд, також - в зборі скарбниці і іншого". У випадках виявлення "неправди", тобто правопорушень, фіскал повинен був незважаючи на осіб призвати винного в Сенат і там його викривати. На чолі фіскальної служби стояв обер-фіскал. Це повинен був бути, як мовилося в Петровському указі, людина "розумна і добра". Регулярного жалування від скарбниці фіскали не одержували. Їх праці на ниві забезпечення правопорядку винагороджувалися спочатку половиною, потім однієї третиною грошей або майна, конфіскованого у тих, хто творив "неправду". Петро I у своїй законотвірчій діяльності неодноразово звертався до цього свого дітища що здійснює досить широкі контрольні функції, уточнюючи компетенцію, організаційну структуру, порядок діяльності фіскальної служби. Зокрема, указом від 17 березня 1714 р. фіскалам надавалося право "провідувати таємно і явно". Проте негласний нагляд у фіскальній

¹ Див.: Російський прокурорський надзор: Учень / Под ред. А.Я. Сухарева. - М., 2001. - С. 31.

практиці все ж таки переважав. І це, мабуть, стало одним з найвразливіших місць в діяльності фіскальної служби як органу державного контролю. Особливо в поєднанні зі встановленим порядком оплати праці фіскалів, що означало, по суті, горезвісне "годування". Про це, зокрема, свідчить те, що обер-фіскал Нестеров, що вважав за краще діяти у всіх випадках таємно, був викритий в хабарництві і страчений¹.

Паралельно з розвитком фіскальної служби йшов пошук більш довершених форм контрольної діяльності, перш за все у напрямі посилення її публічності, гласності. Помітним кроком на цьому шляху була установа ще в 1715 р. посади генерал-ревізора, за оцінкою істориків, прямого попередника генерал-прокурора. У відповідному указі Петра I мовилося: "Оголошується Василь Зотов чином Генерального ревізора, або наглядача указів, щоб все виконано було". Проте це нововведення Петра I виявилось неефективним, головним чином внаслідок невдалого персонального вибору. Як свідчили сучасники, Василь Зотов за своїми особистими якостями був просто не здатний виконувати покладені на нього відповідальні обов'язки. У 1717 р. посада генерал-ревізора зникла, а пошуки оптимальних форм державного контролю продовжувалися: контрольні функції поклалися, наприклад, на обер-секретаря Сенату і навіть на гвардійських офіцерів, які щомісячний прикомандировувалися до Сенату. Посади генерал-прокурора і обер-прокурорів були встановлені Петром I 12 січня 1722 р. А 27 квітня 1722 р. послідував указ "Про посаду генерал-прокурора", що детально регламентує діяльність нової установи. Цьому передувала велика підготовча робота, зокрема пильне вивчення зарубіжного досвіду і, що важливо підкреслити, його критична оцінка з урахуванням російської дійсності. Збереглося шість редакцій проекту указу, що іменується "Посада генерал-прокурора". Особисто Петро I ґрунтовно потрудився над цим документом. В результаті від першої редакції, відтворюючої в основному досвід організації нагляду за виконанням законів у Франції, практично нічого не залишилося, окрім назви нової посади. Для визначення статусу, характеру діяльності і функцій генерал-прокурора Петро I вибрав таке лаконічне, але вельми емке і виразне формулювання: "цей чин - як око наше і стряпчий про справи державні"². В указі мовилося про

---

¹ Див. там само. - С. 42.

² Алексеев А.И., Ястребов В.В. Профессия - прокурор (Введение в юридическую специальность). - М.: Юристъ, 1998. - С. 9.

конкретну державну посаду, але фактично ним створювалася ціла система, якій стали піднадзорні як центральні, так і місцеві органи. Її очолював генерал-прокурор Урядового Сенату, підзвітний безпосередньо главі держави. Сенату ж підлягали помічники генерал-прокурора - обер-прокурори, далі слідували прокурори колегій і надвірних судів в губерніях. Фіскальна служба, що зберігалася, відтепер переходила, по суті, у ведення прокуратури. Генерал-прокурору надавалося право опротестовувати рішення Сенату, що суперечать законам (царським указам і регламентам), і навіть припиняти їх дії з негайною доповіддю про це царю. При цьому указ "Про посаду..." застерігав генерал-прокурора від скороспішних дій в цій делікатній сфері, "щоб марно кому безчестя не учинити". Разом з тим прокуратура зобов'язана була стежити за виконанням всіма державними органами і посадовцями нормативно-правових актів, що приймаються самим Сенатом. Відомі також випадки прояву генерал-прокурором того, що на сучасній мові називається законодавчою ініціативою. Так, виявивши в Москві продаж дубових дров, тоді як дубовий ліс дозволялося використовувати тільки на потреби кораблебудування, генерал-прокурор вніс відповідне подання в Сенат. В результаті було прийнято не тільки рішення у конкретній справі ("таких продавців переловити"), але і, виражаючись сучасною мовою, з'явився правовий акт нормативного характеру про охорону дубових гаїв¹.

Про те, як високо ставив Петро I створену їм прокуратуру, свідчить така норма його указу: "Генерал і обер-прокурори нічиєму суду не підлягають, окрім нашого".

Отже, 275 років тому (у 1722 р.) народилася російська і українська прокуратура як єдина, загальнодержавна, строго централізована, значною мірою унікальна система нагляду за виконанням законів. Будучи формою вишого державного контролю ("оком государевим"), вона була покликана підтримувати існуючий правопорядок, сприяти його зміцненню в умовах кардинальних перетворень².

Тому, що прокуратура швидко зайняла видне місце в системі державних органів, багато в чому сприяв вдалий вибір особи її керівника. Ним став граф Павло Іванович Ягужинський. Як і багато інших сподвижників Петра, він був неіменитого роду - походив з сім'ї бідного литовського органіста. Розумний, кмітливий, привабливий, Па-

¹ Див.: Російський прокурорський надзор: Учень / Под ред. А.Я. Сухарева. - М. 2001. - С. 57.

² Див. там само. - С. 59.

вло Ягужинський відносився до людей, які, як мовиться, самі роблять себе. Він був дуже начитаний, знав декілька іноземних мов. На початку своєї запаморочливої кар'єри служив особистим денщиком Петра, був гвардійським офіцером. Виконував відповідальні дипломатичні доручення царя, часто супроводжував його в закордонних поїздках. Як відзначав, маючи на увазі Ягужинського, історик В.О. Ключевський, "генерал-прокурор, а не Сенат ставав маховим колесом всього управління". Багато сучасників вважали, що генерал-прокурор Ягужинський по своїй силі і значенню був другою, услід за царем, особою в державі.

Після смерті Петра I доля прокуратури складалася непросто. Її роль деколи зменшувалася і навіть зводилася нанівець. У окремі роки посада генерал-прокурора залишалася незайнятою, а прокуратура фактично скасовувалася. І ось що характерно: прокуратура хиріла в роки ослаблення російської державності, коли спостерігалися плутанина і сум'яття в державному устрої і управлінні, а політика багато в чому визначалася капризами монарха і інтригами в його найближчому оточенні. Так було, наприклад, в роки правління Катерини I, регентства Ганни Леопольдівни.

Помітні зміни у правовому регулюванні організації і діяльності прокуратури Росії а разом з тим і України як складової частини імперії відбулися у період правління Катерини II і Олександра II. Катерина II, звертаючись до генерал-прокурора, підкреслювала, що він повинен користуватися її "довершеною довіреністю". У роки царювання Катерини II не тільки відбулося різке піднесення генерал-прокурора над іншими посадовцями і установами держави, але і сформувалася ієрархічно струнка система прокуратури як повноважного наглядового органу. Посаду генерал-прокурора все частіше стали займати представники найзнатніших родів. Їх прізвища для людини вже говорять про багато що: А.А. Вяземський, А.Н. Самойлов, А.Б. Куракін, А.А. Беклешов...¹.

Особливої згадки гідний той факт, що з вересня 1801 по жовтень 1803 р. пост генерал-прокурора (і міністра юстиції) займав Гаврило Романович Державін. Так, той самий, величаві оди і гостра сатира якого нині ґрунтовно забуті, але навряд чи у кого не залишилися в пам'яті слова вдячного А.С. Пушкіна, звернені до патріарха вітчиз-

---

¹ Див.: Алексеев А.И., Ястребов В.Б. Профессия – прокурор (Введение в юридическую специальность). – М.: Юристъ, 1998. – С. 17.

няної поезії: "Державін, бич вельмож, при звуці грізної ліри, їх гордовиті викривав кумири". З повною підставою ця оцінка може бути віднесена не тільки до поетичної творчості Г.Р. Державіна, але і до його сорокалітньої державно-правової діяльності...¹

Треба сказати, що дореформена (мається на увазі судова реформа 1864 р.) прокуратура була у великій силі, вона займала значне місце в механізмі державного устрою, організації влади і управління. Відомий юрист, вчений-правознавець Анатолій Федорович Коні, наприклад, так характеризував її роль на "середньому" - губернському - рівні: "Губернський прокурор з губернськими стряпчими складав особливу, у багатьох відношеннях абсолютно незалежну від місцевої адміністрації установу... Вона мала нагляд за всіма присутніми місцями, визначення яких тільки тоді визнавалися відповідними закону і виконувалися, коли на них була відома прокурорська позначка: "читав". І далі, губернський прокурор, "будучи по суті своїх прав і обов'язків делегатом центральної урядової влади, що попадає в середу місцевого управління... при доброму бажанні і свідомості обов'язку, міг не без підстав рахувати себе "оком государевим"².

У роки судової реформи 1864 р. в Росії був сприйнятий західноєвропейський варіант організації прокуратури, її наглядові функції різко обмежилися, і вона перетворилася, в основному, на орган кримінального переслідування. В зв'язку з цим ще раз приведемо авторитетну думку А.Ф. Коні. Він говорив, що "батьки Судових статутів", скасувавши колишні досить широкі наглядові функції прокуратури, зробили "велику помилку". Бездумне копіювання зарубіжних зразків організації прокуратури, "мабуть, і виходило красивим з теоретичної точки зору, але суперечило умовам нашого адміністративного життя і йшло врозріз з внутрішніми потребами нашого губернського ладу. У квапливому здійсненні пристрасного бажання скоріше розчистити для нових насаджень місце, поросле бур'яном і напівгнилими деревами, був зрубаний дуб, що стояв на варті лісу"³.

Повернемося, проте, до хронологічного порядку. У листопаді 1917 р. прокуратура була в черговий раз скасована. Але вже в 1922 р. вона знову відновлюється з функціями як нагляду за вико-

¹ Див. там само. - С. 19.

² Коні А.Ф. Собрание сочинений в восьми томах. - Т. 4. - М.: Юридическая литература, 1967. - С. 3.

³ Там само. - С. 152.

нанням законів, поки обмеженими, так і кримінального переслідування. Посади Генерального прокурора і наркома юстиції поєднувалися.

Тоталітарний характер політичного режиму в Радянському Союзі і Радянській Україні не дозволяв прокуратурі проявити себе у правозахисній діяльності, а в період масових репресій 30-50 років система прокурорського нагляду взагалі виявилася зламаною¹.

24 серпня 1991 року Верховною Радою прийнято Декларацію про державний суверенітет. 5 листопада 1991 року Верховна Рада України прийняла Закон "Про прокуратуру" (з наступними змінами і доповненнями), яким було покладено початок нового етапу розвитку та діяльності органів прокуратури України².

Реформування Української держави істотним чином позначилося і на місці та ролі прокуратури в нашому суспільстві. Можна констатувати, що, з одного боку, її вплив на соціальні, правові, економічні, політичні процеси зменшився (оскільки звужені її функції та повноваження з певних питань), з іншого – збільшився (оскільки значимішими у правовому та суспільному аспектах, особливо з позиції захисту прав та свобод людини й громадянина, стали її рішення).

Україна приєдналась до Ради Європи 9 листопада 1995 року. При вступі до цієї організації наша країна зобов'язалась дотримуватися своїх загальних обов'язків згідно зі Статутом Ради Європи – плюралістичної демократії, верховенства права та захисту прав людини і основних свобод усіх осіб, які знаходяться під її юрисдикцією. Також Україна погодилась виконати протягом одного року з моменту вступу ряд спеціальних зобов'язань, перелічених у Висновку парламентської Асамблеї № 190 (1995 р.), у тому числі змінити роль та функції прокуратури (щодо здійснення загального нагляду за додержанням законності) шляхом перетворення цього інституту в орган, який відповідатиме європейським стандартам. Проте Рада Європи вислов-

---

¹ Див.: Лисенко С.Л., Коваль О.А. Конституційне законодавство України Посібник. – К.: Прецедент, 2007. – 107 с. (матеріали до складання кваліфікаційних іспитів для отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю; Вип. 3). – С. 59.

² Див.: Курочка М.Й., Каркач П.М. Прокурорський нагляд в Україні: Підручник / За ред. проф. Е.О. Дідоренка. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – С. 20.

лює все більшу стурбованість невиконанням Україною своїх зобов'язань¹.

У процесі реформування економічної та політико-правової систем українського суспільства періодично постають питання, які викликають підвищений інтерес науковців та практиків. В сучасних умовах одним з таких питань є правовий статус прокуратури у системі державного апарату. Зазначена проблема ще більше загострюється через те, що з принципових питань організації та діяльності прокуратури між представниками прокуратури і судової влади, серед народних депутатів України і навіть органів європейського співтовариства немає узгодженості. Прийняття в майбутньому нового закону України "Про прокуратуру" вимагає чіткого бачення концептуальних аспектів реформування системи органів прокурорського нагляду до норм чинної Конституції.

Багатоплановість теоретичних і практичних проблем діяльності прокуратури в сучасний період і в майбутньому дає багату "поживу" дослідникам цієї проблематики, що і обумовлює зростання кількості монографічних досліджень².

Питанню статусу прокуратури, її функціям у системі державної влади, системі та структурі прокуратури, а також повноваженням та порядку діяльності органів прокурорського нагляду, присвятили праці такі вчені, як А. Гелб, В. Долежав, П. Каркач, М. Курочка, М. Косюта, О. Коваль, С. Лисенко, О. Михайленко, М. Мельник, В. Нор, В. Погорілко, В. Сухонос, В. Таций, М. Хавронюк, О. Шумський та інші.

Проблему прокурорського нагляду та участь прокурора у виконавчому провадженні, проблему правозахисної функції прокуратури та її закріплення в майбутньому законі України "Про прокуратуру"; проблему дотримання Україною своїх зобов'язань згідно зі Статутом Ради Європи розкрили в своїх монографіях відповідно такі вчені, як М. Шпеня, Б. Бачук, Л. Франків, М. Касюта, В. Долежав, І. Назаров.

Розумна впорядкованість соціального життя, оптимальний баланс різноманітних, часто не співпадаючих і навіть протилежних інтересів і прагнень людей, впевнене торжество добра над злом - всім цим ми багато в чому зобов'язані закону. Як при спокійному, стабі-

¹ Див.: Назаров І. Прокуратура України на шляху до європейських стандартів // Право України. - 2007. - № 2. - С. 85.

² Див.: Руденко М. Актуальне видання з питань організації та діяльності органів прокуратури // Право України. - 2006. - № 5. - С. 182.

льному стані суспільства, так і на переломних етапах його розвитку. Відмінність тут у тому, що якщо у першому випадку ті цінності, що названі та багато інших цінностей є суцими, стали реальністю буття і розуміння, то у другому (у перехіднім періоді) – скоріше такими що мають бути, то до чого треба прагнути, щоб з найменшими ушкодженнями вийти з смутного часу.

Стаття надійшла до редколегії 01.08.2008 р.

Розділ II. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА

І.М. Горбаньов - ГЕНЕЗА УЯВЛЕНЬ ПРО КРИМІНАЛІСТИЧНУ ХАРАКТЕРИСТИКУ ЗЛОЧИНІВ

Криміналістична характеристика, як наукова категорія, виникла в криміналістиці у кінці 60-х початку 70-х років ХХ століття. Передумовами її появи вважається введення Гансом Гроссом до "Керівництва для судових слідчих як системи криміналістики" розділу, присвяченого відомостям про криміналістично значущі особливості злочинних прийомів, які застосовуються різними категоріями злочинців. Він вважав, що наведені відомості будуть корисні слідчому в отриманні чіткішого уявлення про злочин, що розслідується, а також при визначенні напрямку розслідування¹.

Висловлені Г. Гроссом думки знайшли свій розвиток у працях І.М. Якімова², а також С.А. Голунського і Б.М. Шавера. Останні при описі діянь, що розслідуються, виділяли специфічні криміналістичні риси, властиві способу і обстановці вчинених злочинів³. Це певною мірою зумовило напрям досліджень інших криміналістів щодо виділення та опису криміналістично значущих ознак, що містяться в усіх елементах злочинної діяльності⁴.

---

¹ Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики / Ганс Гросс. - Спб., 1908. - С. 352.

² Якимов И.Н. Криминалистика. Руководство по уголовной технике и тактике / Якимов И.Н. - Новое изд., перепеч. с изд. 1925 г. - М.: ЛексЭст, 2003. - С. 9 - 11.

³ Голунский С.А. Криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / С.А. Голунский, Б.М. Шавер. - М., 1939. - С. 14.

⁴ Яблоков Н.П. Криминалистическая характеристика преступлений как составная часть общей криминалистической теории / Н.П. Яблоков // Вестник Московского университета. Серия 11 Право. - 2000. - № 2. - С. 4.

При збільшенні відомостей такого роду поступово виникає уявлення про ознаки різних видів злочинів. Вперше для позначення таких відомостей Л.А. Сергеевим вводиться поняття "криміналістична характеристика злочину", яка розглядається ним, як елемент методики розслідування злочинів. Під нею вчений розуміє сукупність взаємопов'язаних ознак, що характеризують особливості способів вчинення і слідів відповідних видів злочинів, об'єкту посягань, обставин, які характеризують учасників злочинів та їх злочинні зв'язки, час, місце, умови й обстановку вчинення злочинів¹. Приблизно в цей же час О.Н. Колесниченко також використовує це криміналістичне поняття².

З моменту введення криміналістичної характеристики в понятійний апарат криміналістики ця наукова категорія стала предметом дослідження багатьох вчених, серед яких Р.С. Белкін, І.О. Возгрін, В.К. Гавло, В.О. Коновалова, В.О. Образцов, М.О. Селіванов, М.П. Яблоков та багато інших.

За наявності великої кількості поглядів на криміналістичну характеристику думки вчених-криміналістів сходяться на необхідності існування такої наукової категорії, а також доцільності її розробки як основи побудови й формування оптимальних методик розслідування окремих видів злочинів. Так, В.О. Галанов обґрунтовано вважає, що створення досить ефективних методик розслідування взагалі неможливе без розробки криміналістичної характеристики окремих груп злочинів. Це пояснюється тим, що в основі криміналістичних характеристик лежить ідея виявлення закономірностей, властивих окремих видам протиправної діяльності, ретельний аналіз яких створює необхідні умови для розробки ефективних рекомендацій з розслідування злочинів³.

¹ Сергеев Л.А. Расследование и предупреждение хищений, совершаемых при производстве строительных работ: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 "Уголовный процесс и криминалистика: оперативно-розыскная деятельность" / Л.А. Сергеев. - М., 1966. - С. 4 - 5.

² Колесниченко А.Н. Научные и правовые основы методики расследования отдельных видов преступлений: автореф. дис. на соискание ученой степени докт. юрид. наук: спец. 12.00.09 "Уголовный процесс и криминалистика: оперативно-розыскная деятельность" / А.Н. Колесниченко. - Харьков, 1967. - С. 10.

³ Галанов В.А. Взаимодействие органов следствия и дознания в процессе расследования уголовно-наказуемых нарушений авторских прав в области распространения контрафактной продукции: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / В.А. Галанов. - Саратов, 2003. - С. 16 - 17.

При всій значущості криміналістичної характеристики деякі вчені, серед яких Р.С. Белкін, І.Є. Биховський, А.В. Дулов¹, мають окрему думку. Вони виказують побоювання щодо перебільшення ролі даної наукової категорії в криміналістиці. І це не дивно, особливо коли деякі автори помилково вважають, що "криміналістична характеристика злочину у найбільшій мірі відповідатиме своєму призначенню, якщо вона постане як комплекс відомостей про те, що являє собою окрема група злочинів з позиції науки кримінального права, кримінології та криміналістики"². Якщо криміналістична характеристика злочину буде містити комплекс перелічених відомостей, тоді вона не зможе знаходитися у межах науки криміналістики. Окрім того одразу постає питання – чому ця характеристика має називатися саме криміналістичною?

Побоювання окремих вчених щодо перебільшення ролі криміналістичної характеристики злочинів не слід сприймати як відмову від неї взагалі, а навпаки, як необхідність більш глибокого її дослідження та виключення всього зайвого³. М.П. Яблоков з цього приводу обґрунтовано та виважено наголошує, що дійсно при формуванні криміналістичної характеристики злочинів використовуються дані кримінально-правової і кримінологічної спрямованості, але тільки понятійного і направляючого характеру, щоб не втратити правові орієнтири, які вимагають криміналістичного осмислення⁴.

Для позначення криміналістичної характеристики використовуються: 1) інформаційна модель предмету пізнання у кримінальному судочинстві⁵; 2) інформаційна модель типових ознак певного виду (групи) злочинів⁶; 3) імовірна модель подій⁷; 4) система даних (відомо-

---

¹ Белкин Р.С. Мощное увлечение или новое слово в науке? / Р.С. Белкин, И.Е. Быховский, А.В. Дулов // Соц. законность. – 1987. – № 9. – С. 56; Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Белкин Р.С. – М.: Изво Норма (Издательская группа НОРМА-ИНФРА*М), 2001. – С. 221 – 223.

² Сентик Н.А. Криминалистическая характеристика преступлений / Н.А. Сентик // Криминалистика и судебная экспертиза. – 1983. – № 26. – С. 28.

³ Возгри И.А. Введение в криминалистику: История, основы теории, библиография / Возгри И.А. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – С. 308.

⁴ Яблоков Н.П. Криминалистическая характеристика преступлений как составная часть общей криминалистической теории / Н.П. Яблоков // Вестник Московского университета. Серия 11 Право. – 2000. – № 2. – С. 7 – 8.

⁵ Образцов В.А. Криминалистика: Курс лекцій / Образцов В.А. – М., 1996. – С. 34.

⁶ Специализированный курс криминалистики. – К., 1987. – С. 310.

⁷ Криминалистика: Учебник для вузов / Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкин, Ю.Г. Корухов, Е.Р. Россинская / Под ред. Р.С. Белкина. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА * М, 1999. – С. 688.

стей) про злочин, що сприяють розкриттю і розслідуванню¹; 5) система особливостей виду злочинів, що мають значення для розслідування²; 6) система опису криміналістично значущих ознак злочинів³; 7) система інформації про злочин, що розслідується, яка має кримінально-правове і процесуальне значення⁴; 8) ідеальна модель типових зв'язків і джерел доказової інформації⁵; 9) система узагальнених даних про найбільш типові ознаки певного виду злочинів⁶. Проаналізувавши процитовані частини визначень криміналістичної характеристики злочинів приходимо до висновку, що уявлення цієї криміналістичної категорії переважною більшістю науковців зводиться до наукової абстракції, своєрідної моделі у вигляді системи узагальнених даних про вид (групу) злочинів або типових ознак певної категорії (групи) злочинів, в якій відображено взаємозв'язки між елементами. Це загальне визначення зайняло панівну позицію пройшовши своєрідну еволюцію, але окремі неузгоджені моменти залишилися і до нині.

Одним з таких невіршених питань є відношення до складу криміналістичної характеристики злочинів тих або інших елементів. Найчастіше в працях криміналістів зустрічаються відомості про: 1) предмет злочинного посягання (та інколи умови його охорони); 2) способи підготовки, вчинення та приховування злочину; 3) знаряддя і засоби вчинення злочину; 4) особа злочинця (та інколи його мотиви та цілі); 5) місце, час та обстановка вчинення злочину; 6) особа потерпілого; 7) типові сліди злочину, механізм слідоутворення та імовірні місця їх знаходження.

Суперечливим питанням, на нашу думку, залишається включення в криміналістичну характеристику опису стану та значення боротьби з даним видом злочинів⁷, інформації про напрями, шляхи і

¹ Криміналістика: Учебник / Под ред. И.Ф. Пантелеева, Н.А. Сетиванова. - М., 1984. - С. 366.

² Криміналістика: Учебник / Под ред. А.Г. Филишова и А.Ф. Вольнского. - М.: Спарк, 1998. - С. 333.

³ Криміналістика / Под ред. Н.П. Яблокова, В.Я. Колдина. - М., 1990. - С. 324.

⁴ Андреев И.С. Криміналістика: Учебное пособие / Андреев И.С., Грамович Г.И., Порубов Н.И.; Под ред. Н.И. Порубова. - Мн.: Выш. шк., 1997. - С. 180.

⁵ Гончаренко В.И., Кушнир Г.А., Подпальый В.А. Понятие криміналістической характеристики преступлений / В.И. Гончаренко, Г.А. Кушнир, В.А. Подпальый // Криміналістика и судебная экспертиза. - 1986. - Вып. 33. - С. 5.

⁶ Бахін В.П. Криміналістика: Курс лекцій (ч. 1) / Бахін В.П., Гора І.В., Цымбал П.В. - Ірпінь: Академія ДПС України, 2002. - С. 242.

⁷ Возгрин И.А. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений / Возгрин И.А. - Ленинград, 1976. - С. 6 - 9.

засоби встановлення злочинця, а також опис типових слідчих ситуацій¹. При розгляді таких елементів варто прислухатися до думки В.Ф. Єрмоловича. Він стверджує, що до складу криміналістичної характеристики злочинів не можуть входити будь-які елементи, що відносяться не до самого злочину, а до його розслідування². Такий висновок ґрунтується на тому, що характеристика будь-якої події (об'єкту) припускає опис її характерних, відмінних якостей, властивостей³, де обов'язково повинна враховуватися вимога безпосередньої належності будь-якого описуваного елемента до події, що характеризується. Так, слідча ситуація як сукупність умов, в яких протікає розслідування на певному етапі⁴, безпосередньо пов'язана не зі злочиним, а з його розслідуванням тому, наприклад, опис типових слідчих ситуацій не можна вважати елементом криміналістичної характеристики злочинів. До того ж під час виокремлення складу криміналістичної характеристики слід пам'ятати про її галузеву належність та не включати до неї елементи, які є предметом вивчення інших наук, наприклад опис стану та значення боротьби з даним видом злочинів. Отже, включення названих елементів до досліджуваної наукової категорії необґрунтоване.

Існують і інші поводи для розпорошення поглядів вчених на криміналістичну характеристику злочинів – обов'язковість виведення взаємозв'язків між її елементами. Колись виведені Л.Г. Відоновим⁵ кореляційні залежності між елементами криміналістичної характеристики вбивств не раз доводили свою працездатність на практиці. Але на нашу думку, практичне значення криміналістичної характеристики полягає не у встановленні коефіцієнту кореляції між її елементами, а у використанні її інформаційного компоненту, тобто орієнтуючої ролі для слідчого. Якщо слідчий має в своєму розпорядженні відомості про криміналістично значущі ознаки злочинів певного виду, а також ознаки конкретного злочину, що розслідується зараз, то

---

¹ Пантелеев И.Ф. Методика расследования преступлений / Пантелеев И.Ф. - М., 1975. - С. 9 - 10.

² Ермолович В.Ф. Криминалистическая характеристика преступлений / В.Ф. Ермолович. - Минск: Амафлея, 2001. - С. 25.

³ Ожегов С.И. Словарь русского языка / Ожегов С.И. - 15-е изд. - М.: Русский язык, 1984. - С. 747.

⁴ Куклин В.В. О понятии и содержании криминалистической характеристики преступления / В.В. Куклин // Вопросы уголовного процесса и криминалистики: Сборник научных трудов адъюнктов и соискателей. - М.: ВНИИ МВД СССР, 1988. - С. 84.

⁵ Видонов Л.Г. Типовые версии по делам об убийствах. Справочное пособие / Л.Г. Видонов. - Горький: Прокуратура СССР, Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1981. - 55 с.

він, спираючись на криміналістичну характеристику, може пізнати сутність кримінально-караного діяння, що розслідується, а також прогнозувати характер інших досі невідомих елементів злочину¹, висунути більш обґрунтовані конкретні версії і вибрати найбільш оптимальні методи розслідування. Ефективність цього процесу обумовлена систематизацією елементів криміналістичної характеристики та існуванням між ними чітких зв'язків, не обов'язково кореляційних.

Таким чином, на наш погляд, криміналістична характеристика злочинів є узагальненою інформаційною моделлю, яка представляє собою систематизований опис типових криміналістично значущих ознак окремих видів, груп злочинів, що мають істотне значення для виявлення, розкриття та розслідування останніх. Криміналістична характеристика злочинів створює необхідні умови для розробки ефективних рекомендацій з розслідування злочинів завдяки відображенню закономірностей, властивих окремим видам протиправної діяльності.

Враховуючи раніше наведені доводи, до складу криміналістичної характеристики слід віднести такі елементи: 1) предмет злочинного посягання; 2) способи підготовки, вчинення та приховування злочину; 3) знаряддя і засоби вчинення злочину; 4) особа злочинця; 5) обстановка вчинення злочину; 6) особа потерпілого; 7) механізм слідоутворення, типові сліди злочину та імовірні місця їх знаходження. Відзначимо, що перелічені елементи не можуть розглядатися як єдина та незмінна система для всіх видів злочинів.

Насамкінець зауважимо, що криміналістична характеристика, як наукова категорія, зайняла належне місце у теорії криміналістики, і виявилася корисною при виявленні, розкритті, розслідуванні та попередженні злочинів.

Стаття надійшла до редколегії 02.04.2009 р.

Н.І. Устрицька

**ПИТАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ПОВТОРНОСТІ
ЗЛОЧИНІВ У ПОСТАНОВАХ ПЛЕНУМУ
ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ**

У статті аналізуємо постанови Пленуму Верховного Суду України, які містять положення про поняття повторності злочинів, про прави-

¹ Шмонин А.В. Современное представление о криминалистической характеристике преступлений / А.В. Шмонин // Следователь. - 2005. - № 2. - С. 47.

ла кваліфікації повторності злочинів, про відмежування повторності злочинів від суміжних понять.

Ключові слова: кваліфікація злочинів, повторність злочинів, постанови Пленуму Верховного Суду України.

Актуальність. Чи не найскладнішим питанням, яке вирішується при кваліфікації повторності злочинів, є питання, чи слід окремо оцінювати ті злочини, які утворюють повторність. І в теорії, і на практиці багато питань вирішуються суперечливо. Не займає єдиної позиції з приводу кваліфікації повторності злочинів і Верховний Суд України, у постановях якого є низка суперечливих, фрагментарних, непослідовних положень, які стосуються кримінально-правової оцінки повторності злочинів. Це об'єктивно породжує плюралізм думок та рекомендацій, що не сприяє однаковому і точному застосуванню кримінального закону правоохоронними органами.

Стан дослідження. Для юридичної науки проблема кваліфікації повторності злочинів не є новою. Окремі її аспекти розглядали такі вчені, як М.І. Бажанов, А.Ф. Зелінський, М.Й. Коржанський, В.М. Кудрявцев, В.П. Малков, В.О. Навроцький. В той же час питанням кваліфікації повторності злочинів у постановках вищого судового органу держави на сучасному етапі розвитку кримінального права увага по суті не приділяється. Хоча існує потреба у їх дослідженні під кутом зору реалізації принципів кримінально-правової кваліфікації та відповідності сучасним правовим реаліям.

Метою цієї статті виступає аналіз положень постанов Пленуму Верховного Суду України, які стосуються кваліфікації повторності злочинів, задля усунення суперечностей у роз'ясненнях щодо окремих видів злочинів.

Виклад основного матеріалу. Постанови Пленуму Верховного Суду України є роз'ясненнями, в яких дається тлумачення кримінально-правових норм і які орієнтують судову практику на правильне застосування чинного законодавства. Що стосується повторності злочинів, то Пленум Верховного Суду України розглядає її у двох аспектах: по-перше, роз'яснює поняття повторності злочинів, а по-друге, формулює правила кваліфікації повторності окремих видів злочинів.

Наприклад, положення, яке визначає зміст поняття повторності злочинів міститься у п. 23 абзац 1 постанови Пленуму Верховного Суду України від 25 грудня 1992 р. № 12 "Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності" де вказано, що у статтях 185, 186, 189 - 191 КК України, повторний визнається

злочин, вчинений особою, котра раніше вчинила будь-який зі злочинів, передбачених цими статтями чи статтями 187, 262 КК України 2001 р. У п. 12 абзац 3 постанови від 3 червня 2005 р. № 8 "Про судову практику у справах про контрабанду та порушення митних правил" зазначено, що повторною контрабанду наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів слід вважати в тих випадках, коли цей злочин вчинено особою, яка раніше вчинила злочин, склад якого передбачений ст. 305 КК, незалежно від того, чи була вона засуджена за попередній злочин.

У п. 24 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 3 "Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами" зазначено, що незаконне заволодіння вогнепальною зброєю (крім гладкоствольної мисливської), бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями або радіоактивними матеріалами визнається повторним у разі вчинення особою, яка раніше вчинила злочин, передбачений ст. 262 КК незалежно від того, чи було її за це засуджено, а також була вона виконавцем чи іншим співучасником такого злочину.

У цих постановках викладені загальновідомі чи прямо передбачені в КК України положення, роль яких незначна, порівняно з наявними у практиці правозастосування проблемами.

Згідно з абз. 5 п. 17 постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лютого 2003 р. "Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи" під раніше вчиненим умисним вбивство слід розуміти й вбивства, відповідальність за які передбачена іншими статтями КК України (статті 112, 348, 379, 400, ч. 4 ст. 404, ст. 443 КК України 2001 р. чи відповідні статті КК України 1960 р.). Однак, у перелічених статтях йдеться не про вбивство, а про посягання на життя, під яким розуміється як замах на вбивство, так і вбивство. Крім того, вчинення двох або більше злочинів, які передбачені різними статтями КК, визнається повторним лише у випадках, передбачених Особливою частиною КК. У цьому випадку, що Пленум Верховного Суду України, як видається, занадто творчо підходить до тлумачення положень кримінального закону і виходить за межі своїх повноважень.

Пленум Верховного Суду України повинен досить відповідально підходити до роз'яснення кримінально-правових норм. При цьому у своїх постановках він повинен роз'яснювати саме суперечливі питання

кваліфікації злочинів, оскільки у чинному законодавстві правила кримінально-правової кваліфікації взагалі, і кваліфікації повторності злочинів, жодним чином не регламентовані. Однак, позиція Пленуму Верховного Суду України з приводу кваліфікації повторності злочинів є непослідовною і суперечливою. Так, щодо одних категорій злочинів вищий судовий орган держави вважає необхідним окремо кваліфікувати кожний злочин, який входить у повторність, в інших же випадках рекомендує оцінювати все вчинене як посягання, передбачене однією статтею Особливої частини КК.

Наприклад, згідно з п. 15 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 5. "Про судову практику у справах про хабарництво", повторністю охоплюються як перший, так і наступні злочини, тому кваліфікувати перший із них додатково ще й за ч. 1 ст. 368 чи 369 КК не потрібно. Це не стосується тих випадків, коли одні злочини були закінченими, а інші - ні, і, випадків, коли особа одні злочини вчинила як виконавець, а інші - як організатор, підбурювач або пособник, оскільки незакінчені злочини і злочини, які особа вчинила не як виконавець, повинні одержувати окрему кваліфікацію з посиланням на відповідну частину ст. 15 чи ст. 27 КК.

Одночасне одержання службовою особою хабара від декількох осіб належить кваліфікувати як вчинене повторно тоді, коли він дається за вчинення дій в інтересах кожної особи, яка дає хабар, а службова особа усвідомлює, що одержує його від декількох осіб.

В п. 23 постанови Пленум Верховного Суду України від 25 грудня 1992 р. № 12 "Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності" зазначається, що у випадку вчинення винною особою декількох злочинів, передбачених однією із вказаних статей (перелічені статті, які відповідають статтям 185, 186, 189, 190 КК 2001 р.), її дії, при відсутності інших кваліфікуючих ознак, належить кваліфікувати за частиною другою тієї чи іншої статті. Додатково кваліфікувати перший злочин ще і за частиною першою даної статті не потрібно. Аналогічні за змістом роз'яснення надано в п. 24 названої постанови щодо кваліфікації повторного розбою.

У разі вчинення декількох посягань на приватну власність різними способами перший злочин (за відсутності інших кваліфікуючих ознак) належить кваліфікувати за частиною першою відповідної статті, а інші, як вчинені повторно, за частинами другими відповідних статей КК України.

Отже, посягання проти власності та хабарництво Пленум Верховного Суду України рекомендує кваліфікувати лише за частиною

статті, яка передбачає повторний злочин. Така кваліфікація відбувається лише у випадках, коли злочини, належні до повторності, всі є закінченими чи всі є замахами на злочин або готування до нього. В інших випадках, якщо один зі злочинів є закінчений, а інший замах (або навпаки) та вчинення окремих діянь у співучасті вчинене пропонує кваліфікувати окремо, за відповідною частиною однієї і тієї ж статті КК України.

Коли йдеться про злочини проти особи, то Пленум Верховного Суду України займає іншу позицію – кожне посягання кваліфікується окремо. В п. 6 постанови від 30 травня 2008 року № 5 "Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи", зазначено, що при вчиненні двох або більше зґвалтувань чи насильницьких задоволень статевої пристрасті неприродним способом, відповідальність за які передбачена різними частинами статті 152 або статті 153 цього Кодексу, дії винної особи належить кваліфікувати за сукупністю вчинених злочинів. Це правило застосовується і тоді, коли перший злочин було вчинено без обтяжуючих обставин, а другий кваліфікується за частиною другою статті 152 чи частиною другою статті 153 КК лише за ознакою його повторності. Таким же чином слід кваліфікувати і дії винної особи, якщо вчинені нею злочини мали різні стадії, а також коли один із злочинів вона вчинила одноособово чи як виконавець (співвиконавець), а при вчиненні іншого була організатором, підбурювачем або пособником.

У п. 17 постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2 "Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи" зазначено, що коли винний не був засуджений за раніше вчинене вбивство чи готування до нього або замах на нього, його дії підлягають самостійній кваліфікації, а повторне вчинене вбивство кваліфікується за п. 13 ч. 2 ст. 115 КК. Окремо кваліфікуються діяння і у випадках, коли спочатку було вчинене закінчене умисне вбивство, а потім – готування до такого ж злочину чи замаху на нього.

Важко зрозуміти, чому Пленум Верховного Суду України у разі вчинення злочинів, які посягають на життя та здоров'я особи, статеву свободу та статеву недоторканність, пропонує посягання кваліфікувати окремо, причому наступні з урахуванням повторності, а якщо вчиненні злочини проти власності вважає, що кваліфікація за частиною статті, що передбачає вчинення злочину повторно, охоплює всі

вчинені винним посягання. А.Ф. Зелінський обґрунтував таку кваліфікацію тим, що вона підкреслює особливість особи серед об'єктів кримінально-правової охорони¹. Однак, видається, що у своїх роз'ясненнях Пленум Верховного Суду України не дотримується принципів кримінально-правової кваліфікації, що призводить до різного підходу до оцінки суспільно небезпечних посягань. Так, в першому випадку принципи повноти кваліфікації та її індивідуальності прийнято до уваги, а в іншому – вони проігноровані. З цього приводу М.І. Коржанський відзначив, що недоліки та хиби правосуддя, особливо у сфері боротьби зі злочинністю, і найшкідливіші їхні наслідки виявляються саме там і тоді, де й коли порушуються принципи². Принципи є джерелом конкретних правил застосування кримінального закону. Ці правила виводяться з принципів, є їх інтерпретацією у конкретних ситуаціях. Виявлення і послідовне дотримання принципів кваліфікації дає можливість не лише усунути суперечності між роз'ясненнями з приводу кваліфікації повторності злочинів, але й скоротити кількість таких роз'яснень, в яких викладаються правила кваліфікації.

Аналіз постанов Пленуму Верховного Суду України показує, що окремо кваліфікуються злочини, які утворюють повторність у таких випадках:

- вони однорідні (наприклад, першого разу вчинена крадіжка, а вдруге – шахрайство). Кожен із цих злочинів підлягає самостійній кваліфікації, причому наступний з врахуванням повторності – ч. 1 ст. 185; ч. 2 ст. 190 КК;

- мають місце різні стадії вчинення злочинів. Наприклад, один із них закінчений, а інший – перерваний на стадії замаху. Тоді вчинене прийнято кваліфікувати так: ч.2 ст. 15 – ч. 1 ст. 185; ч. 2 ст. 185 КК;

- якщо особа перший злочин вчинила у співучасті, а інший одноособно, то вчинене у співучасті кваліфікується з посиланням на відповідні частини ст. 27, 28 КК, а інші злочини, лише за статтями Особливої частини КК.

До такого ж висновку дійшов і В.О. Навроцький, але у його працях це питання розглядалося дещо під іншим кутом зору³.

---

¹ Див.: Зелінський А.Ф. Кваліфікація повторних преступлений / А.Ф. Зелінський. – Волгоград: ВСШ МВД СРСР, 1976. – С. 32.

² Див.: Коржанський М.І. Про принципи уголовного права України / М.І. Коржанський // Право України. – 1995. – № 11. – С. 69.

³ Див.: Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації / В.О. Навроцький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 360.

У вказаних випадках забезпечується принцип повноти кваліфікації. В усіх інших випадках, а саме, коли перший і наступний злочини є тотожні, вчинені з однієї і тією ж формою співучасті та співучасниками одного й того самого виду, є закінченими або перерваними на однаковій стадії – вчинене кваліфікують лише за частиною статті, яка передбачає відповідальність за повторний злочин і відповідно повнота кваліфікації не досягається. При цьому вважається, що перше посягання охоплюється вказівкою на повторність. Така позиція є сумнівною, оскільки першому посяганню, по суті, не дається самостійної кримінально – правової оцінки.

У літературі існує думка, що чи не найголовнішою причиною підходу, якого дотримується практика при кваліфікації посягань, які утворюють повторність злочинів – підходу, відповідно до яких окремі епізоди не піддаються самостійній кваліфікації та не кваліфікуються одночасно як повторність і сукупність є те, що це не впливає на призначення покарання¹. За кримінальним законом при складанні покарань остаточне покарання визначається в межах, встановлених санкцією статті Особливої частини КК, яка передбачає більш суворе покарання. Це означає, що як при самостійній кваліфікації окремих злочинів, які утворюють повторність, так і при кваліфікації лише за частиною статті, що передбачає вчинення злочину повторно максимальне покарання не може перевищувати того, яке передбачене за повторне вчинення злочину.

Підхід, відповідно до якого кваліфікація обумовлюється можливим покаранням, вважається не прийнятним, оскільки суперечить принципу законності кримінально-правової кваліфікації². Саме кваліфікація окремо кожного зі злочинів, що утворюють повторність, дає можливість призначити справедливе покарання. Адже в такому випадку покарання буде призначене окремо за кожний зі злочинів, а наявність сукупності злочинів призведе до того, що остаточне покарання буде більш суворе, ніж у тих випадках, якби воно призначалося лише за однією статтею Особливої частини.

Отже, необхідність забезпечення законності, повноти, точності та індивідуальності кваліфікації веде до визнання правильною таку кваліфікацію повторності злочинів, коли кожний злочин, що складає

---

¹ Див.: Навроцький В.О. Теоретичні поняття кримінально-правової кваліфікації / В.О. Навроцький. – К.: Атіка, 1999. – С. 423.

² Див. там само.

повторність отримує окрему кваліфікацію. На підтвердження правильності такого підходу В.О. Навроцький наводить такі доводи:

1) така кваліфікація забезпечує її повноту, оскільки при цьому поза оцінкою не залишаються окремі епізоди (елементи повторності), кожний з яких становить самостійний злочин;

2) окрема кваліфікація кожного із елементів повторності дає можливість призначити справедливе покарання, оскільки воно призначатиметься з врахуванням правил, визначених в ст. 70 КК.

3) захист прав потерпілих від злочину можна ефективно здійснювати тільки за умови, що вчинене проти кожного із них посягання отримує окрему кримінально-правову оцінку, а не буде "заховане за загальною вказівкою на повторність".

4) при такій кваліфікації можна забезпечити її індивідуальність. По-перше, різну право оцінку отримують діяння осіб, які вчинили неоднакову кількість злочинів, що утворюють повторність, – при кваліфікації лише за частиною статті, яка передбачає повторний злочин, однакову оцінку отримують і посягання того, хто вчинив десятків злочинів, і той, хто вчинив відповідний злочин лише вдруге. По-друге, можна буде диференціювати відповідальність співучасників злочинів, вчинених у співучасті, коли повторність наявна в посяганні лише деяких із них;

5) окрема кваліфікація кожного із злочинів, які утворюють повторність, тобто, визнання при цьому ще і сукупності, вимагається при кваліфікації з посиланням на статті Загальної частини КК. Такі посилання можуть здійснюватись щодо конкретних злочинів, а не повторності в цілому¹.

Пленуму Верховного Суду України також неодноразово у своїх постановках роз'яснює у яких випадки не слід кваліфікувати злочини за ознакою повторності. Наприклад, у п. 7 постанови від 30 травня 2008 р. № 5 "Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи" вказано, що згвалтування або насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом не може вважатися вчиненим повторно, якщо винна особа, діючи з єдиним злочинним наміром, без перерви або без значної перерви у часі, вчинила два чи більше насильницьких природних статевих актів або два чи більше актів насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом з однією й тією ж

---

¹ Див.: Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації / В.О. Навроцький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 362 – 363.

потерпілою особою, тобто за наявності ознак продовжуваного злочину. У п. 23 постанови від 25 грудня 1992 р. № 12 "Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності" зазначено, що неодноразове вилучення майна (чи заволодіння ним) у одного і того ж потерпілого, якщо воно складалося із ряду тотожних дій, охоплювалося з самого початку єдиним умислом на заволодіння конкретним майном і вчинено одним способом, належить розглядати як один продовжуваний злочин. У п. 15 постанови № 5 від 26 квітня 2002 р. "Про судову практику у справах про хабарництво" вказано, що одержання службовою особою в декілька прийомів одного хабара за виконання чи невиконання дій, обумовлених із тим, хто його дає, потрібно розглядати як продовжуваний злочин. Кваліфікувати такі дії за ознакою повторності не можна.

Отже, Пленум Верховного Суду України характеризує продовжувані злочини і вказує на їх відмінність від повторності злочинів. Продовжуваний злочин - це різновид одиначного злочину, який характеризується тим, що кілька відносно відокремлених діянь спрямовані на заподіяння єдиної шкоди і реалізацію єдиного умислу. Кожний окремих епізод, з яких складається продовжуваний злочин, не підлягає самостійній кваліфікації - оцінюється весь такий злочин в цілому.

Певні зауваження викликають і положення, викладені в п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 4 "Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів". Так, Пленуму Верховного Суду України вважає, що незаконне заволодіння наркотичними засобами, психотропними речовинами, їх аналогами та наступне їх зберігання, перевезення, пересилання з метою збуту чи без такої мети, а також їх незаконний збут утворюють сукупність злочинів, передбачених статтями 308 і 307 чи ст. 309 КК України, проте не утворюють ознаки повторності, передбаченої ч. 2 ст. 307 або ч. 2 ст. 309 КК України. Сукупність наявна й тоді, коли з викрадених наркотиковмісних рослин виготовляється наркотичний засіб нового виду (з коноплі - гашиш, анаша, настоянка й екстракт, марихуана; з макової соломки - екстракційний або ацетильований опій тощо). Повторності в цьому разі також немає.

У цьому випадку слід говорити про однорідні злочини, повторність яких визначено ч. 2 ст. 307 КК України, (вчинення злочину особою, що раніше вчинила один зі злочинів, передбачених статтями 308-310, 312, 314, 315, 317 КК України) або ч. 2 ст. 309 КК України (вчинення злочину особою, яка раніше вчинила один зі злочинів,

передбачених статтями 307, 308, 310, 317 КК). Не можна посилалися на, здавалося б, аналогічну кваліфікацію за п. 25 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 3 "Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами": "Оскільки незаконне заволодіння вогнепальною зброєю (крім гладкоствольної мисливської), бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями є самостійним складом злочину, подальші їх носіння, зберігання, ремонт, передача чи збут утворюють реальну сукупність злочинів, передбачених ст. 262 та ч. 1 ст. 263 КК". Це пов'язане з тим, що у ст. 263 КК України взагалі немає такої ознаки, як повторність, на відміну від статей 307, 309 КК України. Тому, видається, у такій ситуації слід говорити про повторність злочинів.

Отже, Пленум Верховного Суду України, роз'яснюючи правила кваліфікації повторності злочинів, не завжди враховує положення теорії кримінально-правової кваліфікації. І оскільки у вітчизняному праві правила кваліфікації не закріплені у законі, а існують здебільшого у вигляді звичаїв, що побутують серед практичних працівників, й теоретичних положень, то вибір потрібних положень часто викликає труднощі. У цьому випадку, видається, необхідно закріпити в КК найбільш загальні правила його застосування. Йдеться про доповнення кримінального закону розділом, присвяченим кримінально-правовій кваліфікації, що значно дозволить скоротити кількість випадків неправильної кваліфікації, полегшить виявлення та усунення недоліків у цій сфері. Хоча в теорії кримінального права неодноразово висувалися пропозиції про закріплення принципів кваліфікації, не всі їх підтримують. А тому, як більш швидкий крок, видається, необхідним внести у постанови Пленуму Верховного Суду України відповідні зміни, спрямовані на додержання загальноvizначних принципів кримінально-правової кваліфікації, а саме: повноти, індивідуальності, точності та законності.

Зокрема, п.15 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 5 "Про судову практику у справах про хабарництво" пропонується викласти в такій редакції: "Якщо особа вчинила два і більше злочини, передбачених однією із вказаних статей 368 чи 369 КК України, її дії слід кваліфікувати за частиною першою та частиною, яка передбачає вчинення злочину повторно тієї чи іншої статті".

При прийнятті нової постанови Пленуму Верховного Суду України "Про судову практику у справах про корисливі злочини проти

власності" вже на базі КК України 2001 р. положення щодо повторності злочинів пропонується викласти в такій редакції: "Якщо особа вчинила два і більше злочини, передбачених однією із вказаних статей 185, 186, 189, 190, 191 КК України, то її дії за відсутності інших кваліфікуючих ознак підлягають кваліфікації за частиною першою та частиною, яка передбачає вчинення злочину повторно тієї чи іншої статті.

Якщо особа вчинила два і більше розбоїв, то злочини кваліфікуються за частиною першою та частиною другою ст. 187 КК України. Якщо розбій вчинений особою, яка раніше вчинила бандитизм, то злочини слід кваліфікувати за ст. 257 і ч. 2 ст. 187 КК України".

Стаття надійшла до редколегії 20.03.2009 р.

Г.В. Рось

ЩОДО КЛАСИФІКАЦІЇ ПІДСТАВ ДО ЗАКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ

Науковому дослідженню підстав до закриття кримінальної справи сприяє їх систематизація, угруповання за характерними ознаками, які визначають внутрішню сутність. Проте питання щодо класифікації підстав до закриття кримінальної справи до теперішнього часу залишається дискусійним. Не завжди чітко розмежовуються підстави до закриття кримінальної справи практичними працівниками.

Зважаючи на те, що в юридичній літературі авторами пропонуються різні класифікації підстав до закриття кримінальної справи, вважаємо за доцільне проаналізувати їх задля з'ясування необхідності класифікації підстав та спробуємо обґрунтувати необхідність саме тої класифікації, яка найбільш сприятиме оптимізації процесу провадження у кримінальній справі, що і визначимо за мету даної статті.

До проблеми класифікації підстав до закриття кримінальної справи зверталися такі вчені, як П.М. Давидов, А.Я. Дубинський, Н.В. Жогін, О.М. Ларін, Д.Я. Мирський, Я.О. Мотовіловкер, В. М. Савицький, В.М. Случевський, М.С. Строгович, Ф.Н. Фаткуллін, І.Я. Фойницький, С. А. Шейфер та інші.

Так, професор В.М. Случевський розподіляв перешкоди до продовження провадження у справі на фактичні та юридичні¹.

¹ Див.: Случевский В.М. Русский уголовный процесс: Учебник. - М., 1895. - С. 47.

Інший видатний вчений І.Я. Фойницький також дотримувався цієї класифікації підстав, але називав їх умовами припинення кримінального переслідування. Під фактичними умовами він розумів недостатність підстав для обвинувачення, непереконливість доказів по суті справи, пред'явлених обвинуваченому, а під юридичними – обставини, які усувають злочинність діяння чи його караність¹.

У подальшому зазначена позиція піддалась серйозній критиці у радянській процесуальній літературі. Так, Н.В. Жогін та Ф.Н. Фаткуллін зазначали, що по суті всі підстави передбачені законодавством й у цьому сенсі є юридичними. Разом з тим, кожна з них передбачає існування певних фактів, обумовлюється конкретними фактичними обставинами й з цієї точки зору має фактичний характер².

Зверталися до дослідження даної проблеми вчені-процесуалісти й у подальші роки. Зокрема, у процесуальній літературі пропонувалось класифікувати підстави до закриття кримінальної справи залежно від тих фактичних причин, які унеможливають подальше провадження у справі. С.А. Шейфер називає три таких причини: 1) злочину не було вчинено; 2) злочин залишився не розкритим; 3) злочин розкрито, але особа, що його вчинила, підлягає звільненню від кримінальної відповідальності. Залежно від цих причин, вчений поділяє підстави до закриття кримінальної справи на наступні групи:

1. Підстави, які виключають злочинність або констатують подальшу втрату суспільно небезпечного характеру діяння.
2. Підстави, які констатують, що злочин не розкрито.
3. Підстави, які виключають караність.
4. Підстави, які констатують неможливість повторного провадження за тим же обвинуваченням³.

Така класифікація викликає певну зацікавленість, але з однією з причин, що унеможливує подальше провадження у справі, яку виділяє С.А. Шейфер, а саме, – нерозкриття злочину, – погодитися не можна. Якщо було вчинено злочин, але він залишився не розкритим, тобто не встановлено особу, яка його скоїла, провадження у справі підлягає зупиненню, але в жодному разі не закриттю.

П.М. Давидов і Д.Я. Мирський вважають найбільш зручним розподіл цих підстав за двома категоріями: матеріально-правові та про-

---

¹ Фойницький І.Я. Курс уголовного судопроизводства. – М., 1910. – Т. 2. – С. 51 – 52.

² Див.: Жогін Н.В., Фаткуллін Ф.Н. Предварительное следствие в советском уголовном процессе. – М., 1965. – С. 304 – 305.

³ Див.: Шейфер С.А. Некоторые вопросы прекращения уголовных дел в стадии дознания и предварительного следствия // Вопросы криминалистики. – 1961. – № 1 – 2. – С. 48.

цесуальні¹. Така класифікація, на думку Н.В. Жогіна й Ф.Н. Фаткулліна, відображає основні особливості різних груп обставин, допомагає зрозуміти їх сутність².

До матеріально-правових відносяться підстави, які виключають злочинність діяння або необхідність притягнення до кримінальної відповідальності чи застосування покарання. Всі підстави, що відносяться до цієї категорії, передбачені кримінальним законом або впливають із принципів кримінального права.

Процесуальні підстави на відміну від матеріально-правових являють собою умови, за наявності яких не може бути розпочато або тривати кримінально-процесуальна діяльність, незважаючи на наявність всіх обставин, які свідчать про вчинений злочин і допускають застосування покарання.

Найбільш уразливим місцем цієї класифікації, на думку Р.Г. Іскандерова, є те, що не враховується, що закриття кримінальної справи, незалежно від підстав, завжди є процесуальним актом й що саме закриття справи завжди відбувається на підставі норм кримінально-процесуального права³.

М.С. Строгович поділяє підстави до закриття кримінальної справи на три групи. До першої групи він відносить підстави, які виключають провадження у кримінальній справі. До другої – підстави, які не тягнуть обов'язкового закриття кримінальної справи, а лише надають слідчому, прокурору та суду право на закриття справи. До третьої групи відносяться підстави, пов'язані з конкретними обставинами справи, коли за результатами розслідування не було зібрано достатніх доказів винуватості обвинувачено у вчиненні злочину й останнього не може бути віддано до суду⁴.

А.Я. Дубинський вважає найбільш доцільним систематизувати підстави до закриття кримінальної справи, виходячи з тих безпосередніх причин, які спричиняють закриття розпочатого провадження. З урахуванням цього першу групу становлять підстави, які констатують, що злочину не було вчинено взагалі або конкретно особою. Друга група охоплює підстави, що тягнуть за собою закриття кримінальної справи в силу причин, які спричиняють звільнення особи від

¹ Див.: Давыдов П.М., Мирский Д.Я. Прекращение уголовных дел в советском уголовном процессе. – М: Госюриздат, 1963. – С. 10 – 12.

² Див.: Жогин Н.В., Фаткуллин Ф.Н. Предварительное следствие в советском уголовном процессе. – М., 1965. – С. 305.

³ Искандеров Р.Г. Классификация оснований прекращения уголовного дела / Ученые записки Азербайджанского ун-та. Серия юрид. наук. – Баку. – 1975. – С. 75.

⁴ Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. – М.: Наука, 1970. – Т. 2. – С. 168.

кримінальної відповідальності. До третьої групи входять підстави, що констатують неможливість повторного розслідування фактів, які стосуються діянь осіб, щодо яких компетентними державними органами ухвалено рішення, не скасовані у встановленому законом порядку¹.

Останні дві класифікації підстав, які запропоновані А.Я. Дубинським і М.С. Строговичем, викликають беззаперечний практичний інтерес, бо допомагають визначити місце кожної з підстав у загальній системі та створюють умови для законного й обґрунтованого їх застосування.

Залежно від юридичних наслідків, підстави для закриття провадження у кримінальній справі розподіляють на реабілітуючі та нереабілітуючі. Така класифікація має велике розповсюдження у процесуальній літературі, що обумовлено її великим практичним значенням².

У літературі під *реабілітуючими* розуміються такі підстави, за наявності яких особа визнається невинною у вчиненні злочину, у зв'язку з чим відновлюються добре ім'я, репутація. Таке визначення ґрунтується на понятті "реабілітація". Традиційно до них відносять підстави, передбачені п.п. 1 й 2 ч. 1 ст. 6 КПК України (відсутність події злочину й відсутність у діянні складу злочину) та п. 2 ст. 213 КПК України (недоведеність участі обвинуваченого у вчиненні злочину). Всі інші підстави відносять до *нереабілітуючих* під якими, в свою чергу, розуміють такі підстави, під час закриття справи за якими виходять із того, що винність особи у вчиненні злочину підтверджено зібраними у справі доказами, але у зв'язку з наявністю передбачених законом обставин вона звільняється від кримінальної відповідальності³.

---

¹ Див.: Дубинский А.Я. Прекращение уголовного дела в стадии предварительного расследования. - К., 1975. - С. 44 - 46.

² Див.: Грошевой Ю.М. Сущность судебных решений в советском уголовном процессе. - Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьк. Ун-те, 1979. - С. 84; Куссмауль Р. Всякое прекращение уголовного дела реабилитирует // Российская юстиция. - 2000. - № 9. - С. 45; Ларин А.М. Прекращение уголовного дела по реабилитирующим основаниям // Социалистическая законность. - 1978. - № 1. - С. 57; Либус И.А. Презумпция невинности в советском уголовном процессе. - Ташкент, 1981. - С. 173; Мотовиловкер Я.О. Основания прекращения уголовного дела по реабилитирующим лицам основаниям // Советское государство и право. - 1972. - № 9. - С. 87; Шило Н.Я. Проблема реабилитации на предварительном следствии. - Ашхабад: Ёльм, 1981. - С. 17 - 18.

³ Див.: Кримінальний процес України: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / М.Ю. Грошевий, Т.М. Мірошніченко, Ю.В. Хоматов та ін.; За ред. Ю.М. Грошевого та В.М. Хотенця. - Х.: Право, 2000. - С. 288; Кримінальний процес України: Підручник / Є.Г. Коваленко, В.Т. Маляренко. - К.: Юрінком Інтер, 2006. - С. 419; Михеснюк М.М., Нор В.Т., Шибіко В.П. Кримінальний процес України: Підручник. - 2-ге вид., перероб. і доп. - К.: Либідь, 1999. - С. 290.

Що стосується запропонованих визначень реабілітуючих і нереабілітуючих підстав, то вони, на наш погляд, не в повній мірі розкривають зміст тих понять, яке в них укладається. Оскільки реабілітуючою є не тільки підстава, за наявності якої *особи*, яка необґрунтовано обвинувачувалася або підозрювалася у вчиненні злочину, визнається невинною, але й підстава, за наявності якої *подія* злочину визнається незлочинною або неіснуючою.

Щодо нереабілітуючих підстав на неспроможність наведеного вище визначення вказує вже те, що закриття кримінальної справи за нереабілітуючими підставами не завжди передбачає звільнення від кримінальної відповідальності. Якнайкраще про це свідчить підстава до закриття кримінальної справи, передбачена п. 8 ч. 1 ст. 6 КПК України. Про те, що законодавець відносить її до нереабілітуючих підстав свідчить саме формулювання зазначеної підстави "щодо померлого, за винятком випадків, коли провадження у справі є необхідним для реабілітації померлого...". І ні про яке звільнення мови не може бути, оскільки просто нема кого звільняти. Тому можна запропонувати наступне визначення нереабілітуючих підстав. Це обставини, які не виключають наявності підстави кримінальної відповідальності та винності особи у вчиненні злочину, але з ними закон пов'язує можливість припинення кримінально-правового відношення без його реалізації.

Не можна погодитися з Р.Г. Іскандеровим, який вважає класифікацію підстав на реабілітуючі та нереабілітуючі неприйнятною, бо невинним та реабілітованим громадянин визнається тільки у разі закриття справи за реабілітуючими підставами, якщо ж справа закривається за нереабілітуючими підставами обвинувачений визнається винним і звільняється від кримінальної відповідальності. Оскільки ж, зазначає автор, визнати особу винною можна тільки у судовому вироку, то у будь-якому випадку закриття кримінальної справи, незалежно від підстави, обвинувачений звільняється від кримінальної відповідальності, але в одних випадках його невинуватість офіційно засвідчено, а в інших випадках питання щодо винності залишається відкритим¹. З цим аж ніяк не можна погодитися, до того ж, таке трактування закону нагадає відомий радянському кримінальному процесу інститут "залишення у підозрі", чого в жодному випадку не може бути в правовій державі, на статус якої претендує Україна.

¹ Див.: Іскандеров Р.Г. Классификация оснований прекращения уголовного дела / Ученые записки Азербайдж. ун-та. Серия юрид. наук. - Баку. - 1975. - С. 74.

Щодо зазначеної класифікації, деякі вчені вказують на неповноту даного поділу підстав (на реабілітуючі та не реабілітуючі) й поділяють всі обставини не на дві групи, а на три і більше. Так, С.М. Благодир виділяє реабілітуючі, не реабілітуючі та підстави, що констатують неможливість провадження¹. До реабілітуючих підстав автор відносить, крім традиційних трьох підстав (відсутність події злочину, відсутність у діянні складу злочину та недоведеність участі обвинуваченого у вчиненні злочину), ще таку, як недосягнення особою віку, з якого можлива кримінальна відповідальність. До не реабілітуючих – закінчення строків давності, наявність акта амністії чи помилування, зміну обставинки та інші. До підстав, що констатують неможливість провадження відносяться наявність вироку, що набрав законної сили або ухвали чи постанови суду про закриття справи; наявність не скасованої постанови органу дізнання, слідчого, прокурора про закриття справи і про відмову в порушенні кримінальної справи та інші.

Стосовно поділу підстав на реабілітуючі та не реабілітуючі, слід зазначити, що велике практичне значення такої класифікації й полягає саме в тому, що визначається, коли виникає право особи на реабілітацію. Тому ми не можемо погодитися з тими авторами, зокрема, з С.М. Благодиром, які пропонують розширити дану класифікацію, наприклад, за рахунок так званих *підстав, що констатують неможливість провадження*, оскільки це не дозволить визначити, чи виникає право особи на реабілітацію.

Не можна погодитися й з тими авторами, які відносять недосягнення особою віку, з якого можлива кримінальна відповідальність (п. 5 ч. 1 ст. 6, ст. 7-3 КПК України) до реабілітуючих підстав². Оскільки така обставина породжуватиме парадоксальну ситуацію, коли у особи виникатиме право на реабілітацію та одночасно до неї можуть бути застосовані певні заходи впливу, а саме, примусові заходи виховного характеру. До того ж, таку особу може бути поміщено до приймальника-розподільника для неповнолітніх (ч. 3 ст. 7-3 КПК України). Тому не зрозуміло, яким чином узгоджуватиметься, зокрема, можливість застосування такого заходу з вимогою закону щодо реабілітації такої особи.

---

¹ Див.: Благодир С.М. Закриття кримінальної справи в досудовому слідстві. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1998. – С. 8 – 13.

² Див.: Благодир С.М. Закриття кримінальної справи в досудовому слідстві. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1998. – С. 11; Либус І.А. Презумпція невинності в советском уголовном процессе. – Ташкент, 1981. – С. 188; Тертышник В.М. Уголовный процесс. – 2-е изд., перераб. и доп. – Х., 1999. – С. 115.

Вочевидь, така позиція ґрунтується на трактуванні положень кримінального закону, згідно якого суб'єктом злочину, тобто особою, яка підлягає кримінальній відповідальності, може бути тільки особа, яка досягла певного віку (ст. 18 КК України). Відтак, недосягнення віку кримінальної відповідальності виключає таку відповідальність. Але ж кримінальна справа й закривається саме тому, що особа не підлягає кримінальній відповідальності, й мова йде лише про можливість реабілітації такої особи, яка, на нашу думку, має бути виключена. Оскільки, все ж таки, було вчинено суспільно небезпечне діяння й тому, так би мовити, "перепрошення" у особи за його вчинення є абсурдним. Це не сприятиме й профілактиці злочинів серед неповнолітніх, які не розумітимуть, що вони чинять "не правильно", що може спричиняти повторне вчинення злочинів.

Такі ж підстави, як наявність вироку, що набрав законної сили, за тим же обвинуваченням, або ухвали чи постанови суду про закриття справи з тієї ж підстави (п. 9 ч. 1 ст. 6 КПК України); наявність нескасованої постанови органу дізнання, слідчого, прокурора про закриття справи за тим же обвинуваченням (п. 10 ч. 1 ст. 6 КПК України) та наявність нескасованої постанови органу дізнання, слідчого, прокурора про відмову в порушенні справи за тим же фактом (п. 11 ч. 1 ст. 6 КПК України), слід віднести до реабілітуючих. Оскільки, поперше, зважаючи на преюдиційність попереднього рішення, порушення нового провадження за тим же фактом буде безпідставним та незаконним. Отже, незаконними будуть і всі прийняті у справі рішення й проведенні кримінально-процесуальні дії. Відтак, вони підлягають анулюванню, а особа, щодо якої здійснювалися такі дії чи приймалися рішення, реабілітації. По-друге, кримінально-правові відносини, якщо й виникали, то були вирішені у рамках того ж попереднього провадження. Тому ці підстави є реабілітуючими, й незалежно від того, яка з підстав (реабілітуюча чи нереабілітуюча) була покладена в основу першочергового рішення.

Зважаючи на єдиний принцип формулювання зазначених підстав, який ґрунтується на загальному положенні *non bis in idem* (не можна двічі за одне й теж), вважаємо за доцільне об'єднати всі три підстави в одній: "наявність нескасованого остаточного рішення, винесеного у встановленому законом порядку, за тим же фактом, уповноваженим на те органом чи особою". Оскільки ж преюдиційне значення, згідно ч. 2 ст. 7 КК України, поширюється і на відповідні судо-

ві рішення іноземних держав*, запропонована нами підстава включатиме й таку, як наявність щодо громадянина України або особи без громадянства, яка постійно проживає в Україні, акта про засудження іноземною державою, де було вчинено злочин (ч. 2 ст. 7 КК України).

Враховуючи множинність підстав, які виключають можливість чи необхідність подальшого провадження у справі, та які, до того ж, характеризуються різноманітними ознаками, класифікувати їх можна по-різному, залежно від того, яку з ознак брати за основу для поділу.

Й хоча будь-яка класифікація підстав є певною мірою умовною, на чому зазначають деякі автори¹, та все ж беззаперечним є той факт, що класифікація необхідна, бо допомагає краще зрозуміти сутність та значення тієї чи іншої підстави, а іноді має й безумовно велике практичне значення.

Ми ж вважаємо, що більш за все потреби правозастосовної практики буде задовольняти та класифікація, яка найбільш сприятиме оптимізації процесу провадження у кримінальній справі, зокрема, що стосується його завершального етапу, а саме, прийняття відповідних рішень щодо закриття провадження у справі**.

Таким чином, беручи за основу поділ підстав на реабілітуючі та не реабілітуючі, пропонуємо наступну систему підстав до закриття провадження у кримінальній справі:

I. Реабілітуючі:

- 1) відсутність події злочину (п. 1 ч. 1 ст. 6 КПК України);
- 2) відсутність в діянні складу злочину (п. 2 ч. 1 ст. 6 КПК України);
- 3) недоведеність участі обвинуваченого у вчиненні злочину (п. 2 ст. 213 КПК України);

4) наявність нескасованого остаточного рішення, винесеного у встановленому законом порядку, за тим же фактом, уповноваженим на те органом чи особою. На даний час це такі підстави:

- наявність вироку, що набрав законної сили, за тим же обвинуваченням, або ухвали чи постанови суду про закриття справи з тієї ж підстави (п. 9 ч. 1 ст. 6 КПК України);

---

* Вважаємо, що преюдиційність повинна поширюватися й на інші рішення, зокрема, правоохоронних органів іноземних держав. Це потребує законодавчої регламентації.

¹ Див.: Искандеров Р.Г. Классификация оснований прекращения уголовного дела / Ученые записки Азербайдж. ун-та. Серия юрид. наук. – Баку. – 1975. – С. 76.

** Віднесення підстави до тієї чи іншої класифікаційної групи обумовлюватиме процесуальний порядок закриття кримінальної справи.

- наявність нескасованої постанови органу дізнання, слідчого, прокурора про закриття справи за тим же обвинуваченням (п. 10 ч. 1 ст. 6 КПК України);

- наявність нескасованої постанови органу дізнання, слідчого, прокурора про відмову в порушенні справи по тому ж факту (п. 11 ч. 1 ст. 6 КПК України);

- наявність щодо громадянина України або особи без громадянства, яка постійно проживає в Україні, акта про засудження іноземною державою, де було вчинено злочин (ч. 2 ст. 7 КК України).

II. Нереабілітуючі, що передбачають звільнення особи від кримінальної відповідальності:

- наявність акта амністії, що усуває застосування покарання за вчинене діяння (ч. 1 ст. 44 КК України, ч. 2 ст. 86 КК України, п. 4 ч. 1 ст. 6 КПК України);

- зміна обстановки, коли вчинене діяння втратило суспільну небезпеку або особа перестала бути суспільно небезпечною (ст. 48 КК України, ст. 7 КПК України);

- дійове каяття обвинуваченого (ст. 45 КК України, п. 1 ч. 1 ст. 7 - 1 КПК України);

- примирення обвинуваченого, підсудного з потерпілим (ст. 46 КК України, п. 2 ч. 1 ст. 7-1 КПК України);

- передача особи на поруки колективу підприємства, установи чи організації (ст. 47 КК України, п. 4 ч. 1 ст. 7-1 КПК України);

- закінчення строків давності (ст. 49 КК України, п. 5 ч. 1 ст. 7 - 1 КПК України);

- можливість виправлення неповнолітнього без застосування покарання, але із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ч. 1 ст. 97 КК України, ст. 9 КПК України);

- наявність спеціально передбачених нормами Особливої частини КК України підстав звільнення від кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 212, ч. 4 ст. 212-1, ч. 2 ст. 255, ч. 2 ст. 258-3, ч. 6 ст. 260, ч. 3 ст. 263, ч. 4 ст. 289, ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 311, ч. 5 ст. 321, ч. 3 ст. 369, ч. 4 ст. 401 КК України);

III. Нереабілітуючі, що не передбачають звільнення від кримінальної відповідальності:

- недосягнення особою на час вчинення суспільно небезпечного діяння одинадцятирічного віку (п. 5 ч. 1 ст. 6 КПК України);

- відмова приватного обвинувача від кримінального переслідування*. На даний час це такі підстави: примирення обвинуваченого, підсудного з потерпілим у справах, які порушуються не інакше як за скаргою потерпілого, крім випадків, передбачених частинами 2, 4 і 5[†] ст. 27 КПК України (п. 6 ч. 1 ст. 6 КПК України); відсутність скарги потерпілого, якщо справу може бути порушено не інакше як за його скаргою, крім випадків, передбачених ч. 3 ст. 27 КПК України (п. 7 ч. 1 ст. 6 КПК України); неявка потерпілого в судове засідання без поважних причин (ч. 3 ст. 282 КПК України);

- смерть особи, яка вчинила злочин, за винятком випадків, коли провадження у справі є необхідним для реабілітації померлого або відновлення справи щодо інших осіб за нововиявленими обставинами (п. 8 ч. 1 ст. 6 КПК України);

- вчинення суспільно небезпечного діяння особою у віці від одинадцяти років до виповнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність (п. 3 ч. 1 ст. 7-1 КПК України, ст. 447 КПК України);

- декриміналізація діяння (п.п. 1, 3 розділу II "Заклучні й перехідні положення" КК України);

- невідюрисдикційність вчиненого діяння або особи Кримінальному кодексу України (ч. 4 ст. 6, ч. 1 ст. 7, ст. 8 КК України).

Виокремлення останньої, дещо незвичної, підстави до закриття провадження у кримінальній справі є можливим, виходячи з положень КК України (ч. 4 ст. 6, ч. 1 ст. 7, ст. 8 КК України), у зв'язку з тим, що дія закону про кримінальну відповідальність, згідно того ж КК, має певні обмеження дії у просторі та по колу осіб. Отже, якщо після порушення кримінальної справи виявиться, що притягнення особи до відповідальності неможливе у зв'язку з дією міжнародного договору, або злочин не було спрямовано проти прав і свобод громадян

---

* Мається на увазі "приватне" кримінальне переслідування у справах приватного обвинувачення.

[†] У зв'язку з відсутністю у статті 27 КПК України частини 5, посилання на неї у п. 6 ч. 1 ст. 6 КПК України слід вважати неточністю законодавця. Це, імовірно, стало можливим внаслідок бездумного копіювання окремих положень КПК України 1960 р., у статті 27 котрого передбачалося саме 5 частин. Але не зовсім зрозуміло, чому ані чинний КПК України, ані попередній КПК України 1960 р. не містять у п. 6 ч. 1 ст. 6 посилання на частину 3 ст. 27 КПК, оскільки нею також визначається випадок, коли примирення неможливе. Тож, п. 6 ч. 1 ст. 6 чинного КПК України мав би містити посилання замість частини 5 ст. 27 КПК, на частину 3 ст. 27 КПК. Однак, ми не пропонуємо внесення відповідних змін до п. 6 ч. 1 ст. 6 КПК України, оскільки вважаємо, що зазначені у частинах 2, 3 та 4 ст. 27 КПК України обставини не можуть бути перешкодою для здійснення примирення сторін.

України чи інтересів України, провадження у кримінальній справі підлягає закриттю.

Щодо спеціально передбачених нормами Особливої частини КК України підстав звільнення від кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 212, ч. 4 ст. 212-1, ч. 2 ст. 255, ч. 2 ст. 258-3, ч. 6 ст. 260, ч. 3 ст. 263, ч. 4 ст. 289, ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 311, ч. 5 ст. 321, ч. 3 ст. 369, ч. 4 ст. 401 КК України) слід звернути увагу на необхідність виокремлення двох груп підстав, одну з яких складають підстави, передбачені ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 212, ч. 4 ст. 212-1, ч. 2 ст. 255, ч. 2 ст. 258-3, ч. 6 ст. 260, ч. 3 ст. 263, ч. 4 ст. 289, ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 311, ч. 5 ст. 321, ч. 3 ст. 369 КК України, а другу – ч. 4 ст. 401 КК України. Такий поділ є результатом аналізу зазначених норм Особливої частини КК України, оскільки перша група підстав передбачає обов'язкове звільнення від кримінальної відповідальності, на що вказує імперативна вимога закону: "особа звільняється від кримінальної відповідальності", а друга – можливість такого звільнення ("особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності").

Оскільки ж у КК України йдеться саме про "звільнення від кримінальної відповідальності", ми віднесли зазначені обставини у запропонованій нами класифікації до другої групи підстав: "нереабілітуючі, що передбачають звільнення особи від кримінальної відповідальності".

Проте деякі автори¹ цілком слушно зазначають на хибності такого процесуального порядку звільнення особи від кримінальної відповідальності, який передбачає проведення досудового слідства у повному обсязі, пред'явлення обвинувачення та направлення справи до суду, де буде вирішено питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності. Але саме такий порядок слід визнати єдино вірним, якщо мова йде про звільнення від кримінальної відповідальності.

Тому запровадженню процесуального порядку звільнення особи від кримінальної відповідальності, який на даний час відсутній, має передувати внесення змін до КК України. У зв'язку з чим виникає

---

^{*} Віднесення всіх інших підстав до зазначеної класифікаційної групи так само ґрунтується на нормах чинного законодавства. Але ми не наполягаємо саме на такому упорядкуванні цієї групи.

¹ Див.: Хрустова Л. Застосування кримінального законодавства про звільнення від кримінальної відповідальності // Вісник прокуратури. - 2007. - № 6. - С. 55.

необхідність здійснення подальших досліджень із зазначеного питання. Як варіант, можна запропонувати використовувати замість формулювання "особа звільняється від кримінальної відповідальності" - "особа не підлягає кримінальній відповідальності", що дозволить прийняти рішення про закриття провадження у справі без звільнення особи від кримінальної відповідальності, отже, не тільки щодо обвинуваченого, або, навіть, про відмову в порушенні кримінальної справи, за наявності тих чи інших обставин. Це щодо першої групи підстав звільнення від кримінальної відповідальності, яку, як зазначалося, складають всі, крім ч. 4 ст. 401 КК України. Щодо другої групи, яка об'єднує підстави, що передбачають можливість звільнення особи від кримінальної відповідальності (ч. 4 ст. 401 КК України), процесуальний порядок повинен передбачати необхідність пред'явлення обвинувачення, оскільки тільки після цього може йти мова про звільнення від кримінальної відповідальності.

Стаття надійшла до редколегії 05.06.2009 р.

В.В. Арешонков

**ЩОДО ДЕЯКИХ ПРОБЛЕМНИХ
ТЕОРЕТИЧНИХ ПИТАНЬ СУДОВОЇ
БАЛІСТИКИ, ЯК ГАЛУЗІ
КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТЕХНІКИ**

У кожній галузі знань існують свої усталені поняття та категорії, якими користуються для позначення певних предметів, процесів і явищ, це, так би мовити, термінологічний апарат певної науки. Іноді трапляється так, що, використовуючи певний термін, ми не замислюємося над певною невідповідністю сутності і самого явища, форми та змісту. Ця невідповідність, яка виходить з принципу філософської діалектики, що відбиває суперечливу природу явищ дійсності, може мати різні чинники своєї появи, наприклад, історичні, соціально-економічні тощо. Такі невідповідності або суперечності, на наш погляд, існують і в галузі криміналістичної техніки, яка вивчає вогнепальну зброю, боєприпаси, сліди її застосування та інші, пов'язані з ними закономірності, з метою використання отриманої інформації для розкриття і розслідування злочинів, іншими словами в галузі судової балістики.

Актуальність нашого дослідження обумовлена необхідністю уточнення змісту понять "судова-балістика" та "судово-балістичні дослідження" в межах криміналістичного зброєзнавства.

Формуванням та наступним розвитком теоретичної бази судової балістики, як галузі криміналістичної техніки, займались у своїх працях такі видатні вчені, як: В.С. Астахов, В.Є. Бергер, Б.Е. Єрмоленко, М.М. Зюський, Б.М. Комаринець, Ю.М. Кубіський, С.Д. Кустанович, В.С. Мітрічев, І.О. Сапожников, Е.І. Стащенко, Є.М. Тихонов, О.І. Устинов, В.Ф. Черваков, Б.І. Шевченко. Окремими питаннями зазначеної вище проблематики займались П.Д. Біленчук, А.В. Кофанов, Я.В. Новак, В.М. Плєскачевський, В.А. Ручкін, О.Ф. Сулява. Разом з тим слід відмітити, що термінологічний аналіз базових понять судової балістики потребує значної уваги з боку дослідників.

А тому метою даної статті є визначення існуючих невідповідностей назви та змісту термінів "судова-балістика" та "судово-балістичні дослідження"; розробка шляхів подолання таких невідповідностей; а також визначення місця судової балістики в системі криміналістичного зброєзнавства.

Повертаючись до історичних джерел, узагальнюючи досвід минулого і сьогодення, як вітчизняний, так і зарубіжний, на наш погляд, слід звернути увагу фахівців на такі концептуальні положення.

Одне з положень, яке, на нашу думку, потребує перегляду та своєї видозміни, є сама назва одного з розділів криміналістичної техніки, а саме: "судова балістика", оскільки дане визначення є умовним. Ключовим в даному випадку є слово "балістика" і походить воно від грецького *ballo* - кидаю. Якщо виходити з буквального значення слова, яке дається у 30-ти томній Великій Радянській Енциклопедії (ВРЕ), то балістика – це військово-технічна наука, що ґрунтується на комплексі фізико-математичних дисциплін та вивчає рух артилерійських снарядів, куль, мін, авіабомб, активнореактивних і реактивних снарядів, гарпунів тощо. Розрізняють внутрішню балістику, яка вивчає рух снаряда в каналі ствола гармати під дією порохових газів, а також закономірності інших процесів, що відбуваються при пострілі в каналі ствола або камори порохової ракети, і зовнішню балістику, яка вивчає рух некерованих снарядів після вильоту їх з каналу ствола (пускового пристрою), а також чинники, що впливають на цей рух (сила опору повітря, сила тяжіння, реактивна сила тощо)¹.

Виходить, що, приєднуючи прикметник "судова", який вказує на мету використання даних балістики у кримінальному судочинстві, отримуємо, згідно тією ж ВРЕ, дещо інший термін, а саме: судова ба-

¹ Див.: Значение слова "Баллистика" в Большой Советской Энциклопедии [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://bse.sci-lib.com/article092806.html>

лістика – це розділ криміналістики, що вивчає технічні питання, які виникають при розслідуванні злочинів, пов'язаних із застосуванням (а також носінням, зберіганням, виготовленням, збутом) вогнепальної зброї та боеприпасів до неї.

На невідповідність між назвою та змістом зазначеної галузі криміналістичної техніки звертали увагу багато авторів, одні з яких виступали за зміну назви, інші ж відстоювали її правомірність. Однак така назва залишилась і по сьогоднішній день, напевно, завдяки звичці, багаторазовості повторювання в різноманітних джерелах та у практичній діяльності, а також, як наслідок зазначеного, завдяки тому, що всі криміналісти розуміють, те що відноситься вона до криміналістичного дослідження вогнепальної зброї незалежно від того, яке питання вирішується в конкретному випадку. Разом з тим саме останнє міркування примушує звернути особливу увагу на дане поняття¹.

Розглядаючи витoki походження даного терміну, слід згадати, що вперше він був уведений в науку криміналістика, до речі як і термін судово-балістичні дослідження, у 1937 році судовим медиком, професором В.Ф.Черваковим у книзі під назвою "Судова балістика".

Слід наголосити, що існування термінів "судова балістика" та "судово-балістичні дослідження" практично обмежується країнами колишнього СРСР, що, в свою чергу, обумовлено обмеженими можливостями участі радянських криміналістів у міжнародних семінарах, конференціях і симпозиумах. Недостатнім був й інформаційно-методичний та науковий обмін з вченими різних країн світу (Європи, Америки, Азії та ін.). Справа в тому, що науковці й фахівці з питань криміналістичного дослідження зброї в країнах Європи та Америки використовувати цю термінологію вважали не зовсім коректним у зв'язку з тим, що ні "судова балістика", ні "судово-балістичні дослідження" не відповідають об'єму питань, які вирішуються при дослідженні вогнепальної зброї, набоїв та слідів пострілу, а охоплюють лише коло тих питань, які пов'язані з внутрішньою та зовнішньою балістикою, де під снарядом може розумітися не лише куля, шріт або

---

¹ Див.: Устинов А.И. Судебная баллистика или криминалистическое исследование оружия? / А.И. Устинов // Проблемы совершенствования криминалистической техники. Сборник научных трудов всесоюзного научно-исследовательского института МВД СССР. - М.: Изд. ВНИИСЭ, 1980. - № 54. - С. 27.

картеч, а й мінометна міна, артилерійський снаряд, керована ракета і в кінці кінців балістична ракета¹.

Для того, щоб розібратись у коректності вживання терміну "судова балістика" та "судово-балістична експертиза", слід проаналізувати, що є предметом вивчення балістики, як військової науки та судової балістики, як розділу криміналістичної техніки, а також які завдання вирішуються відповідними дослідженнями та експертизами.

Відносно криміналістичного розуміння балістики, яку традиційно називають "судовою балістикою" або ж "криміналістичною балістикою", то на думку С.Д.Кустановича, судова балістика - умовна, зручна, зважаючи на її стислість, назва спеціальної дисципліни, в завдання якої входить вивчення матеріальної частини вогнепальної зброї, патронів до неї, порохів, а також явищ, пов'язаних із пострілом, зокрема його слідами на різних перешкодах, в площині питань, які виникають у правовій практиці. Тут же він додає, що питання власне балістики (тобто науки про рух снаряда, кулі) займають тільки один з розділів курсу судової балістики².

Авторський колектив підручнику "Криміналістика" за редакцією В.Ю.Шепітька, розглядаючи судову балістику, як галузь криміналістичної техніки, яка вивчає ознаки вогнепальної зброї і боеприпасів, закономірності виникнення слідів їх застосування, розробляє засоби і методи збирання і дослідження таких слідів, доповнює цей перелік завдань судової балістики - розробкою рекомендацій щодо запобігання злочинам, пов'язаних із вогнепальною зброєю³.

Виходячи із вище зазначеного, можна виділити три групи закономірностей які складають предмет галузі криміналістичної техніки під назвою "Судова балістика". До першої групи відносяться закономірності, пов'язані з відображенням у матеріальному світі обставин виготовлення і застосування вогнепальної зброї, її частин і деталей, набоїв до неї та їх елементів, включаючи закономірності процесу пострілів і формування слідів на зброї, елементах набоїв та уражених перепонах. До другої групи відносяться закономірності, пов'язані із

¹ Див.: Біленчук П.Д. Балістика: криміналістичне вогнестрільне зброезнавство: Підручник / Біленчук П.Д., Кофанов А.В., Сулява В.Ф.; За ред. проф. П.Д. Біленчука. - К.: Міжнародна агенція "BeeZone", 2003. - С. 34.

² Див.: Кустанович С.Д. Судебная баллистика / Семён Давыдович Кустанович. - М.: Госториздат, 1956. - С. 3.

³ Див.: Криміналістика: Підручник для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / [Глібко В.М., Дудніков А.Л., Журавель В.А. та інші]; За ред. В.Ю.Шепітька. - 2-ге вид., переробл. і допов. - К.: Концерн "Видавничий Дім «Ін Юре»", 2004. - С. 113.

розробкою технічних прийомів, методів і засобів виявлення, фіксації, вилучення, зберігання і дослідження вогнепальної зброї, набоїв до неї та слідів їх застосування з метою розкриття, розслідування і попередження злочинів. Третю групу складають закономірності використання, отриманої завдяки першим двом групам, інформації при розкритті злочинів і встановленні обставин розслідуваних кримінальних справ, пов'язаних із застосуванням вогнепальної зброї.

Виходячи з визначення балістики, як військової науки, її предметом є вивчення закономірностей пострілу як складного процесу перетворення хімічної енергії пороху в теплову, а потім у механічну роботу переміщення снаряду по каналу ствола зброї або пускової установки та поза ними.

Порівнюючи предмети дослідження військової балістики та судової балістики, приходимо до висновку, що предмет останньої є значно ширшим, складнішим і багатокomпонентнішим відносно закономірностей, що ними вивчаються. Суттєві відмінності існують і відносно безпосередніх об'єктів дослідження: в судовій балістиці це ручна вогнепальна зброя; пристрої та предмети, які не є зброєю, але схожі з нею (стартові пістолети, газові та пневматичні револьвери); набої; сліди пострілу та багато інших. Військову ж балістику цікавлять питання, пов'язані із рухом артилерійських снарядів, куль, мін, авіабомб, активнореактивних і реактивних снарядів, керованих, некерованих та балістичних ракет як безпосередніх об'єктів дослідження.

Аналогічні невідповідності існують і стосовно завдань, які вирішуються завдяки судово-балістичним та військово-балістичним дослідженням. Відносно перших, то більшість фахівців виділяють дві групи таких завдань - це ідентифікаційні та неідентифікаційні. До групи ідентифікаційних, зазвичай, включаються класифікаційні завдання, а неідентифікаційні, в свою чергу, розподіляються на діагностичні та ситуаційні. На основі цих завдань розподіляються і відповідні види судово-балістичних досліджень.

За допомогою ідентифікаційних досліджень можуть бути вирішені питання, пов'язані із встановленням конкретного екземпляра зброї за слідами на стріляних з неї снарядах та гільзах; приналежності кулі та гільзи одному набою; єдиного джерела походження набоїв і їх елементів¹.

---

¹ Див.: Криміналістична техніка: Навчальний посібник / [Арешонков В.В., Ганжа І.М., Літвінова О.В. та інш.]; За ред. А.В. Кофанова. - К.: КИИ, 2006. - С. 230.

Вирішення цих питань тісно пов'язане з трасологією, що вивчає механізм утворення слідів на снарядах і гільзах та ряд інших закономірностей з метою ідентифікації зброї. Специфіка слідоутворення не дозволяє включити її в загальну трасологію, хоча вона базується на єдиних теоретичних положеннях про індивідуальність зовнішньої будови об'єктів, що ототожнюються, їх відносної усталеності та інш.

Метою класифікаційних досліджень є встановлення групової належності наданих на дослідження об'єктів, тобто встановлення виду, моделі, системи, зразка зброї за слідами на стріляних гільзах, снарядах, ушкоджених перепонах; встановлення групової належності об'єктів шляхом їх безпосереднього вивчення та інш. Ці дослідження є тісно пов'язаними з ідентифікаційними, оскільки встановлення групової належності є обов'язковим етапом ідентифікації та базуються як на даних зброєзнавства, так і на даних трасології, оскільки, наприклад, для встановлення виду і моделі наданого об'єкта необхідно знати і технічні характеристики конкретного виду зброї, і особливості слідоутворення даного виду зброї на стріляних снарядах та гільзах.

Діагностичні завдання, за допомогою яких вирішуються питання встановлення технічного стану зброї, її придатності для стрільби та уражаючих якостей, можливість пострілу зі зброї без натискання на спусковий гачок та багато інших питань, базуються на даних зброєзнавства, оскільки для відповіді на вказані питання необхідні знання технічних характеристик конкретних зразків зброї, принципів роботи їх автоматики та іншої інформації про зброю.

До ситуаційних завдань, які вирішуються судово-балістичними дослідженнями, належать встановлення дистанції, напрямку і місця здійснення пострілу за вогнепальними ушкодженнями, відкладеннями продуктів пострілу, розташуванням стріляних гільз та іншими слідами. Саме при вирішенні окремих питань даної групи завдань, наприклад, стосовно визначення місця та напрямку здійснення пострілу із врахуванням траєкторії польоту снаряду, окрім даних зброєзнавства та технічних наук, використовуються ще й дані військової балістики.

Таким чином, відносно власне балістичних завдань, то вони є лише невеликою складовою тих, які вирішуються криміналістичним дослідженням вогнепальної зброї, набоїв та слідів пострілу, в частині яка стосується ситуаційних питань.

На нашу думку, радянські криміналісти - доктор юридичних наук С.П. Мітричев, професор М.В. Терзієв та І.О. Сапожников, ще в 30 - 40-х роках ХХ століття абсолютно правильно виступали проти терміну "Судова балістика". С.П. Мітричев у рецензії на вищезгадану роботу професора В.Ф. Червакова писав, що термін "Судова балістика" є невдалим, так як не відображає специфіки тієї дисципліни, яку він представляє. На його думку, поняття "Балістика" має віддалене відношення до дослідження вогнепальної зброї та боєприпасів, оскільки криміналіста цікавлять більше коло питань, ніж спеціаліста у балістиці. С.П. Мітричев зазначає, що приєднання до слова "балістика" прикметника "судова" є невдалим вирішенням цього питання¹. Теж саме стосується і назви експертизи вогнепальної зброї, боєприпасів та слідів пострілу - "судово-балістична", на думку вищезгаданих вчених, є неточною, так як балістика є наукою про рух снаряда, а при судовій експертизі зброї майже завжди іде мова про зовсім інші питання.

Таку точку зору підтримують і деякі науковці сучасності, наприклад, вже вище згадувані автори підручника "Балістика: криміналістичне вогнестрільне зброезнавство" за редакцією професора П.Д. Біленчука, підкреслюють, що вживання термінів "судова балістика" та "судово-балістичні дослідження" нічим не обґрунтовано. Вони наголошують на заміні назви "судово-балістична експертиза" назвою "криміналістична експертиза зброї і боєприпасів" та терміну "судова балістика" на термін "криміналістичне вогнестрільне зброезнавство". На їх думку, вказані зміни не створюють нової назви, але встановлюють у правах ту, яка існувала до 1937 року.

Приблизно таку ж позицію підтримує Я.В. Новак, він підкреслює, що назва розділу криміналістичної техніки, який традиційно називають "судовою (криміналістичною) балістикою", є алогічною, оскільки не відповідає предметові своїх досліджень, а тому його правильно було б називати "криміналістичним дослідженням вогнепальної зброї, боєприпасів та слідів їх застосування"².

---

¹ Див.: Мітричев С.П. Рецензия на книгу професора В.Ф. Червакова "Судебная баллистика" / Степан Петрович Митричев // Социалистическая законность. - М.: Изд-во "Известия", 1938. - № 7. - С. 103.

² Новак Я.В. Судова балістика, зброезнавство чи криміналістичне дослідження вогнепальної зброї, боєприпасів та слідів їх застосування / Ярослав Віталійович Новак // Матеріали ІХ регіонал. наук.-практ. конф. "Проблеми державотворення і захисту прав лю-

До речі у наказі МВС, що регламентує діяльність експертної служби у підпункті 5.1.1, в якому зазначаються види криміналістичних експертиз та досліджень, які проводяться даною службою, передбачено проведення експертиз під назвою "балістичні", зауважимо, без прикметника "судово" або якогось іншого¹. Виходить, що у випадку призначення уповноваженою особою правоохоронних органів досліджень та експертиз передбачених даним наказом як "балістичні", вони є тотожними з балістичними дослідженнями, які проводяться у військових цілях.

Проведене нами в 2008 році анкетування близько 500-та практичних працівників органів внутрішніх справ експертної, слідчої та інших галузевих служб, які навчались на денній і заочній формах навчання у магістратурі Академії управління МВС (м. Київ), а також знаходилися на курсах підвищення кваліфікації у вказаному навчальному закладі, ще раз підтвердило необхідність перегляду та заміни термінів, що досліджуємо. Так, 31,4% опитуваних погодились із тим, що назва судово-балістичні дослідження не відповідає колу та об'єму питань, які розв'язуються при проведенні відповідних досліджень та 51,2% опитуваних висловились за необхідність змінення назви розділу криміналістичної техніки "Судова балістика", наприклад, на "Криміналістичне дослідження вогнепальної зброї, набоїв та слідів їх дії".

Цікавим також є те, що на питання відносно входження судово-балістичних досліджень до криміналістичного зброєзнавства, 80% опитуваних погодились з даним твердженням.

І це не дивно, оскільки на сучасному етапі розвитку криміналістики спостерігається стійка тенденція об'єднання різних напрямів криміналістичного дослідження всіх видів індивідуальної зброї (холодної, в т.ч. металевий, вогнепальної, пневматичної, газової та інш.) в єдину інтегровану галузь криміналістичної техніки. Природним є те, що ця тенденція не могла не привернути до себе увагу вчених-криміналістів. Так, наприклад, в Україні в Луганському державному університеті внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка автори В. Бірюков, В. Коваленко та Т. Бірюкова розробили цикл електронних видань з криміналістики, одне з яких має назву "Криміналістичне зброєзнав-

---

дини в Україні" (Львів, національн. ун. ім. І. Франка, 13 - 14 лютого 2003р.). - Львів, 2003. - С. 532.

¹ Див.: Наказ МВС України від 30.08.1999 року № 684 "Про затвердження настанови про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України" / Судово-експертна діяльність. Довідник для експертів / За заг. ред. І.П. Красюка. - К.: Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, 2002. - С. 167.

тво"¹; в Росії даними питаннями займаються автори посібника "Криминалистическое оружиеведение" В.Ю. Владимиров, Р.В. Бабахаян, М.В. Голубев, Д.А. Валетов; автор монографії "Оружие и следы его применения. Криминалистическое учение" В.А. Ручкін, автор монографії "Оружие в криминалистике: понятие и классификация" В.М. Плещачевський.

Таким чином в наукових дослідженнях останніх років спостерігається тенденція розробки не тільки власне питань криміналістичного дослідження окремих видів зброї, а й праць інтегрованого характеру з метою створення єдиних методичних підходів до вивчення зброї в криміналістиці. Результатом наукових розробок, поступово стає тенденція впровадження такого спецкурсу у навчальний процес вищих навчальних закладів системи МВС. Так, у Навчально-науковому інституті підготовки слідчих і криміналістів КНУВС з цього року почала викладатися дисципліна під назвою "Криміналістичне зброєзнавство".

У зв'язку із зазначеним виникає проблема розробки концепції цілісного вчення про зброю та слідів її застосування як окремої криміналістичної теорії. На нашу думку, до даної теорії повинні увійти існуючі на сьогодні галузі криміналістичної техніки, як: судова балістика, криміналістичне дослідження холодної зброї та криміналістичне дослідження вибухових речовин, пристроїв та слідів їх застосування.

Стосовно назви зазначеного вчення про зброю, то, окрім згаданої назви "Криміналістичне зброєзнавство", цікавими з точки зору різноманітності підходів, є запропонована А.І. Устиновим - "Криміналістичне дослідження зброї" та "Криміналістична армологія", яка запропонована Д.А. Корецьким, щоправда, у варіанті "Кримінальної армології", як інтегрованої галузі знань відносно кримінологічного та кримінально-правового аспекту вивчення зброї².

Аргументуючи необхідність утворення такої окремої криміналістичної теорії слід згадати про практичний її вихід. На нашу думку, він може бути реалізований через надання експертам після відповідного курсу навчання єдиного допуску, наприклад, на проведення "зброєзнавчих" експертиз та досліджень, куди б увійшли по аналогії із вищезгаданим вченням про зброю, допуски на проведення існую-

---

¹ Шенцева О. Кращі електронні посібники створюють у Луганську / О. Шенцева // Міліція України. - 2009. - № 1. - С. 11.

² Див.: Корецкий Д.А. Криминальная армология: понятие и содержание / Д.А. Корецкий // Известия высших учебных заведений. Правоведение. - СПб.: Из-во С.-П. университета. - 2002. - № 3 (242). - С. 155.

чих на сьогодні "балістичних" і "вибухо-технічних" експертиз та "експертизи холодної зброї".

Ми вважаємо, що це необхідно зробити, по-перше, для усунення існуючої теоретичної проблеми, а саме невідповідності між назвою "судово-балістична експертиза" та колом питань, які нею вирішуються. У відношенні про призначення дослідження або в постанові про призначення експертизи компетентна особа буде зазначати: "призначити зброєзнавче дослідження" чи "призначити зброєзнавчу експертизу". По-друге, для вирішення проблем практичного характеру. Для прикладу слід зазначити, що іноді на дослідження надходять зразки так званої комбінованої зброї (поєднання холодної та вогнепальної та інш.), виходячи з цього у особи, яка призначає експертизу виникають питання, яку експертизу слід призначити - судово-балістичну, холодної зброї, а може, комплексну та експерт з яким допуском має право її проводити?

Ще одним прикладом може стати випадок, коли експерту на дослідження надходять предмети, які схожі на бойові припаси. Для відповіді на дане питання експерт повинен встановити наявність обов'язкових складових елементів, одним із яких є порох, а будь-яка інформація, знання та навички його визначення, зазвичай, у нього відсутні, оскільки вони відносяться до компетенції експерта в галузі вибухотехніки.

Ось чому питання, пов'язані із створенням вчення про зброю як окремої криміналістичної теорії, має не тільки величезне теоретичне, а й безпосереднє практичне значення.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити такі висновки:

- назва розділу криміналістичної техніки - "Судова балістика", є умовною, неточною та такою, що не відповідає предметові та об'єктам своїх досліджень. На нашу думку, вона потребує своєї зміни, наприклад, на "Криміналістичне дослідження вогнепальної зброї, набойів та слідів пострілу" або іншу, яка б більш точно відображала сутність відповідного розділу;

- назва різновиду криміналістичних досліджень, які прийнято називати "Судово-балістичні", є невдалою, оскільки вона не охоплює коло тих завдань, що ними вирішуються та такою, що потребує заміни, наприклад, на "зброєзнавчі дослідження (експертизи)", куди б увійшли, окрім так званих, судово-балістичних, ще й дослідження холодної зброї та вибухотехнічні дослідження, або іншу назву, яка б більш точно відображала увесь спектр питань відповідних дослі-

джен. Ми вважаємо, що це вирішить низку проблемних питань як теоретичного, так і практичного характеру;

- на сьогодні існує проблема створення та подальшої розробки фундаментальної концепції цілісного вчення про зброю та слідів її застосування, як окремої криміналістичної теорії. На нашу думку, дане вчення може отримати одну з назв, наприклад, "Криміналістичне зброєзнавство", "Криміналістична армологія" або іншу, яка б найбільш точно передавала б її сутність. Ми переконані, що результатом цього в теоретичному плані стали б: по-перше, перегляд, зміна та доповнення термінологічного і понятійного апарату різних напрямлень дослідження зброї, які б увійшли до даної інтегрованої галузі знань, по-друге, формулювання назв та логічної структури ряду курсів, спецкурсів, книг, підручників, посібників, довідників, лекцій та енциклопедій. З практичної точки зору результатом вищезазначеного стали б: по-перше, оптимізація навчального процесу при підготовці висококваліфікованих працівників правоохоронних органів, по-друге, поглиблення та розширення науково-дослідної роботи та використання отриманих результатів у експертній, слідчій та судовій практичній діяльності.

Стаття надійшла до редколегії 27.07.2009 р.

А.В. Горпенюк

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ
ВДОСКОНАЛЕННЯ ДОСУДОВОГО
СЛІДСТВА В УКРАЇНІ**

Важливою передумовою створення в Україні демократичного суспільства є формування в Україні правової держави з метою забезпечення надійного захисту прав, свобод та інтересів кожної людини, у якій існуватиме не лише відповідальність громадян перед державою, а й держави перед своїми громадянами. Цей головний напрямок державної політики передбачає вжиття відповідних заходів щодо вдосконалення кримінально-процесуального законодавства, подальшої демократизації його положень та приведення його у відповідність до Конституції України й міжнародно-правових стандартів.

Історичний досвід реформування правової сфери й аналіз Концепції судово-правової реформи в Україні переконливо свідчать, що посилення ефективного впливу держави на злочинність пов'язується

передусім зі змінами в організації діяльності органів досудового слідства, переглядом їх функцій, формуванням нових підходів до комплектування кваліфікованим персоналом. Але самі по собі зміни організаційно-управлінського характеру, без суттєвого реформування чинного кримінально-процесуального законодавства не приведуть до бажаних позитивних результатів.

Саме органи досудового слідства відіграють важливу роль у протидії злочинності, проте їхній стан не відповідає сучасним потребам українського суспільства, адже вимоги статті 9 Перехідних положень Конституції України щодо формування в державі нової системи досудового слідства й уведення в дію законів, котрі б регулювали його функціонування, незважаючи на завершення терміну чинності зазначених положень, не виконані.

Вагомий внесок у розробку питань правового регулювання й ефективності провадження досудового слідства зробили як українські науковці, так і вчені країн співдружності незалежних держав: С.А. Альперт, М.І. Бажанов, О.В. Баулін, В.П. Бахін, Б.А. Вікторов, І.Д. Гончаров, В.Г. Гончаренко, Г.Ф. Горський, Ю.О. Гришин, Ю.М. Грошевий, А.П. Гуляєв, А.Я. Дубинський, М.Ч. Когамов, Г.К. Кожевніков, В.С. Кузьмічов, О.М. Ларін, В.К. Лисиченко, Л.С. Лімарченко, В.Г. Лукашевич, В.Т. Маляренко, О.Р. Михайленко, П.П. Михайленко, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, В.А. Стремівський, М.С. Строгович, В.Т. Томін, Ф.Н. Фаткуллін, В.П. Шибіко, М.Є. Шумило та ін.

Наявні теоретичні розробки послужили методологічними витоками, науковим фундаментом для визначення сучасних проблем реформування органів досудового слідства та напрямків їх вдосконалення. Найбільш актуальними залишаються питання визначення місця слідчого апарату в системі правоохоронних органів; відпрацювання чіткої системи досудового слідства й приведення її у відповідність до Конституції України та вимог сучасного суспільства.

Аналіз чинного законодавства показує, що саме в питаннях, що стосуються реорганізації системи досудового слідства, удосконалення організації й діяльності органів, котрі її представляють існує чимало прогалин і протиріч, котрі породжують проблеми теоретичного й практичного характеру організації та діяльності органів досудового слідства.

Згідно з чинним законодавством, органи досудового слідства діють у складі прокуратури, органів безпеки, внутрішніх справ та податкової міліції. Багаторічна практика свідчить, що відомча роз'єднаність слідчих гальмує роботу по боротьбі зі злочинами. Негатив-

ними наслідками такої роз'єднаності є паралелізм і дублювання в діяльності цих органів, розпорошеність їх сил та засобів, суперечки з питань про підслідність, ускладнення аналізу причин злочинності, ускладнення узагальнення слідчої практики й ужиття заходів щодо її вдосконалення. Одним із суттєвих факторів негативного впливу є тиск відомчих інтересів, недостатня забезпеченість процесуальної самостійності та незалежності слідчого. Таке становище може спричинити порушення принципу рівності громадян, які залучаються до сфери діяльності органів досудового слідства. Крім того, незважаючи на однаковість процесуального порядку, об'єктивно існують різні умови для здійснення прокурорського нагляду за досудовим слідством, яке проводиться слідчими різних відомств. Професор Л. Карнеєва висловила слушну думку про те, що ні захисник, уведений у процес з моменту затримання підозрюваного, ні присяжні засідателі не забезпечать законності у здійсненні правосуддя й реального захисту прав, свобод та законних інтересів осіб доти, доки не буде організаційної перебудови досудового слідства¹.

Невизначеність у цих питаннях підриває престиж слідчої роботи, спричиняючи плінність кадрів, негативно позначається на результатах слідчої діяльності². У зв'язку з цим, вкрай важливою є організаційна перебудова системи досудового слідства, як це передбачається в Концепції судово-правової реформи³ й закріплено у Конституції України, стаття 9 Перехідних положень котрої передбачає формування системи досудового слідства й надання чинності законам, які регулюють їх функціонування⁴.

Нагальна потреба організаційної перебудови органів досудового слідства викликана також вимогами Ради Європи. Під час візитів в Україну експерти цієї міжнародної організації, як повідомляє П. Коляда, відзначили, що в умовах реформування правової системи, одним із негативних чинників, який впливає на імідж України як правової держави, є відсутність законодавчої бази функціонування системи досудового слідства⁵. На відміну від деяких інших владних

---

¹ Карнеєва Л.М. Где быть следственному аппарату // Соц. законность. - 1991. - № 2. - С. 26.

² Півненко В. Слідчий комітет: судове чи відомче слідство // Право України. - 2000. - № 10. - С. 57 - 58.

³ Концепція судово-правової реформи в Україні: Постанова Верховної Ради України від 28 квітня 1992 р. // Голос України. - 1992. - 12 серпня. - № 152.

⁴ Конституція України // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 30. - Ст. 141 (з наступними змінами та доповненнями).

⁵ Коляда П. Мета – відновлення справедливості // Іменем Закону. - 2002. - 5 липня.

учасників кримінального процесу (суддів і прокурорів), процесуальна незалежність слідчих законодавчо не гарантована. Крім того, слідчий не має чітко визначеного статусу, що у свою чергу обумовлює його залежність від відомчих інтересів органів, у яких існують слідчі підрозділи.

Аналіз наведених у літературі позицій дозволяє відокремити основні підходи до визначення оптимального місця слідчого апарату, котрі сформувались у вітчизняній процесуальній науці:

1) існування об'єднаного зі слідчих різних відомств слідчого апарату при МВС України, на базі Головного слідчого управління цього міністерства (наприклад, Державного слідчого департаменту в структурі або при МВС України)¹;

2) зосередження всіх слідчих в органах прокуратури²;

3) функціонування слідчого апарату при судовому відомстві³;

4) створення самостійної спеціалізованої структури для провадження досудового слідства (а саме Слідчого Комітету України)⁴.

Досліджуючи кожен з запропонованих варіантів слід зауважити, що більшість учених і практичних працівників, з урахуванням проведених досліджень, відхиляє перші два з запропонованих варіантів організації слідчого апарату. На це наводять такі незаперечні, на нашу думку, аргументи. По-перше, як вважає А. Гуляев, слідчий апарат залишається залежним від відомчих інтересів та впливів через недостатню забезпеченість процесуальної самостійності слідчих⁵. По-друге, ні теоретично, ні практично неприпустимо об'єднання в одному органі виконання різних за своєю правовою природою видів діяльності – досудового слідства і прокурорського нагляду. Так, Т. Моршакова

---

¹ Тертишник В. Удосконалення процесуального статусу слідчого: старі та нові проблеми // Вісник прокуратури. - 2002. - № 1 (13). - С. 40; Коляда П.В. Який Кримінально-процесуальний кодекс України потрібен слідчим // Юридичний вісник України. - 2001. - № 9 - 11. - С. 9.

² Федорченко В. Про досудове слідство і не тільки... // Зеркало недели. - 2003. - 12 - 25 липня.

³ Вашнярчук В.В. Проблеми реформування органів досудового слідства // Конституція України - основа модернізації держави та суспільства: Матеріали наук. конференції. 21 - 22 червня 2001 р. - Х.: Право, 2001. - С. 179.

⁴ Жирний Г.Ю. Деякі питання систематизації законодавства про досудове слідство і дізнання // Систематизація законодавства в Україні: проблеми теорії і практики: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. жовтень 1999 року. - К.: ІЗ ВРУ, 1999. - С. 302 - 306.

⁵ Истина... И только истина! Пять бесед о судебной-правовой реформе. - М.: Юридическая литература, 1990. - С. 245 - 246.

пропонує враховувати в організації слідчої структури те, що одна й та ж ланка об'єктивно не може виконувати різні функції без шкідливої конкуренції між ними, а зв'язки між органами, що діють у досудових стадіях кримінального судочинства, повинні відображатися в постійному контролі одного за іншим. При цьому контроль повинен виключати повторення неправильних рішень, послідовно прийнятих у різних інстанціях¹.

Враховуючи згадані обставини, Концепція судово-правової реформи в Україні передбачає реформування слідчого апарату в напрямку створення самостійної спеціалізованої структури провадження досудового слідства з тим, щоб забезпечити організаційну відокремленість слідчих від органів дзнання та їх оперативних підрозділів².

Поширена серед науковців думка про те, що створення єдиного слідчого комітету призведе до руйнування взаємодії, яка створювалася між слідчими та оперативними підрозділами, і викличе додаткові складнощі у виявленні, розкритті та розслідування злочинів³, є перебільшеною. Е. Доля, виступаючи проти згаданого погляду, вказує, що таке обґрунтування мало під собою об'єктивну основу в той час, коли ця взаємодія практично цілком регламентувалася закритими відомчими нормативними актами за відсутності законодавчого регулювання оперативно-розшукової діяльності. Але з прийняттям Закону "Про оперативно-розшукову діяльність" з'явилося реальне правове підґрунтя для законодавчого, а не лише відомчого регулювання взаємодії слідчого з підрозділами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність⁴.

Кардинально реформувати систему досудового слідства передбачає проект Закону України "Про Національне бюро розслідувань України", декілька варіантів якого було внесено на розгляд парламенту. Всі законопроекти були спрямовані на створення єдиного слідчого органу та пристосування його до реалій нашої країни. Поряд з

---

¹ Истина... И только истина! Пять бесед о судебно-правовой реформе. - М.: Юридическая литература, 1990. - С. 261.

² Концепція судово-правової реформи в Україні: Постанова Верховної Ради України від 28 квітня 1992 р. // Голос України. - 1992. - 12 серпня. - № 152.

³ Погорелький М.А. Кримінально-процесуальні правовідносини: структура і система: Монографія. - Х.: Арсіс, 2002. - С. 56.

⁴ Доля Е. К вопросу создания Следственного комитета // Сов. юстиция. - 1993. - № 20. - С. 9 - 10.

іншими суб'єктами законодавчої ініціативи один із проектів було внесено на розгляд Верховної Ради і Президента України¹. На жаль, внесені проекти не містили чітких та однозначних положень щодо мети створення НБР, його правового статусу, підслідності, порядку призначення керівника цього органу тощо. Окремі їх положення не відповідали деяким нормам Конституції України та не узгоджувалися з низкою законодавчих актів, були внутрішньо суперечливими й потребували корегування.

Найголовнішим недоліком цих законопроектів була ідея створення НБР на базі спеціальних підрозділів МВС і СБУ, котрі, за визнанням самих же суб'єктів законодавчої ініціативи, не стали перешкодою на шляху поширення корупції та організованої злочинності².

Сьогодні реформуванню системи органів досудового слідства заважає відсутність необхідної законодавчої бази та концептуальних програм реформування таких органів. Дотепер не прийнятий новий Кримінально-процесуальний кодекс України, закон України "Про органи досудового слідства", котрі б закріпили процесуальну незалежність і самостійність слідчого за прикладом суду та прокуратури.

Створення єдиного слідчого апарату, як і рішення будь-яких інших проблем, зіштовхується фінансовими питаннями. І хоча наприкінці 80-х років питання про реорганізацію органів досудового слідства було майже підготовленим для вирішення законодавцем і був підготований відповідний пакет законопроектів, однак відсутність достатнього матеріального й ресурсного забезпечення не дозволило об'єднати слідчих³.

Однак, на нашу думку, розмови про відсутність фінансування для реформування слідства видаються надуманими: це недержавний підхід. Згадаємо, що не так давно практично з нічого були створені податкові органи держави, згодом у вигляді самостійної структури утворені виконавчі служби управління юстиції, а з січня 2003 року почала функціонувати судова адміністрація.

¹ Про Національне бюро розслідувань України: Указ Президента України № 37/97 від 24 квітня 1997 року // *Голос України*. - 1997. - 6 травня.

² Рішення Конституційного Суду України від 9 липня 1998 р. у справі за конституційним поданням 45 народних депутатів України щодо конституційності Указу Президента України від 24 квітня 1997 р. № 371 "Про Національне бюро розслідувань України" // *Право України*. - 1998. - № 9. - С. 98.

³ Карнеева Л.М. Проблеми перестройки следственного аппарата органов внутренних дел // *Соц. законность*. - 1989. - № 2. - С. 62 - 63.

Неважко помітити, що йдеться лише про організаційну передумову незалежності слідчого й недооцінюється інше, набагато важливіше питання: про процесуальні гарантії такої незалежності. Тому вважаємо, що керівник слідчого підрозділу не повинен мати широких повноважень, пов'язаних з процесуальним керівництвом слідчим, обов'язковими вказівками щодо провадження окремих слідчих дій, прийняття процесуальних рішень, у тому числі стосовно зупинення, закінчення досудового слідства. На начальника слідчого підрозділу варто покласти обов'язки з організації провадження у справах (розподіл справ між слідчими, створення групи слідчих та ін.), взаємодії з іншими правоохоронними органами. Немає потреби милітаризувати слідчий апарат, але слідчі як державні службовці повинні мати відповідний ранг. Доцільно встановити кваліфікаційні класи (як це передбачено для суддів), котрі присвоювати колегіальною комісією (на зразок кваліфікаційно-дисциплінарних) слідчим залежно від рівня професійних знань, посади, стажу роботи.

Підводячи підсумок слід зазначити, що сьогодні слідчий, відіграючи роль провідного суб'єкта у сфері досудового розслідування та відповідних кримінально-процесуальних відносинах, який є відповідальним за всебічне, повне та об'єктивне дослідження обставин справи на досудових стадіях кримінального процесу, на відміну від інших його учасників, позбавлений незалежності та самостійності, не є юридичною особою й навіть не має печатки з державною символікою. Тому, розраховуємо, що вказані недоліки та зауваження сприятимуть пошуку відповідних шляхів до становлення та розвитку досудового слідства в Україні.

Стаття надійшла до редколегії 10.02.2009 р.

О.М. Іванченко

**ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО
ПРАВА У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ
У НАЦІОНАЛЬНОМУ ПРАВІ**

Процес реалізації міжнародних норм в межах юрисдикції окремої держави є найбільш важливим з теоретичної і практичної точок зору аспектом взаємодії національних і міжнародних правових сис-

тем. Якщо в доктрині і практиці західних країн вже вироблена певна позиція щодо даного питання, то наука і практика нових незалежних держав здійснює в цьому напрямку лише перші кроки.

Як відмічено в літературі, "правозастосовча стадія взаємодії правових систем заслуговує особливої уваги дослідників, оскільки на цій стадії зв'язок міжнародного і національного права виявляється як узгоджене, переважно сумісне регулювання національних відносин великого діапазону, що зумовлює практичну значущість проблеми"¹.

Останнім часом питанню фактичного здійснення конвенцій і рекомендацій приділяється все більше уваги. Так, ще в 1963 р. Комітет МОП (Міжнародна організація праці) із застосування Конвенцій про захист прав і основних свобод 1950 р.² і рекомендацій до неї спеціально відзначив, що "застосування норм повинно відбуватися не тільки в галузі права, але і фактично"³. Як бачимо, недостатньо привести національне законодавство у відповідність до міжнародних норм, необхідно реально, у повсякденному житті здійснювати їх застосування. Відзначимо також, що національна імплементація міжнародно-правових норм означає також автоматичне здійснення норм національного права, що регламентують порядок виконання укладених міжнародних договорів і ухвалення відповідних правових рішень з метою здійснення договірних норм.

Стосовно прав людини слід зазначити, що міжнародне право регулює міждержавну співпрацю в галузі прав людини. Згідно принципу захисту прав людини, держави взяли на себе зобов'язання надати ці права всім особам, що знаходяться в межах їх території і під їх юрисдикцією. При цьому конкретний перелік і об'єм прав, що їм надаються, встановлюються законодавством кожної держави.

16 червня 1990 року Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет, Розділ X якої закріпив положення про те, що Україна визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, примат норм міжнародного права над нормами національного права. Після здобуття реального, а не декларативного, суверенітету Україна підтвердила вказане положення спершу в Законі "Про дію

¹ Игнатенко Г.В. Международное и советское право: проблема взаимодействия правовых систем / Г.В. Игнатенко // Советское государство и право. - 1985. - № 1. - С. 75 - 76.

² Див.: Конвенція про захист прав і основних свобод: Прийнята державами-членами ради Європи у 1950 р. // Електронний ресурс. - <http://www.ombudsman.kiev.ua>

³ Иванов С.А. Проблемы международного регулирования труда / С.А. Иванов. - М.: Наука, 1964. - С. 61.

міжнародних договорів на території України" (1991 р.)¹, у Законі "Про міжнародні договори України"² (1993 р.), "Про міжнародні договори України" (2004 р.)³, і у Конституції України⁴ ця норма викладена наступним чином: "Міжнародні договори України, згоду на обов'язковість яких дала Верховна Рада України, є частиною національного законодавства України". Справа у тому, що конвенції, пакти і хартії, основним предметом яких є захист прав людини, обумовлені післявоєнним світовим устроєм, коли люди й уряди відчайдушно шукали засоби запобігання новій війні. Одним з таких засобів стало формування нового інституту міжнародного права – інституту захисту прав людини⁵. Договори – джерела цього права – мали і мають низку ознак, зовсім не характерних для договорів класичного міжнародного права.

По-перше, вони передбачають певні права людини і заходи для їхнього захисту, які повинні визнати і реалізувати держави-учасниці договору. Отже, такі конвенції регулюють не стільки взаємини держав-учасників, як це було в класичному міжнародному праві, скільки стосунки між державами-учасницями та їхніми громадянами, захищаючи останніх від перших. Конвенційні норми формулюються таким чином, щоб вони органічно увійшли до національних правових систем відповідних країн і могли бути використані безпосередньо як державними органами, так і громадянами в їхніх відносинах, незалежно від того, чи були вжиті державою спеціальні заходи для впровадження положень цих угод у національне право.

По-друге важливою рисою таких угод є те, що вони несуть уніфікуючий характер. Основною метою договорів з прав людини є встановлення державами-учасницями відносно однакових мінімальних стандартів захисту тих чи інших прав. При цьому зазначені стандарти не є застиглою формою, вони розвиваються разом із законодавством держав-учасниць.

---

¹ Див.: Про дію міжнародних договорів на території України: Закон України від 10 грудня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 10. - Ст. 137.

² Про міжнародні договори України: Закон України від 22 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1994. - № 10. - Ст. 45.

³ Див.: Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. - № 50. - Ст. 540.

⁴ Див.: Конституція України: Прийнята на V сесії Верховної Ради України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 30. - Ст. 141; Про внесення змін і доповнень до Конституції України: Закон України від 8 грудня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2005. - № 2. - Ст. 44.

⁵ Див.: Лукашук І.І. Международное право. Общая часть. Учебник / И.И. Лукашук. - М.: БЕК, 1999. - С. 198.

Ці особливості приводить до появи третьої риси - заснування незалежних міжнародних органів, покликаних здійснювати нагляд за виконанням державами своїх зобов'язань згідно конвенцій і пактів. Такі органи відомі і в класичному міжнародному праві, але особливість органів нагляду за дотриманням прав людини полягає в їх незалежності від держав-учасниць. Хоча кандидатури для посад членів таких органів - експертів, суддів - пропонують держави, але після обрання ці особи працюють "персонально" і не представляють держави, які їх рекомендували. Ці органи компетентні приймати обов'язкові для держав рішення, що не можуть бути заблоковані простим голосуванням "проти"¹.

Правозахисних інстанцій у світі дуже небагато, українець/українка може звернутися за захистом своїх прав та свобод тільки до чотирьох органів: Комітету з прав людини, Комітету проти катувань, Європейського суду з прав людини і Комітету із свободи асоціацій Міжнародної організації праці, оскільки до них Україна приєдналась шляхом ратифікації ряду міжнародних договорів. Існують й інші інституції глобального міжнародного рівня (наприклад, Комісія ООН з прав людини та її експертний орган, Управління Верховного комісара ООН з прав людини або Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, Організація ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)), до яких в установленому порядку можуть звертатись громадяни України, але за умови ратифікації Україною відповідних актів міжнародного законодавства.

Поява зазначених органів обумовлена тим, що для вирішення питання про рівень захисту громадян від держави найчастіше необхідний безсторонній погляд "збоку", тим більше, коли мова йде про необхідність порівняння цього рівня із середнім рівнем захисту у всіх державах-учасницях. Наприклад, Європейський суд з прав людини вважає порушенням права ті випадки, коли з точки зору Європейської конвенції з прав людини очевидного порушення немає, але в більшості держав, які входять до Ради Європи, рівень захисту розглянутого права значно вищий.

Слід зазначити, що право людини на звернення до міжнародних судових установ, зокрема до Європейського Суду з прав людини, за захистом своїх прав та свобод на сьогодні також може бути ратифіковане. Пов'язано це з тим, що Україна ратифікувала Європейську кон-

¹ Чабан Д.В. Міжнародні механізми захисту прав людини / Д.В. Чабан // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. ст. / Донецький ін-т внутрішніх справ при Донецькому державному університеті. - Донецьк, 2001. - Вип. 2. - С. 31 - 34.

венцію про захист прав людини і основних свобод шляхом прийняття Верховною Радою України 17 липня 1997 року Закону України "Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод 1950 року, першого протоколу та протоколів №№ 2, 4, 7 та 11 до Конвенції"¹.

Згідно з цим Законом Україна повністю визнає на своїй території дію ст. 25 Конвенції про захист прав і основних свобод 1950 року щодо визначення компетенції Європейської Комісії з прав людини, а саме: приймати від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб заяви на ім'я Генерального секретаря Ради Європи про порушення Україною прав, викладених у Конвенції, та ст. 46 даної Конвенції щодо визначення обов'язковою і без укладання спеціальної угоди юрисдикцію Європейського Суду з прав людини з усіх питань, які стосуються тлумачення застосування Конвенції.

Громадянин згідно з частиною четвертої статті 55 Конституції України має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна тільки після використання всіх національних засобів правового захисту. Ця умова є необхідною та важливою, щоб без зайвої потреби не перевантажувати, наприклад, Європейський Суд з прав людини скаргами, які могли б вирішатись без зайвих зусиль національними засобами.

Тобто, це право громадян України виникає після використання ними права на звернення за захистом своїх прав і свобод до посадових та службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які зобов'язані розглянути ці звернення і дати обґрунтовану відповідь на них у встановлений законом строк, та після того, як громадяни України, особи без громадянства та іноземці, що перебувають в Україні на законних підставах, використали право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Однак, це правило може і не діяти, коли використання національних засобів захисту прав людини не виправдано затягується. Тоді дане звернення Європейським Судом приймається до розгляду.

Механізм звернення з такими скаргами до судів загальної юрисдикції урегульований і відпрацьований. Необхідно констатувати, що механізм звернення зі скаргами за захистом своїх прав і свобод гро-

---

¹ Див.: Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод 1950 року, першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17 липня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. - 1997. - № 40. - Ст. 263.

мадянами України до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини також урегульований¹. Через Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини громадяни України можуть захистити свої права та свободи в Конституційному Суді України, якщо їх права та свободи порушені в прийнятих Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України нормативно-правових актах, нормативних актах Верховної Ради Автономної Республіки Крим, тому що за діючим законодавством з цих питань громадяни України не мають права безпосередньо звертатися до Конституційного Суду України. Вони мають право звертатися до вказаної установи з питань захисту своїх прав та свобод тільки через Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини².

Деякі юристи вважають, що зобов'язання прийняти законодавчі і інші заходи виникає у держави з моменту набрання чинності тим або іншим міжнародним договором. Інші стверджувати, що проект закону, покликаною привести національне законодавство у відповідність з нормою міжнародного права, повинен бути представлений верховній владі одночасно з проектом закону про ратифікацію міжнародно-правового акту, в якому закріплена відповідна норма міжнародного права.

Укладення міжнародних договорів, що містять нові принципи положення, зазвичай вимагає внесення відповідних змін до раніше діючих національно-правових актів, визнання ряду з них (повністю або частково) що втратили силу. Проте, як свідчить досвід правотворчої діяльності, таке рішення не завжди можливо. У зв'язку з цим після набрання міжнародним договором чинності настає період, протягом якого суперечності або відмінності між нормами міжнародного права і нормами національного права неминучі.

Таким чином, імплементаційний процес необхідно розглядати як єдність правотворчої і організаційно-виконавчої діяльності держав. У широкому сенсі він означає "здійснення міжнародно-правових і національних норм з метою виконання міжнародно-правових, а

¹ Див.: Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. - 1998. - № 20. - Ст. 99.

² Див.: Коваль М.В. Щодо проблеми звернення громадян України до міжнародних формувань за захистом своїх прав / М.В. Коваль, Л.М. Лисачова // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. ст. / Донецький ін-т внутрішніх справ при Донецькому державному університеті. - Донецьк, 1998. - Вип. 2. - С. 46 - 49.

також створення на міжнародному і внутрідержавному рівнях умов для такого здійснення"¹.

Сукупність засобів, використовуваних державами та іншими суб'єктами міжнародного права в цілях реалізації приписів її норм, прийнято іменувати механізмом імплементації. Для нього, як і для самого процесу імплементації, характерними є тісна взаємодія правового та інституційного засад, з одного боку, і наявність міжнародного і національного рівнів функціонування, з іншого².

Прихильники концепції імплементації підкреслюють, що характер взаємодії міжнародного і національного права може істотно розрізнитися залежно від змісту предмету і кінцевої мети міжнародно-правового регулювання. У зв'язку з цим в рамках даної теорії виділяються дві основні форми допомоги, яку національне право надає міжнародному праву в процесі реалізації його норм.

Одна форма допомоги виявляється за ситуації, коли основна мета міжнародного права полягає у врегулюванні політичних відносин, що виходять за рамки державних кордонів. Оскільки норми міжнародного права завжди зобов'язують державу в цілому, а не її органи влади і посадовців, то основне завдання національного права полягатиме у визначенні підрозділів і структур, відповідальних за забезпечення виконання міжнародно-правових норм. Іншими словами, національне право в даному випадку тільки забезпечує нормативну основу функціонування і взаємодії державних органів і посадовців в процесі виконання ними положень конкретного міжнародного акту.

Регулююча дія норм міжнародного права в подібній ситуації, як правило, не зачіпає відносин за участю суб'єктів національного права окремих країн. Тому в переважній більшості випадків воно не породжує конкуренції між джерелами міжнародного і національного права і не вимагає яких-небудь додаткових нормотворчих зусиль з боку компетентних органів відповідної держави.

Інша форма допомоги надається в інших ситуаціях, коли кінцевою метою дії того або іншого міжнародного нормативного акту є досягнення певного ступеня врегульованості відносин, що виникають між суб'єктами національного права одного або декількох дер-

---

¹ Словарь международного права / Ст. Бабанов С.Б., Ефимов Г.К., Кузнецов В.И. и др. - 2-е изд. - М.: Международ. отн., 1986. - С. 101 - 102.

² Див.: Гаврилов В.В. Международный механизм контроля за имплементацией универсальных актов о правах человека / В.В. Гаврилов // Московский журнал международного права. - 1995. - № 4. - С. 25 - 31.

жав. Міжнародне право в даному випадку фактично "входить" у традиційну сферу дії національного права, і взаємодія цих нормативних утворень вже не носить лише функціональний характер.

При цьому відповідно до концепції імплементації мова повинна йти не про "трансформацію" норм міжнародного права, а про застосування перших усередині відповідної держави.

Таким чином, зіставивши основні положення концепції трансформації і концепції імплементації, неважко відмітити, що йдеться не стільки про суперечку про терміни, як це намагаються представити деякі дослідники, скільки про різні бачення змісту процесу здійснення норм міжнародного права в рамках національного правопорядку. Якщо залишити без уваги інші численні, але відносно менш важливі розбіжності, то в центрі дискусії прихильників цих концепцій опиняється питання: чи можуть міжнародно-правові норми застосовуватися у сфері національних відносин безпосередньо, тобто без проголошення міжнародних договорів джерелами національного права і без трансформації міжнародних договорів у внутрідержавні закони?

Таким чином, національні і міжнародна правова система тісно взаємодіють одна з одною і, перш за все, у сфері реалізації норм міжнародного права через національне право. Необхідність такої взаємодії обумовлена самим характером міжнародного права, яке через регулювання відносин між рівними державами не здатне владно примушувати до здійснення правових розпоряджень суб'єктів національного права (людей і організацій). Характер включення норм міжнародного права в національну правову систему залежить від політичних, правових і соціальних умов самої держави. Держава може санкціонувати безпосередню дію норм міжнародного права в межах власної юрисдикції або створити національні норми відповідного змісту. Але виникає спірне питання: відбувається при цьому зміна суті норм, перетворення міжнародних норм на норми національні? Позиція прихильників такого перетворення, останнім часом все більш піддається критиці, оскільки міжнародне і національне право є взаємодіючими, але самостійними і незалежними системами. Внаслідок цього норми міжнародного права не перестають існувати після їх імплементації до національного законодавства. Позиція прихильників "імплементації" заслуговує більшої уваги у зв'язку з тим, що імплементація розглядається не тільки як сукупність правових дій по включенню норм міжнародного права до законодавства країни, але й

як додаткові дії організаційно-правового характеру по фактичному виконанню цих норм. Отже, реалізація міжнародних норм у сфері юрисдикції держави – поняття відмінне від поняття реалізації національних норм згідно загальної теорії права. Тобто фактичне здійснення приписів права включає і елементи правотворчості з метою санкціонування реалізації міжнародного права на території окремої країни. У цьому виявляється особливість міжнародного права, що регулює співвідношення між суверенними і рівними учасниками – державами, здатними діяти тільки через встановлені національним законодавством механізми. Тому питання застосування міжнародних норм права у сфері захисту прав людини у національному праві потребує доопрацювання як на міжнародному, так і на національному рівні.

Стаття надійшла до редколегії 23.04.2009 р.

Ю.В. Юшина

**О СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ МЕР
УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЫ
ЗАЯВИТЕЛЯ О ПРЕСТУПЛЕНИИ**

Одним из видов правосудия является производство по уголовным делам, то есть уголовное судопроизводство.

Конституционный суд Украины определил уголовное судопроизводство как урегулированный нормами УПК Украины порядок деятельности органов дознания, досудебного следствия, прокуратуры и суда (судьи) по возбуждению, расследованию, рассмотрению и разрешению уголовных дел, а также деятельность иных участников уголовного процесса: подозреваемого, обвиняемого, подсудимого, потерпевшего, гражданских истцов и ответчиков, их представителей и иных лиц с целью защиты своих конституционных прав, свобод и законных интересов¹.

Исходя из этого определения, регламентированная статьей 97 УПК Украины деятельность по рассмотрению и разрешению заявле-

---

¹ Решение Конституционного суда Украины о конституционности статьи 248-3 ППК Украины от 28.05.2001 г. № 6 рп/2001 // Вісник КСУ України. 2001. - № 3. - 22 червня.

ний и сообщений граждан о совершенных либо готовящихся преступлениях, является частью уголовного судопроизводства.

Ее целью является установление наличия либо отсутствия в совершенном деянии, о котором поступило сообщение от заявителя, признаков состава преступления, то есть проведение предварительной уголовно-правовой квалификации путем сбора в установленном уголовно-процессуальным законом порядке фактических данных, их анализа и принятия решения о возбуждении или отказе в возбуждении уголовного дела.

Данная деятельность направлена на выполнение задач уголовного судопроизводства: охрану прав и законных интересов физических лиц, принимающих в нем участие, быстрое и полное раскрытие преступлений, изобличение виновных и обеспечение правильного применения закона, с тем, чтобы каждый совершивший преступление был привлечен к ответственности (ст. 2 УПК Украины).

Граждане (представители организаций, учреждений, предприятий) обращаются с заявлениями или сообщениями именно о преступлениях, а не по поводу других вопросов относящихся к компетенции правоохранительных органов и к специфической категории государственных служащих, уполномоченных законом осуществлять деятельность по их рассмотрению и разрешению. Специфично и их требование (ходатайство, просьба) о правосудии, то есть о начале процесса по восстановлению нарушенных преступлением прав, о реализации уголовного закона, о наказании виновного и возмещении причиненного вреда.

Поступление заявления о совершенном или готовящемся преступлении и нормальная, урегулированная, защищенная деятельность уполномоченных лиц (в том числе и заявителя) во временном промежутке до возбуждения уголовного дела, представляется отправным моментом, точкой отсчета начала осуществления правосудия, логическое продолжение которого: возбуждение уголовного дела, досудебное следствие, судебное рассмотрение, приговор, исполнение наказания.

Предпосылками начала осуществления правосудия являются: охраняемая нормами уголовного права возможность обращения гражданина в правоохранительный орган с заявлением или сообщением о готовящемся либо совершенном преступлении, принятие такого заявления, законное его разрешение, отсутствие противоправных действий со стороны должностных лиц уполномоченных на его разреше-

ние, пресечение уголовно-правовыми мерами незаконного воздействия на заявителя.

Отсутствие надлежащих уголовно-правовых мер защиты заявителя от противоправного воздействия, как со стороны общих субъектов, так и должностных лиц правоохранительных органов, причиняет либо создает реальную угрозу причинения вреда интересам правосудия, подрывает у граждан веру в действенность законов, неотвратимость наказания, препятствует реализации одной из задач УК Украины, а именно предупреждения преступлений.

Как отмечают А.С. Горелик и Л.В. Лобанова и сама деятельность по отправлению правосудия и связанная с ней процессуальная деятельность других органов и лиц, требует для своего надлежащего осуществления особых условий. Это, главным образом, объясняется тем, что все виды этой деятельности протекают в той сфере жизни общества, которая характеризуется повышенным уровнем конфликтности интересов. Отсюда и потребность в усиленной уголовно-правовой охране жизни, здоровья и личной безопасности, участвующих в этой деятельности лиц¹.

Именно заявитель, в большинстве случаев, является инициатором начала процесса осуществления правосудия. Совершение общественно-опасных посягательств в отношении него является не чем иным как преступным посягательством на интересы и авторитет правосудия, а в более узком смысле на нормальную, упорядоченную деятельность лиц, способствующих выполнению судом возложенных на него функций.

Анализ уголовно-процессуальных норм позволяет сделать вывод, что законодатель понимает, что лицо совершившее преступление, а также иные заинтересованные лица (родственники, друзья и т.д.) могут принять меры исключаящие либо существенно затрудняющие возможность заявителя обратиться в правоохранительные органы для защиты своих интересов.

При этом, субъекту гораздо выгоднее осуществить влияние на заявителя (членов его семьи, близких родственников) именно на этом этапе уголовного процесса, ведь в случае возбуждения уголовного дела заявитель приобретает статус потерпевшего или свидетеля и в действие вступают запретительные уголовно-правовые нормы, предусматривающие ответственность за посягательства на его права и интересы.

---

¹ Горелик А.С., Лобанова Л.В. Преступления против правосудия. – СПб., 2005. – С. 30.

Поэтому, несмотря на неопределенность статуса заявителя (он отсутствует в перечне участников уголовного процесса приведенном в разделе 3 УПК Украины) в ч. 3 ст. 97 УПК Украины прямо указано, что при наличии соответствующих оснований, свидетельствующих о реальной угрозе жизни и здоровью лица, сообщившего о преступлении, следует принимать необходимые меры для обеспечения безопасности заявителя, а также членов его семьи и близких родственников, если путем угроз или других противоправных действий в отношении их предпринимаются попытки повлиять на заявителя.

Согласно п. 1 ч. 2 ст. 52-1 УПК Украины лицо, заявившее в правоохранительный орган о преступлении, а также члены его семьи и близкие родственники (п.6) отнесены к числу лиц, принимающих участие в уголовном судопроизводстве и при наличии реальной угрозы их жизни, здоровью, жилищу или имуществу имеют право на обеспечение безопасности.

Уголовно-правовое же реагирование на указанные в процессуальной норме общественно-опасные посягательства на начальный этап осуществления правосудия (угрозы жизни, здоровью, жилищу или имуществу заявителя, членов его семьи и близких родственников) представляется неадекватным их антиобщественной направленности, однозначно антиобщественным последствиям, общественной опасности, виновности, объемности и комплексности причиняемого вреда.

В отношении указанных участников уголовного судопроизводства уголовный закон ограничился лишь установлением ответственности должностных лиц правоохранительных органов (ст.ст. 380, 381 УК Украины) за непринятие мер безопасности в отношении их, а также за разглашение сведений о таких мерах.

Действия же виновных лиц осуществивших такие угрозы остались вне уголовно-правового регулирования, а ведь не подача заявления о совершенном или готовящемся преступлении, отзыв его, искажение фактических данных или обстоятельств происшедшего, вследствие противоправного влияния, вообще исключает либо существенно затрудняет возможность осуществления правосудия.

Уголовное законодательство в этой ситуации занимает пассивную, оборонительную позицию, явно не соответствующую целям и задачам правосудия. Вместо пресечения таких деяний вариантом противодействия избрана тактика сокрытия заявителя, членов его семьи и близких родственников от преступника, что, несомненно,

отрицательно сказывается на авторитете правоохранительных органов и на уровне уважения граждан к уголовным законам.

Отсутствие уголовной ответственности за такие посягательства на интересы правосудия фактически легитимизирует противоправное поведение виновных лиц, предоставляя совершившему преступление субъекту уникальную возможность безнаказанно влиять на заявителя и в зародыше устранить предпосылки осуществления деятельности по отправлению правосудия.

Рассмотрим обоснованность приведенных посылок путем моделирования типичных ситуаций возникающих на данном этапе уголовного процесса, например, при совершении изнасилования, то есть преступления, предусмотренного ст. 152 УК Украины.

1. Виновное лицо (его родственники, знакомые) путем применения угроз нанесения побоев, причинения тяжких и других видов телесных повреждений в отношении заявителя, членов его семьи или близких родственников добивается неподачи заявления о совершенном преступлении в правоохранительные органы либо угрожает совершить такие действия из мести за поданное заявление.

Действия указанных лиц следует признать законными, поскольку УК Украины уголовная ответственность за их совершение не предусмотрена. При этом, аналогичные посягательства в отношении других участников уголовного судопроизводства наказуемы.

Так, доведенная любым способом до сведения судьи, народного заседателя или присяжного угроза причинения физического насилия любой степени тяжести, независимо от того, как ее воспринял потерпевший и имел ли виновный ее реализовать, охватывается признаками ч. 1 ст. 377 УК Украины.

Уголовно наказуема и угроза нанесения побоев, причинения тяжких и других видов телесных повреждений в отношении защитника или представителя лица в гражданских, уголовных делах, делах об административных правонарушениях, а также в отношении их близких родственников в связи с деятельностью, связанной с оказанием юридической помощи (ч. 1 ст. 398 УК Украины).

Приведенная же форма влияния на сознание и волю заявителя (в том числе несовершеннолетнего или малолетнего), совершенная с целью воспрепятствования осуществлению правосудия, остается вне уголовно-правового регулирования лишь по причине отсутствия противоправности как одного из признаков преступления при наличии всех остальных (общественной опасности, виновности, субъекта).

2. Виновное лицо добивается неподачи (отзыва) заявления о совершенном преступлении либо препятствует явке заявителя в правоохранительный орган путем угроз совершения убийства, уничтожения или повреждения имущества, разглашения сведений, которые потерпевший или его близкие родственники желают сохранить в тайне либо с этой целью подкупает заявителя.

Непосредственным объектом указанных посягательств являются общественные отношения, обеспечивающие нормальную деятельность органов прокуратуры, досудебного следствия, дознания и судьи по осуществлению досудебного уголовного судопроизводства. При совершении данных действий на первый план выходит их способность причинить значительный урон важным социальным отношениям и вред выражается в том, что цели правосудия вообще оказываются недостижимыми либо создаются неблагоприятные условия для их достижения.

Жизнь, имущество, честь и достоинство заявителя, членов семьи и его близких родственников в данном случае выступают в качестве обязательных дополнительных объектов.

Вместе с тем, уголовно-правовыми нормами раздела 18 УК Украины "Преступления против правосудия" ответственность виновных лиц за совершение указанных действий не предусмотрена. Анализ же объективной стороны статей Особенной части УК устанавливающих ответственность за такого вида угрозы свидетельствует о пониженном, в сравнении с другими участниками уголовного судопроизводства, уровне уголовно-правовой защиты заявителя.

Так, угроза совершить убийство (ч. 1 ст. 129 УК Украины) должна быть реальной, то есть восприниматься потерпевшим, как таковая, что может осуществиться. При решении этого вопроса следует учитывать как субъективный критерий (восприятие угрозы потерпевшим), так и объективный (способ и интенсивность ее выражения, личность виновного, характер отношений между им и потерпевшим и т.д.).

Общественная опасность этого преступления определяется тем, что оно вызывает у человека чувство тревоги и беспокойства, мешает его нормальному труду и отдыху. В нашем примере общественная опасность заключается в причинении или реальной угрозе причинения вреда интересам правосудия.

По этому основанию угроза убийством в отношении судьи, народного заседателя или присяжного, защитника или представителя лица, идентичная угроза как способ воспрепятствования явке свиде-

теля, потерпевшего, эксперта в суд либо органы досудебного следствия (ст. 386 УК Украины) является преступлением независимо от наличия или отсутствия у указанных участников уголовного судопроизводства реальных оснований опасаться ее осуществления.

В контексте приведенной посылки следует отметить и тот факт, что санкции ч. 1 ст. 377, ч. 1 ст. 398, ст. 386 УК Украины предусматривают более тяжкое наказание для виновных лиц в сравнении с санкцией ч. 1 ст. 129 УК Украины.

Аналогичным образом, изложена законодателем и диспозиция ст. 195 УК Украины. Для ее применения к виновному лицу необходимо, чтобы угроза уничтожения чужого имущества была выражена путем взрыва, поджога или иным обще опасным способом и у потерпевшего были реальные основания опасаться исполнения этой угрозы.

Осуществленное же таким способом посягательство на интересы правосудия является преступлением независимо от способа угрозы и ее реальности для потерпевшего. Кроме этого мы снова видим несоответствие квалификации содеянного объекту посягательства, поскольку непосредственным объектом преступления, предусмотренного ст. 195 УК Украины являются отношения собственности.

Угрозу разглашения сведений, которые заявитель, члены его семьи и близкие родственники желают сохранить в тайне, как способ принуждения к отказу от подачи заявления либо его отзыва из правоохранительного органа, виновное лицо также может совершать безнаказанно, поскольку данное деяние не отнесено к разряду преступлений.

Применительно же к преступлениям против правосудия такой способ угрозы предусмотрен в конструкции ст. 386 УК Украины: "Воспрепятствование явке свидетеля, потерпевшего, эксперта, принуждение их к отказу от дачи показаний или заключения" как обязательный признак объективной стороны.

В подкупе заявителя, то есть материальном вознаграждении, обещании имущественных выгод либо освобождения от материальных издержек, с целью избежать уголовной ответственности, законодатель не усматривает общественной опасности, полагая, что это способствует выполнению одной из задач уголовного кодекса Украины, а именно предупреждению преступлений и не препятствует выполнению задач уголовного судопроизводства: быстрому и полному раскрытию преступлений, изобличению виновных, чтобы каждый совершивший преступление, был привлечен к ответственности.

Вне уголовно-правового регулирования остается, а следовательно, может безнаказанно применяться субъектом, угроза похищения или лишения свободы как самого заявителя, так и членов его семьи или близких родственников.

Ответственность за такого вида угрозу предусмотрена в уголовном законе только в случаях, если она выражена в адрес Председателя, судей Конституционного или Верховного Суда Украины, высших специализированных судов Украины (ст. 346 УК Украины).

Представляется спорным, выраженное в правовой норме мнение законодателя, что такой вид угрозы может быть применен только в отношении этих лиц и не может быть применен к судьям судов общей юрисдикции, следователям, работникам органа дознания, прокурорам, а также к другим участникам уголовного судопроизводства, в том числе к заявителю либо к их близким родственникам

Сложилась парадоксальная ситуация: совершение противоправных действий заявителем на этапе рассмотрения и разрешения заявлений о преступлениях отнесено к разряду преступлений против правосудия, о чем прямо указывает редакция ст. 383 УК Украины, предусматривающая ответственность за заведомо ложное сообщение о совершенном преступлении, а в случаях противоправного влияния на заявителя, он выпадает из поля действия норм защищающих права участника уголовного судопроизводства.

В этой связи не утратила актуальность высказанная в начале прошлого века рекомендация следующего содержания: "Если уголовное правонарушение содержит в себе несколько посягательств на несколько благ различного разряда, пользующихся уголовно-правовой охраной, но одно из этих благ страдает при всех преступлениях или проступках этой категории, а другие блага страдают не при всех, а только при некоторых из этих преступных деяний; то в таком случае это уголовное правонарушение классифицируется по постоянно страдающему благу"¹.

Постоянно страдающим благом, в нашем случае, то есть не обращении заявителя в правоохранительные органы с заявлением о совершенном или готовящемся преступлении либо отзыв такого заявления вследствие угроз в его адрес или в адрес его близких родственников, следует признать интересы правосудия.

---

¹ Пусторослев П.П. Из лекций по особенной части Русского уголовного права. - Юрьев, 1908. - Вып. 1. - С. 9.

Данный вывод представляется обоснованным и логичным. В юридической литературе верно подчеркивалось, что "преступления против правосудия всегда связаны со спецификой деятельности органов правосудия, поэтому иные посягательства, нарушающие нормальную их деятельность, но не связанные со спецификой правосудия, представляют собой преступления против интересов государственной службы (злоупотребление должностным полномочием, взяточничество и т.д.) либо против порядка управления"¹.

Одной из основных причин ненадлежащего уровня уголовно-правовой защиты заявителя от противоправного воздействия на него представляется неопределенность анализируемого этапа среди стадий уголовного процесса, поскольку эту деятельность нельзя отнести к досудебному следствию, которое, как известно, начинается с момента возбуждения уголовного дела.

Исходя из полномочий органа дознания, порядка его проведения, сроков и окончания (статьи 103 - 104, 108 - 109), а также субъектов, уполномоченных законом, рассматривать заявления или сообщения, к числу которых, в частности, отнесены прокурор и судья, следует признать, что их работа по выполнению требований ст. 97 УПК Украины понятием "проведение дознания" также не охватывается.

По сложившейся традиции эту часть процесса принято относить к стадии возбуждения уголовного дела, что в определенной степени обусловлено конструкцией разделов и глав действующего УПК, ведь статья 97 размещена законодателем в главе 8 "Возбуждение уголовного дела", однако как абстрагироваться от факта, что одним из вариантов процессуального разрешения поступивших заявлений и сообщений является отказ в возбуждении уголовного дела.

Учитывая, что уголовно-правовые нормы раздела 18 УК Украины "Преступления против правосудия", пресекающие противоправные действия в отношении участников уголовного судопроизводства, вступают в действие лишь после возбуждения уголовного дела, заслуживает внимания мнение Ю.М. Грошевого, Э.А. Дидоренко, Б.Г. Розовского о целесообразности наличия подобной стадии в уголовном процессе вообще.

"Возбуждение уголовного дела в соотношении с правами и свободами граждан есть некоторая юридическая абстракция, не имеющая

---

¹ Курс уголовного права. Особенная часть / Под ред. Г.Н. Борзенкова и В.С. Комиссарова. - Т. 5. - М., 2002. - С. 146.

конкретного содержания. Реальной точкой отсчета является возбуждение уголовного преследования, когда лицо в регламентируемом процессуальном порядке признается подозреваемым или обвиняемым. Целесообразно обсуждение вопроса об исключении из УПК стадии возбуждения уголовного дела и установлении начала полномочного расследования и дознания с момента поступления заявления о совершенном или готовящемся преступлении"¹.

Реализация данного предложения позволила бы снять с повестки дня ряд проблемных вопросов как процессуального так и материального права: разрешить проблему соблюдения сроков рассмотрения заявлений и сообщений о преступлениях; исключить факты необоснованного отказа в возбуждении уголовных дел; а также коллизии в случаях отказа граждан от дачи объяснений по проверяемому заявлению; при неявке граждан к сотруднику правоохранительного органа и возможности применения к нему привода; решить вопрос об ответственности лиц в случае дачи заведомо ложных показаний; разглашения материалов проверки заявлений и сообщений; пресечь возможность противоправного воздействия на заявителя; воспрепятствования явке участников уголовного судопроизводства в органы досудебного следствия или дознания, принуждения их к отказу от дачи показаний или заключения, а также к даче заведомо ложных показаний или заключения и т.д.

Вполне убедительным представляется мнение ученых полагающих, что по смыслу закона моментом начала досудебного следствия следует считать возбуждение уголовного дела, а моментом окончания – утверждение прокурором обвинительного заключения и направление дела в суд. В связи с этим воздействие на прокурора, следователя или дознавателя во время получения и фиксации первоначальной информации о готовящемся или совершенном преступлении, осуществления проверочных действий на предмет, имел ли место в действительности факт совершения общественно-опасного деяния, о котором поступило сообщение, и вынесение решения о возбуждении уголовного дела или об отказе в его возбуждении также будет являться вмешательством в осуществление досудебного следствия².

¹ Грошевой Ю.М., Дидоренко Э.А., Розовский Б.Г. Уголовно-процессуальные аспекты оперативно-розыскной деятельности // Вісник ЛАВС. – 2002. – № 3. – С. 89 – 90.

² Преступления против правосудия / Под ред. канд. юрид. наук А.В. Галаховой. – М.: Норма, 2005. – С. 46.

Соглашаясь с данной посылкой, считаем необходимым, отметить, что аналогичное воздействие на заявителя в указанное время также является вмешательством в осуществление правосудия.

Учитывая, что предложение Ю.М. Грошевого, Э.А. Дидоренко, Б.Г. Розовского осталось нереализованным, вопросы совершенствования мер уголовно-правовой защиты заявителя остаются актуальными. Охрана заявителя, по нашему мнению, должна быть на уровне охраны других участников уголовного судопроизводства, осуществляться единообразно, не зависеть от наличия либо отсутствия процессуального акта (постановления о возбуждении уголовного дела) и функционировать на всех без исключения стадиях и этапах уголовного судопроизводства, охватывая всех участвующих в нем лиц.

Практическое разрешение этой проблемы уголовно-правовыми мерами видится в дополнении диспозиции ст. 386 УК Украины и изложении ее в следующей редакции:

Статья 386. Воспрепятствование явке свидетеля, потерпевшего, эксперта, заявителя, принуждение к отказу от дачи показаний или заключения, а также от подачи (отзыву) заявления о совершенном или готовящемся преступлении.

Воспрепятствование явке заявителя, свидетеля, потерпевшего, эксперта в суд, органы досудебного следствия, временных следственных и временных специальных комиссий Верховной Рады Украины или дознания, принуждение к отказу от подачи (отзыву) заявления о совершенном или готовящемся преступлении, к отказу от дачи показаний или заключения, а также к даче заведомо ложных показаний или заключения путем угрозы убийством, насилием, похищением или лишением свободы, уничтожением имущества этих лиц или их близких родственников или разглашения позорящих их сведений, или подкуп заявителя, потерпевшего или эксперта в этих же целях, а также угроза совершить указанные действия из мести за ранее поданное заявление, данные показания или заключение -

наказывается штрафом от пятидесяти до трехсот не облагаемых налогом минимумов доходов граждан или исправительными работами на срок до двух лет, или арестом на срок до шести месяцев.

Стаття надійшла до редколегії 16.04.2009 р.

К.О. Маміна

КРИМІНАЛІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ СПОСОБІВ ЗГВАЛТУВАННЯ ЖІНОК

Предметним криміналістичним дослідженням зґвалтувань осіб жіночої статі та особливостей їх розслідування у свій час присвячували увагу Г.М. Муд'югін, Ю.А. Шубін, Г.М. Міньковський, В.А. Яхонтов, Л.А. Андреева, Г.А. Густов, В.Г. Степанов, О.Г. Філіппов, Л.В. Пономарьова, В.І. Комісаров¹, які зробили значний внесок в розробку методики розслідування зґвалтувань жінок. Однак, аналіз публікацій цих та інших авторів звернув нашу увагу на те, що більшістю з них виділення різновидів способів зґвалтувань жінок проводилось або на підставі кримінально-правових уявлень про зміст та структуру способу злочину, або без наведення відповідних відомостей про результати вивчення слідчої практики, що негативним чином впливає на формування уявлень про способи зґвалтування жінок, як реально існуючих проявів у діях винних осіб об'єктивних ознак складу злочину передбаченого ст. 152 КК України.

Чинний Кримінальний кодекс України в конструкції складу зґвалтування в ст. 152 його об'єктивну сторону відображає трьома видами способів (статеві зносини із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи) і визначено, що потерпілим може бути не тільки особа жіночої, але і чоловічої статі.

Не даючи критичного порівняльного аналізу більш ніж 350-річного розвитку складу зґвалтування у вітчизняному кримінальному праві, оскільки це не є нашим завданням, відзначимо, що головним його конструктивним елементом є спосіб зґвалтування.

Спосіб злочину, в криміналістичному аспекті, – це образ дій злочинця, що відображається в певній системі операцій і прийомів².

Р.С. Белкін пише: "дані про спосіб вчинення і приховування злочину – центральна частина криміналістичної характеристики, оскільки саме вони відображають функціональну сторону злочинної діяльнос-

¹ Див., наприклад: Мудьогин Г.Н., Шубин Ю.А. Расследование изнасилований. – М.: Изд-во ВНИИПРПП, 1969; Миньковский Г.Н. Яхонтов В.А. Расследование и предупреждение половых преступлений несовершеннолетних: Методическое пособие. – М.: Изд-во ВНИИПРПП, 1973; Андреева Л.А., Густов Г.А., Степанов В.Г., Филиппов А.Г. Расследование изнасилований: Учебное пособие. – 2-е изд., доп. – Л.: 1980; Пономарева Л.В. Методика расследования изнасилований / Под ред. В.И. Комиссарова. – М.: Юрлитинформ, 2002.

² Див.: Шешитко В.Ю. Криміналістика: Курс лекцій. – 3-е изд. – Х.: Одиссей, 2006. – С. 68.

ті. Ці дані включають не тільки чисто операційні відомості, яким чином готується, вчинюється та приховується злочин, але й дані про те, як дії злочинця відображаються в навколишньому середовищі" ¹.

Е.Д. Куранова одна з перших визначила структуру способу скоєння умисного злочину, як "комплекс дій з підготовки, вчинення та приховування злочину, обраних винним відповідно до визначеної мети, і тих умов, в яких здійснюється злочинний задум" ².

Не завжди спосіб злочину має повну структуру. Слідча практика свідчить, що існують злочини, у тому числі і звалтування жінок, які вчиняються без попередньої підготовки або не мають мети подальшого приховування їх події або слідів.

Так, Г.Г. Зуйков писав: "Ясно, що спосіб скоєння не кожного злочину має повну структуру, тобто містить дії із вчинення, підготовки, та приховування злочину. Не завжди скоєння злочину поєднується з використанням знарядь або певних умов або місця. Але найбільше криміналістичне значення мають повноструктурні способи скоєння злочину, оскільки при їх використанні залишається більше взаємопов'язаних слідів. Тому і у визначенні поняття способу скоєння злочину включені дії з готування та приховування злочину. Це орієнтує на виявлення повного складу дій, які входять в зміст способу скоєння злочину" ³.

Спіраючись на подвійне розуміння способу злочину Р.С. Белкін, дав, на наш погляд, його найбільш точний опис, як системи дій з готування, вчинення і приховування злочину, детермінованих умовами зовнішнього середовища і психофізіологічними властивостями особи, таких, що можуть бути пов'язаними з вибіркоvim використанням відповідних знарядь або засобів і умов місця і часу і об'єднаних загальним злочинним задумом ⁴. Ключовим елементом, що об'єднує дії з готування, скоєння злочину і приховування злочину, виступає загальний злочинний задум, що охоплює всі ці дії і результати їх здійснення. Його відсутність якраз і викликає виникнення ситуацій, коли вчиняються злочини без попередньої їх підготовки та приховування.

---

¹ Криміналістика: Учебник для вузов / Под ред. Р.С. Белкина. - М.: НОРМА-ИНФРА М., 1999. - С. 688 - 689.

² Див.: Куранова Э.Д. Об основных положениях методики расследования отдельных видов преступлений // Вопросы криминалистики. - 1962. - № 6 - 7. - С. 165 - 166.

³ Див.: Зуйков Г.Г. Развитие криминалистического учения о способе совершения преступления и проблема способа сокрытия преступления // Повышение эффективности расследования преступлений. - Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1986. - С. 49.

⁴ Белкин Р.С. Курс криминалистики. - 3-е изд., доп. - М.: Юнити, 2001. - С. 775.

Проведений нами аналіз 80 кримінальних справ свідчить, що з 170 епізодів зґвалтувань жінок в 140 (82%) попереднім умислом злочинців охоплювалися лише дії зі скоєння зґвалтування, в 15 (9%) - з підготовки і вчинення, в 10 (6%) - скоєння та приховування і лише в 5 (3%) зґвалтувань жінок мали місце попереднє готування, вчинення та приховування даних злочинів.

До способів, що використовуються злочинцями для готування до зґвалтування жінки відносяться:

- підшукування слабоосвітлених і малолюдних вулиць для здійснення нападу на жінку з метою її зґвалтування (70 - 41%);¹
- вистеження жінок на не освітлених або слабоосвітлених вулицях в пізній час доби (58 - 34%);
- виявлення жінок, що працюють вночі або тих, що знаходяться одні вдома (7 - 4%);
- пошук в кафе, барах, нічних клубах осіб жіночої статі, що знаходяться в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння (3 - 2%);
- придбання алкогольних напоїв, снодійних лікарських препаратів, наркотичних засобів для введення жінку в безпорадний стан (3 - 2%);
- придбання або виготовлення засобів зв'язування (вірьовок, зашморгів, наручників і та ін.) (4 - 2%);
- придбання вогнепальної, холодної зброї або виготовлення їх макетів, інших предметів, що можуть бути використані для придушення волі потерпілої до опору при зґвалтуванні (11 - 6,5%);
- заманювання обманом спільницею (спільницями) групи злочинців своєї знайомої в обумовлене із гвалтівниками місце (5 - 3%);
- підбір і готування місця зґвалтування (9 - 5%).

Відповідно до ч. 1 ст. 152 УК України здійснення зґвалтування полягає в статевих зносинах із:

- 1) застосуванням фізичного насильства;
- 2) погрозою його застосування;
- 3) використанням безпорадного стану потерпілої особи.

Фізичне насильство - це фізичне подолання опору, який здійснює потерпіла особа або насильство, застосоване для запобігання очікуваного опору, який обумовлений небажанням вступити з гвалтівником в статевий зв'язок. Фізичне насильство повинне бути здатне

---

¹ Наводяться зведені статистичні дані в абсолютних та відносних величинах про способи готування до зґвалтування жінок за результатами узагальнення 170 епізодів зґвалтувань жінок, вчинених в період з 2006 по 2008 рік на території України.

перебороти дійсний, а не вигаданий (удаваний) опір потерпілої особи для вступу з ним у статевий зв'язок¹.

Погроза фізичним насильством як ознака об'єктивної сторони звалтування є різного роду психічне насильство, яке застосовується до потерпілої особи для того, щоб зламати її опір. Погроза фізичним насильством повинна бути безпосередньою і може негайно бути виконана суб'єктом злочину. Такий характер погрози і можливість її негайного виконання ставлять потерпілу в безвихідний стан, вимушують поступитися домаганням гвалтівника².

Безпорадний стан потерпілої особи – це відсутність у неї фізичної можливості чинити опір вступу з нею в статеві відносини, а також відсутність можливості правильно розуміти сутність і характер здійснюваних з нею сексуальних дій або керувати своїми вчинками³.

Дані способи здійснення звалтувань жінок в слідчій практиці зустрічаються як самостійно, так і в їх комбінаціях, і можуть виявлятися в таких діях:

- 1) звалтування, засноване на фізичному насильстві (93 – 53%)⁴:
  - утримання рук потерпілої (20 – 22%);
  - нанесення тілесних ушкоджень в різні частини тіла (56 – 59%);
  - придушення (12 – 13%);
  - утримання тіла потерпілої масою тіла злочинця (2 – 2%);
  - застосування предметів, що імітують зброю (3 – 4%);
- 2) звалтування, засноване на психічному насильстві (30 – 17%) у вигляді погроз:
  - застосування фізичного насильства (13 – 43%);
  - позбавлення життя (15 – 50%);
  - вступу у статевий зв'язок з декількома злочинцями (2 – 7%);

---

¹ Див.: ч. 1 п. 3 Постанови Пленуму Верховного Суду України "Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи" № 5 від 30.05.2008 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0005700-08>

² Див.: п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України "Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи" № 5 від 30.05.2008 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0005700-08>.

³ Див.: ч. 1 п. 5 Постанови Пленуму Верховного Суду України "Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи" № 5 від 30.05.2008 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0005700-08>.

⁴ Наводяться зведені статистичні дані в абсолютних та відносних величинах про способи вчинення звалтувань жінок за результатами узагальнення 170 епізодів звалтувань жінок, вчинених в період з 2006 по 2008 рік на території України.

3) зґвалтування, пов'язане з психічним і фізичним насильством (36 - 21%);

4) зґвалтування з використанням безпорадного стану потерпілої (6 - 4%):

- психічна хвороба потерпілої (1 - 17%);

- сильне алкогольне сп'яніння (4 - 66%);

- фізичні вади потерпілої (1 - 17%);

5) зґвалтування, пов'язане з використанням безпорадного стану потерпілої і фізичного насильства (5 - 3%):

- придушення опору потерпілої, що перебуває в стані сильного алкогольного сп'яніння (4 - 80%);

- придушення опору потерпілої, що має психічне захворювання (1 - 20%).

До встановлених нами способів приховування зґвалтувань жінок відносяться:

1) знищення речей потерпілої злочинцем шляхом їх підпалу, або викидання їх подальше від місця події (5 - 3%);

2) здійснення обмивання потерпілої (1 - 0,5%);

3) здійснення обмивання статевих органів злочинця (3 - 2%);

4) знищення предметів обстановки, на яких могли залишитися сліди скоєння зґвалтування (5 - 3%).

Важливість проведення класифікаційних досліджень способів зґвалтувань жінок полягає в тому, що вони дозволяють:

- виявити всю різноманітність проявів цих злочинів;

- в подальшому виокремлювати під час дослідження слідчо-судової практики системи слідів-відображень події зґвалтувань жінок, що відповідають застосуванню конкретних їх способів готування, вчинення та приховування;

- розробляти, з врахуванням встановлених залежностей між способами зґвалтувань жінок і їх слідами, якісні методичні рекомендації з їх розслідування.

Стаття надійшла до редколегії 24.03.2009 р.

як показує їх аналіз, багато питань, зумовлених укладанням договорів, їх правовим змістом у контексті специфіки регулювання всього комплексу сімейних відносин, обтяжених присутністю іноземного елемента, ще не отримали належного висвітлення.

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб з'ясувати найбільш характерні тенденції відображення в договорах про правову допомогу врегулювання колізійних питань сімейно-правових відносин, пов'язаних з умовами та перешкодами укладення шлюбу, формою і місцем укладення шлюбу, його правовими наслідками, особистими немайновими і майновими відносинами подружжя, встановлення походження дитини, відносинами батьків та дітей, усиновленням дітей іноземцями, виконання аліментних зобов'язань. З огляду колізійного регулювання сімейних відносин особливої уваги заслуговують положення тих договорів про правову допомогу, які безпосередньо містять норми стосовно сімейних правовідносин і в такий спосіб виявити деякі загальні закономірності розвитку міжнародного співробітництва України у сімейно-правовій сфері та окреслити наявні проблеми, які потребують подальшого опрацювання з боку науковців та практиків. Така увага до колізійного регулювання сімейних відносин зумовлена тим, що саме в правовому регулюванні сім'ї та шлюбу в законодавстві різних країн існують суттєві відмінності. Сімейне право є тією частиною приватного права, на розвиток якої в найбільшій мірі впливають історичні, культурні, релігійні традиції в кожній країні. Питання щодо визначення права, яке буде застосовуватися до регулювання сімейних відносин з іноземним елементом по суті набуває не тільки формального, але й змістовного значення.

Україна, як одна із засновників і повноправний член ООН, як правонаступниця СРСР і учасниця Віденської конвенції про право міжнародних договорів (1969 р.), прагне сумлінно виконувати укладені і ратифіковані міжнародні договори як у рамках ООН, Ради Європи, Гаазької Конференції з міжнародного приватного права, країн Співдружності Незалежних Держав, так і двосторонні договори, послідовно дотримується їх норм, націлених на захист прав і свобод людини, на удосконалення регулювання сімейно-правових відносин. З урахуванням статті 24 Віденської Конвенції 1978 р., всі міждержавні угоди СРСР залишилися в силі для України за умови, що вони не суперечать її Конституції. Ця норма закріплена в Законі України "Про правонаступництво України" (1991 р.), який підтверджує, що наша держава взяла на себе виконання тих договорів СРСР, які не суперечать Конституції та інтересам України.

Однак, нерідко виникає питання, з якого моменту слід вважати вступ у силу цих договорів для України: з моменту вступу їх у силу чи з моменту вступу їх у силу в колишньому СРСР. Наприклад, між СРСР і Польською Народною Республікою до розпаду СРСР діяв Договір про правову допомогу і правові відносини з цивільних, сімейних і кримінальних справ 1957 р., спадкоємцем якого стали незалежна Україна та Республіка Польща. 27 травня 1993 р. Україна підписала новий Договір з цих питань, який вступив у дію 14 серпня 1994 р., у зв'язку з чим договір 1957 р. втратив свою чинність. Разом з тим, під дію нового Договору підпадають усі прив'язки, які виникли після 8 червня 1958 р., тобто після вступу в силу раніше діючого на території обох країн Договору.

Під міжнародним договором розуміють укладену в письмовій формі угоду між державами або іншими суб'єктами міжнародного права з питань, що мають для них спільний інтерес і регулюють їхні відносини шляхом утворення взаємних прав і обов'язків. Як засвідчує досвід, договори про правову допомогу, особливо двосторонні, є найбільш ефективним, дійовим і водночас досить гнучким інструментом розв'язання різних проблем, включаючи й сімейно-правові. Їх укладання та реалізація сприяють посиленню співпраці правничих установ договірних країн і комплексно забезпечують міжнародно-правову базу регулювання цивільно-правових, в тому числі й сімейних відносин за участю іноземних громадян. Певну специфіку мають діючі договори і угоди України про правові відносини і правову допомогу, опубліковані в офіційному виданні¹.

Слід одразу зауважити, що пріоритет мають ті види договорів, які вводяться в дію за правилами, встановленими Конституцією і Законом України "Про міжнародні договори України" (2004 р.)², шляхом згоди Верховної Ради України на обов'язковість такого договору у формі закону про ратифікацію, приєднання або прийняття відповідного двостороннього або багатостороннього договору. Ратифіковані договори стають частиною національного, в тому числі й сімейного законодавства. Ст. 13 українського Сімейного кодексу безпосередньо присвячена міжнародним договорам України. У ній чітко зафіксовано положення про те, що міжнародні договори, які регу-

---

¹ Міжнародні договори України про правові відносини та правову допомогу: двосторонні та багатосторонні договори. - К.: ВД "Ін-юре", 2007. - 912 с.

² Закон України "Про міжнародні договори України" 29 червня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2004. - № 50. - С. 540.

люють сімейні відносини і згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою, є частиною національного сімейного законодавства України. Тут виникає принципове питання щодо співвідношення таких норм з нормами внутрішньодержавного характеру, у випадку, коли норми міжнародного договору передбачають інше регулювання ніж національна норма. Якщо в міжнародному договорі України, укладеному в установленому порядку, містяться інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом сімейного законодавства, застосовуються правила відповідного міжнародного договору України¹. (До цієї статті були внесені зміни Законом 524-У від 22.12.2006 р.). Це положення стосується не тільки норм матеріального права, але й колізійних норм.

Україна бере участь у багатосторонніх Конвенціях і договорах, укладених в рамках Гаазької конференції з міжнародного приватного права, включаючи Конвенцію з питань цивільного процесу, про скасування вимоги легалізації іноземних офіційних документів, про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей та ін. Наша держава є учасницею Конвенції країн СНД про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22 січня 1993 р., так званій Мінській Конвенції², ратифікованої Верховною Радою України 3 березня 1993 р. Вона набула чинності для Республіки Білорусь, Республіки Вірменія, Республіки Казахстан, Республіки Таджикистан, Республіки Узбекистан, Республіки Азербайджан, Киргизької Республіки, Республіки Грузія, Республіки Молдова. Учасники Конвенції, окрім Республіки Узбекистан і Туркменістану, виходячи з нових реалій, в 2002 р. підписали у Кишиневі нову Конвенцію, але вона ще не набула чинності. Крім того, Україна має в своєму арсеналі понад п'ятдесят двосторонніх та близько сорока багатосторонніх договорів про правову допомогу, стороною деяких з них вона стала як внаслідок правонаступництва після розпаду СРСР, так і в результаті укладених договорів за роки незалежності, у тому числі з державами, що утворилися на пострадянському просторі. Особливість останніх полягає в тому, що вони містять значну кількість колізійних норм та правил міжнародної юрисдикції.

З поміж перших міжнародних договорів незалежної України у сфері правової допомоги можна назвати Договір між Україною та

---

¹ Див.: Сімейний кодекс України. – К., 2008. – С. 7.

² Конвенція про правову допомогу та правові відносини з цивільних, сімейних і кримінальних справ від 22.01.1993 р. // Офіційний Вісник України від 16.11.2005 р. – 2005. – № 44. – С. 328. – Ст. 2824.

Китайською Народною Республікою, укладений в 1992 р. В 1993 р. були укладені договори такого характеру з Республікою Польща, Литовською Республікою, Республікою Молдова, в 1995 р. з Республікою Грузія, Естонською Республікою, Монголією. Новий етап розвитку договірної співробітництва в галузі правової допомоги розпочався з другої половини 1990-х рр., коли норми договорів було розподілено за напрямками цивільного (приватного) та кримінального права. Договори про правову допомогу у цивільних справах було укладено з Республікою Узбекистан (1996 р.), Республікою Македонія (2000 р.), Турецькою Республікою (2000 р.), Чеською Республікою (2001 р.), Угорською Республікою (2001 р.), Грецькою Республікою (2002 р.), Румунією (2002 р.), Республікою Болгарія (2004 р.), Республікою Кіпр (2004 р.) Договори з Канадою, США, Республікою Індія, Республікою Бразилія, Гонконгом, Арабською Республікою Єгипет стосуються правової допомоги у кримінальних справах. Слід зазначити, що міждержавні договори регулярно удосконалюються. Нерідко за взаємною згодою сторін у договори вносяться зміни та уточнення. Так, у вересні 2007 р. були внесені зміни у двосторонній договір України та Чеської Республіки щодо міждержавної процедури усиновлення, правовідносин між батьками та неповнолітніми дітьми, опіки і піклування.

Наявні договори про правову допомогу умовно можна поділити на дві групи. До першої належать ті, основним змістом яких є порядок співпраці державних органів у сфері правової допомоги (обмін документами, порядок здійснення деяких процесуальних дій тощо.) У таких договорах не визначаються колізійні норми, а сфера конкретних правовідносин обмежена переліком лише загальних положень щодо компетентності органів та визнання документів. Другу групу складають більш конкретні договори, які значно масивніші за обсягом і детальніші за змістом цивільних і інших правовідносин. Укладені переважно протягом останніх десяти-п'ятнадцяти років, ці договори, поряд з питаннями правового співробітництва між компетентними органами держав-учасниць, містять і норми, здебільшого колізійні, щодо регулювання відносин у конкретних сферах, включаючи й сімейну, а тому заслуговують пильного розгляду з погляду наших зацікавлень. Наприклад, Договір між урядами України та Литовської Республіки (1993 р.) має в назві правові відносини і правову допомогу у цивільних, сімейних і кримінальних справах, Договір з Латвійською Республікою (1995 р.) охоплює правові відносини у цивіль-

них, сімейних, трудових та кримінальних справах, Договір з Республікою Узбекистан (1998 р.) стосується правової допомоги у цивільних і сімейних справах. Зазначимо, що всім договорам, у яких фігурують сімейні правовідносини, властиві норми щодо вирішення колізій, пов'язаних з укладанням змішаних шлюбів, їх розірванням, виконанням аліментних зобов'язань, розглядом спадкових справ, встановлення опіки, усиновленням тощо.

Аналіз текстів договорів дозволяє вичленити найбільш характерні риси регулювання сімейних правовідносин у договорах про правову допомогу.

а) У всіх договорах зафіксовані колізійні норми щодо укладення шлюбу, які пройшли шлях певної еволюції: від традиційної колізійної формули *lex loci celebrationis* (право країни місця укладення шлюбу) до її поєднання з *lex personalis* (особистий закон фізичної особи). Як правило передбачається що умови та перешкоди до укладення шлюбу регулюються за особистим законом кожного з майбутнього подружжя (за законом громадянства, або за законом місця проживання), при цьому враховується положення права країни місця укладення шлюбу щодо підстав недійсності.

б) У договорах, загалом, не розділяються правовідносини між подружжям на майнові та немайнові. Це пов'язано з тим, що правовідносини подружжя складають собою цілісний комплекс, який доцільно регулювати за єдиним правом. Текстуально це знайшло вираження в тому, що правовідносини подружжя регулюються однією статтею, яка в більшості договорів має назву "Особисті і майнові правовідносини подружжя" (ст. 26 Договору між Україною і Литовською Республікою) або просто "Правовідносини подружжя" (у договорі між Україною та Республікою Узбекистан¹ та Мінській Конвенції²). За ст. 27 Конвенції СНД особисті та майнові правовідносини подружжя визначаються законодавством Договірної Сторони, на території якої вони мають спільне місце проживання.

в) У договорах не виокремлюються різновиди майнових правовідносин подружжя. Таким чином відносини щодо режиму майна подружжя та взаємного утримання регулюються за одним колізійним принципом, будучи кваліфіковані як майнові відносини подружжя.

---

¹ Сімейний кодекс України. - К., 2008. - С. 6.

² Договір між Україною та Республікою Узбекистан про правову допомогу та правові відносини у цивільних та сімейних справах від 19 лютого 1998 р. № 860_013 <<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=2&user=1142161690784863>>

г) Враховуючи, що при регулюванні сімейних відносин, ускладнених іноземним елементом ключове значення має формула прикріплення *lex personalis* в усіх її проявах, договори містять більш або менш розгалужені колізійні норми на зразок шкали Кегеля. При цьому варто відзначити, що всі договори, крім договору України з Республікою Македонія, останньою з передбачених колізійних прив'язок, що застосовується у випадку, якщо неможливо визначити іншу, визначають принцип *lex fori*. Ця норма, на наш погляд, у цьому контексті є дещо застарілою (хоча і "найпростішою" та "зручною" для судів). Варто в даному випадку звертатися до принципу застосування права країни, що має найбільш тісний зв'язок з цими відносинами.

д) Для регулювання правовідносин між подружжям традиційно застосовується прив'язка до особистого закону подружжя. Звертає на себе увагу те, які саме варіації особистого закону використовуються у текстах договорів. Лише у трьох договорах пріоритетним є принцип громадянства (це договори України з Республікою Польща¹, з Турецькою Республікою² та з Румунією³). У решті договорів пріоритетною є прив'язка до права країни спільного проживання подружжя, прив'язка ж до права країни громадянства теж фігурує всюди, однак застосовується в тому випадку, коли відсутнє спільне місце проживання, але при цьому наявне спільне громадянство.

Важко погодитися з думкою тих дослідників, які вважають, що більш вдалим для регулювання правовідносин подружжя виступає принцип закону громадянства, оскільки він є стабільним та повніше відповідає такому критерію сімейних відносин як тривалість⁴. На нашу думку, право країни громадянства, не завжди є принциповим у вирішенні приватно-правових проблем, оскільки саме місце проживання особи (подружжя) може мати більш тісний зв'язок з конкретними відносинами. Крім того, варто відзначити що значна частина національних законодавств у сфері міжнародного приватного права

---

¹ Договір між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах <<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=2&user=1142161690784863>>

² Угода між Україною та Турецькою Республікою про правову допомогу та співробітництво в цивільних справах від 23.11.2000, № 792_60.

³ Договір між Україною та Румунією про правову допомогу та правові відносини в цивільних справах від 30.01.2002, № 642_029 <<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=2&user=1142161690784863>>

⁴ Галущенко Г.В. Питання міжнародного приватного права у міжнародних договорах України про правову допомогу. – К.: Юстініан, 2005. – С. 151.

(МПрП) пріоритетним визнається принцип спільного місця проживання. Очевидно, не є випадковим той факт, що абсолютна більшість договорів¹, що укладаються останнім часом, віддає перевагу застосуванню права країни місця спільного проживання. На наш погляд, це зумовлюється підвищенням ролі принципу найбільш тісного зв'язку у міжнародному приватному праві, та й практичними мотивами, адже у разі необхідності подружжя може звернутися до компетентного органу країни свого постійного місця проживання, якому врешті решт зручніше звертатися до свого національного права.

Безумовно, заслуговують уваги аргументи на користь обох підходів. На нашу думку, застосування пріоритетного принципу *lex domicilii* не може зашкодити особам, які постійно проживають у країні з правовою системою, схожою на ту, яка існує в країні їх громадянства. Варто зазначити, що більшість договорів, у яких віддається перевага принципу доміцилію, укладені Україною саме з такими країнами (переважно пострадянського простору). Водночас договір з Туреччиною, наприклад, яка є значною мірою мусульманською країною, визнає пріоритетною прив'язку до принципу громадянства, що, на нашу думку, максимально відповідає інтересам громадян обох договірних країн.

е) Жоден договір не передбачає можливості автономії волі безпосередньо, тобто можливості сторін обрати право, застосовуване до правовідносин між ними. На нашу думку, це явний недолік, оскільки норми міжнародних договорів за загальним правилом мають примат над нормами національних законодавств, а відтак зводять нанівець можливість використання автономії волі, якщо це передбачено національним законодавством.

При цьому важливо звернути увагу на те, що в національних законодавствах деяких держав, з якими Україна має договори про правову допомогу, передбачено застосування автономії волі у сімейних правовідносинах, зокрема Грузії, Туреччині, Чехії, Румунії та ін.² Отже, тут наявною є суперечність між нормою міжнародного договору та нормою національного права. Звичайно, це носить формальний характер, адже факт існування законодавства, що допускає автономію волі, переконливо свідчить про готовність держави визнавати

---

¹ Див.: Международное частное право: Иностранное законодательство / Предисл. А.Л. Маковского: Сост. и научн. ред. А.Н. Жильцов, А.И. Муранов. - М.: Статут. 2002. - С. 892

² Див. там само. - С. 892.

та застосовувати цей інститут. Сказане ще раз засвідчує, що договори про правову допомогу є одним за найбільш гнучких та зручних механізмів співробітництва держав у сфері вирішення ряду колізійних питань сімейних спорів. Однак, як уже зазначалося, їх окремі положення не відповідають вимогам сучасної практики, зокрема варто відзначити той факт, що не в усіх текстах договорів передбачена можливість застосування автономії волі, в тому числі у тих випадках, коли застосування цього інституту передбачене внутрішніми законодавствами обох договірних сторін.

У міжнародних договорах важливе місце відводиться регулюванню правовідносин батьків і дітей. Конвенція СНД (ст. 32) передбачає, що ці відносини визначаються законодавством Договірної Сторони, на території якої постійно проживають діти, а по справах щодо стягнення аліментів на дітей застосовується законодавство Договірної Сторони, на території якої має місце проживання особа, котра претендує на одержання аліментів.

Більшість двосторонніх договорів України про правову допомогу містять колізійні норми щодо усиновлення. Виняток становлять договори з Грецією, Іраком, Італією, Китаєм, Республікою Кіпр, Тунісом та Фінляндією. За договорами, усиновлення проводиться на основі законодавства тієї договірної держави, громадянином якої є усиновитель. Якщо усиновитель є громадянином однієї договірної держави, а місце проживання має на території іншої країни, то застосовується законодавство держави - його місця проживання. Деякі договори передбачають, що в справах про усиновлення чи його скасування особами з різним громадянством компетентними є установи тієї договірної сторони, на території якої подружжя має чи мало останнє місце проживання або місце перебування (ст. 33 Договору з Албанією, ст. 23 - з Алжиром, ст. 35 з Чехією і Словаччиною).

Завершуючи розгляд питання про регулювання сімейних правовідносин у міжнародних договорах, вважаємо доцільним привернути увагу до деяких питань публічно-правового характеру (щодо захисту прав дітей). Так, в сучасних умовах, актуальною є Конвенція ООН проти транснаціональної злочинності (2000 р.) і доповнення до неї щодо попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми та покарання за неї. З фактами викрадання дітей, тобто осіб, які не досягли 18-літнього віку, за останні роки стикнулося чимало держав, у тому числі й Україна. В ст. 6 цього документу підкреслюється, що кожна Держава-учасниця забезпечує, щоб її внут-

рішняя правова або адміністративна систем передбачала заходи, які дозволяють, у відповідних випадках, надавати жертвам торгівлі людьми допомогу (медичну, психологічну, матеріальну), а також компенсацію за заподіяну шкоду¹. Як відомо багато договорів про правову допомогу містять і питання співробітництва щодо кримінальних справ.

Отже, у міжнародних договорах про правову допомогу, в тому числі укладених Україною, знайшли відображення важливі питання колізійного регулювання сімейних відносин, насамперед ті, що стосуються особистих і майнових прав подружжя. Спираючись на положення цих договорів, правозастосовні органи України дістали змогу набагато краще розв'язувати колізійні спори, які виникають у різних видах сімейних відносин з участю іноземного елемента, ухвалювати об'єктивніші рішення. Разом з тим, відчувається потреба розширити географічні масштаби двосторонніх договорів про праву допомогу, зокрема в сфері приватних і сімейних справ, особливо з європейськими країнами та країнами, що розвиваються. Зважаючи на те, серед усиновлень українських дітей іноземцями велика питома вага належить громадянам США, ФРН, Італії, Великої Британії, Франції, Іспанії, досить значне число шлюбів, укладених з представниками цих країн, а також велику кількість українських мігрантів, що перебувають тут, варто було б укласти угоди з цими державами про правову допомогу у сфері сімейних відносин.

Необхідно також удосконалювати механізм реалізації положень договорів про правові відносини і правову допомогу, виходячи з конституційної норми про те, що "міжнародні договори України, згоду на обов'язковість яких дала Верховна Рада України, є частиною національного законодавства України"². Велику роль у цій справі повинна відігравати Експертна група з підготовки проектів міжнародних договорів про правові відносини та правову допомогу у цивільних і кримінальних справах, яка функціонує при Міністерстві юстиції України. Подальшого опрацювання потребують питання юридичної дійсності та недійсності міжнародних договорів, процедура припинення їх дії. При укладенні нових договорів про правову допомогу та

---

¹ Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 липня 2000 р. // Міжнародні договори України про правові відносини та правову допомогу: двосторонні та багатосторонні договори. - К.: ВД "Ін-юре", 2007. - С. 875.

² Конституція України. Із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 р. - К., 2006. - Ст. 9.

правові відносини в цивільних та сімейних справах і внесенні змін до існуючих договорів, слід враховувати новели, що виникають у національному законодавстві, зокрема в Законі України "Про міжнародне приватне право".

Стаття надійшла до редколегії 16.06.2009 р.

С.І. Саєнко

**СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ
МЕТОДОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ НАУКИ**

У плані методології українська адміністративно-правова наука знаходиться сьогодні в принципово іншій, порівняно з радянським періодом, ситуації. Формування нових соціальних ідеалів, офіційної стратегії на побудову ліберальної ринкової економіки та правової держави, конституційне закріплення прав людини, поточні реформи ставлять перед юридичним співтовариством ряд проблем, ефективне вирішення яких безпосередньо залежить від філософської та методологічної спроможності української адміністративно-правової науки. Така спроможність української адміністративно-правової науки розглядається, головним чином, в контексті оцінок методологічного значення позитивістських ідей в сучасних умовах. Аналізуючи точки зору, які репрезентовані в науковій літературі із цього приводу, ми прийшли до висновку, що можна виділити чотири варіанти відношення авторів до цієї проблеми:

1) "консервативний", припускає подальший розвиток уявлень про позитивістську сутність адміністративного права;

2) "компромісний", представники якого, визнаючи необхідність перегляду позитивістського бачення адміністративного права, ряд його положень вважають за такі, що зберігають своє значення і в сучасних умовах;

3) "реформістський" – орієнтований на корінний перегляд відношення до позитивістських ідей як таких, що не відповідають сучасності, і перехід до одного з інтеграційних напрямів вивчення феномену адміністративного права.

4) "радикальний" – об'єднує позиції адміністративістів, які вважають позитивізм науково неспроможним і своїм завданням бачать

створення нової концепції адміністративного права, що відповідатиме сьгоднішнім реаліям і міститиме визначення оптимальних шляхів правового будівництва.

На підставі вказаного можна зазначити, що тенденція до переосмислення ролі позитивізму у вітчизняній адміністративно-правовій науці розглядається, по суті справи, як головний (якщо не єдиний) чинник, що формує сучасну теоретичну та методологічну ситуацію розвитку адміністративного права України. Проте, дана тенденція на сьгоднішній час явно виражена, мабуть, лише у філософсько-правових, методологічних дискусіях, фрагментарно простежується в змісті фундаментальних теоретичних досліджень і практично не проявляється у сфері спеціальної адміністративно-правової проблематики, дослідницькій практиці вчених-адміністративістів.

Поки важко виявити її і в навчальній літературі. Переважна більшість новітніх підручників з адміністративного права як і раніше пишуться у філософсько-методологічній традиції радянського правознавства, вони ще зберегли усталений понятійний апарат і структуру. У зв'язку з цим, обмежувати розгляд методологічної ситуації вітчизняної адміністративно-правової науки обговоренням ролі позитивізму в сучасних історичних умовах, означає перевести питання з плану аналізу ситуації в план оцінок філософсько-методологічних постулатів позитивізму, які на даному етапі розвитку української адміністративно-правової науки будуть переважно ідеологічними. Інакше кажучи сьгодні у більшості випадків обговорюється не методологічна ситуація сучасної адміністративно-правової науки, а оцінки її філософсько-методологічних постулатів. На наш погляд, такий підхід, з одного боку, не веде до серйозних методологічних проривів, оскільки критерії таких оцінок нерідко будуються лише на філософських підставах і науковій інтерпретації практично не піддаються. З іншого боку, помітно спрощується бачення проблеми, яка обмежується аналізом лише одного аспекту - роллю позитивістських переконань в сучасній адміністративно-правовій науці.

Для української наукової правосвідомості, сформованої на постулатах позитивізму, особлива значущість даного аспекту цілком закономірна. Зрозуміло, так само, що навіть усвідомлюючи необхідність розширення в сучасних умовах своїх філософських підстав і пошуку нових методологічних підходів, українська адміністративно-правова наука не може здійснювати свої пошуки без постійного, у тій або іншій формі, співвідношення з положеннями методології пози-

тивізму. У той же час, обмежувати контекст філософсько-методологічних проблем вітчизняної адміністративно-правової науки простою опозицією позитивістського та інших подібних до нього інтеграційних підходів до адміністративного права сьогодні навряд чи правильно, хоча б з міркувань надмірного спрощення положення справ в сучасній адміністративно-правовій науці, яке складається під впливом ряду соціальних і культурних чинників. У зв'язку з цим ситуацію методологічного функціонування української адміністративно-правової науки, на нашу думку, доцільно розглядати в декількох аспектах. Їх стилістичний аналіз наводиться в даній статті.

У якості першого аспекту методологічного функціонування української адміністративно-правової науки можна виокремити процеси і тенденції в економіці, політиці, державі та праві основною особливістю яких вважається їх перехідний характер. Найбільше говорять про перехідну економіку, зазвичай маючи на увазі, що вона знаходиться на етапі активних перетворень, у стані реформування. При цьому в офіційній ідеології, більшості наукових досліджень наголошується, що здійснюється рух до економічного розвитку суспільства за зразком ліберальної економіки західного типу. Дискутуються в основному лише конкретні моделі, що типологічно розрізняються, як правило, за ступенем участі держави в економічному житті суспільства.

Однак, особливість сучасної ситуації полягає в тому, що у вітчизняній економіці сьогодні простежуються принципово різні тенденції, які створюють істотні труднощі в її концептуалізації, виявленні стійких закономірностей розвитку. Так, разом з введенням приватної власності, ринкових взаємовідносин між суб'єктами господарювання, приватизації тощо продовжують існувати колишні структури економіки, зберігаються ті, що діяли раніше, та утворюються нові суб'єкти державного управління. Отже можливості наукового прогнозу підсумків процесів, що розгортаються в Україні, як мінімум, не можна переоцінювати.

Аналогічним чином, як перехідні, прийнято розглядати державу та право. Найбільш поширені ті ж переконання про загальну спрямованість перехідного етапу їх розвитку. Так само відзначається різна спрямованість конкретних процесів і суперечність тенденцій, співіснування адміністративно-командних і ліберально-демократичних методів державного управління, конкуренція правових принципів і політичної доцільності.

Таким чином, можна відзначити, що загальною рисою перехідних процесів в економіці, державі та праві конкретного суспільства

завжди є суперечність тенденцій і неясність закономірностей розвитку. Звідси допустимо стверджувати, що теоретичне осмислення законів функціонування та розвитку української адміністративно-правової науки перехідного періоду також є її методологічною проблемою, яка потребує самостійного вирішення.

Ще один аспект зв'язку методологічних проблем адміністративно-правових досліджень з особливостями сучасних соціальних процесів полягає в певній складності емпіричної фіксації тенденцій в перехідному суспільстві. Унаслідок цього подальшого осмислення вимагає питання про можливість теоретичного моделювання перехідних процесів з опорою на аналіз соціальних тенденцій через включення в предмет дослідження офіційно задекларованих цілей і цінностей, а також корпоративних ідеалів і професійних норм самого юридичного співтовариства. Гносеологічна допустимість такого дослідницького ходу пов'язана з особливостями адміністративно-правової науки як соціальної науки.

У логіці наших міркувань важливо звернути увагу, що до суттєвих особливостей адміністративно-правової науки, як науки соціальної, відноситься, зокрема, її безумовний зв'язок з пануючими ідеалами та цінностями. Дана залежність має іншу природу, ніж простий вплив цілей і цінностей суспільства на вибір пріоритетів адміністративно-правової науки. Вона пов'язана з принциповими особливостями самого об'єкту дослідження адміністративно-правової науки.

Річ у тому, що адміністративно-правова наука, через свою практичну орієнтацію, безпосередньо приймаючи участь в позитивному оформленні соціальних ідеалів і цінностей, відноситься до ціннісно-цільових структур суспільства як предмету свого дослідження, зокрема, через систему принципів адміністративного права. У цьому сенсі, зміна соціокультурних стратегій, що виражається в трансформації ціннісно-цільових структур суспільства означає для адміністративно-правової науки не просто зміну в конкретному об'єкті дослідження, але і серйозні корективи її предмету та методу. Звідси, підсилюючи раніше сформульовану тезу, можна стверджувати, що в сучасних умовах, сьогоденних дослідженнях адміністративно-правова наука стикається з філософсько-методологічними проблемами не "зокрема", а "перш за все". Виражається це, наприклад, в тому, що, звертаючись до розгляду соціально-економічних, правових і політичних процесів, адміністративно-правова наука вимушена відноситися як до об'єкту дослідження і до самої себе, включати в предмет дослідження

питання власної методології. А це вже вимагає сьогодні істотно більшої уваги до методологічних досліджень адміністративно-правової матерії.

Вважаємо, що викладені міркування, з одного боку, окреслили ще одну грань розгляду зв'язку предмету та методу адміністративно-правової науки і дозволяють невимушено інтерпретувати філософсько-методологічні дослідження в адміністративному праві як власне юридичні дослідження. З іншого боку, дають додаткові підстави для співвідношення труднощів в реалізації прав і свобод громадян у сфері державного управління з недостатнім опрацюванням філософсько-методологічної проблематики української адміністративно-правової науки. Це стосується, наприклад, спроб раціонального пояснення певних "пробуксовок" у здійсненні реформи адміністративного права, принципової розбіжності проголошених цілей і отримуваних результатів, сутності багатьох соціальних проблем, які пов'язуються, насамперед, з відсутністю матеріальних і фінансових ресурсів.

Ілюстрацією сказаного виступає наявність в українському суспільстві конституційно закріплених практичних завдань, які вимагають серйозного наукового забезпечення, але не вирішуються в рамках пануючої політичної системи і методологічної установки. У зв'язку з цим вони сьогодні потрапляють в план фундаментальних проблем адміністративно-правової науки. Мова йде, перш за все, про необхідність реалізації положень пункту 22 ст. 92 Конституції України відносно врегулювання виключно законом підстав і порядку застосування адміністративної відповідальності.

Достатньо швидка втрата інтересу деяких адміністративістів до подібних проблем, на наш погляд, є саме свідомством з одного боку - змін в ціннісному спектрі суспільства, пріоритетів політичної еліти, а з іншої - методологічних складнощів їх вирішення. Цілком виправдано також можна засумніватися і в тому, що українська адміністративно-правова наука вже має сьогодні достатньо опрацьовані теорії із цього приводу. Більш того, проблеми адміністративно-правового характеру в сучасній Україні серйозно деактуалізовані в науковому співтоваристві, а засоби масової інформації, перетворивши їх на повсякденні висловлення, успішно девальвували їх.

Проте навряд чи можна вважати, наприклад, що ефективне проведено кодифікації адміністративно-деліктного законодавства в Україні вже вичерпане як наукова проблема, оскільки існують певні законопроекти нового КУпАП і деякі з них навіть знаходяться на ви-

вченні парламентських комітетів. На нашу думку, падіння наукової уваги та суспільного інтересу до даної тематики виправдано інтерпретувати в наступній логіці. Поточні правові реалії українського суспільства вирішальним чином зорієнтували сучасну наукову адміністративно-правову думку на дослідження проблематики, що знаходиться в полі актуальних політичних завдань. Останні ж були усвідомлені та сприйняті вітчизняними політичними елітами, перш за все, як необхідність структурної реорганізації апарату державного управління та його функціональних корегувань, законодавчого забезпечення своєї легітимації у боротьбі за власність і владу.

Слід звернути увагу, що сумніву, в даному випадку, піддається не доцільність обговорюваних реформ і виправданість певних адміністративно-правових досліджень, а їх достатність і коректність у плані пріоритетів. У принципі положення справ, що складалося, цілком зрозуміле і, у певному сенсі, закономірне. Звичайно ж організатори та керівники реформ, як правило, прагнуть отримати якнайшвидше результат для себе, ніж для всього суспільства. У зв'язку з цим зусилля, головним чином, докладаються в сферах, де результати можна отримати достатньо швидко і продемонструвати наочно, тобто оперативно політично вигідно. До таких сфер саме і належить апарат державного управління.

Не менш значущим для розгляду методологічних проблем адміністративно-правової науки є звернення до процесів, що протікають в ній, аналізу доктринальних поглядів на неї, її місце і роль в державі та суспільстві. Тут, зокрема, важливо співвіднести оцінку стану методології української адміністративно-правової науки з обговорюваною у філософській літературі проблемою кризи наукової свідомості, науки як домінуючого способу пізнання світу.

У філософській літературі, методологічних дослідженнях дана криза обговорюється достатньо давно, перш за все, у зв'язку з розвитком природних наук та постановкою відповідних проблемних питань для розвитку наукової раціональності. Зокрема, це питання про те, чи збереже наука і наукова раціональність своє місце в тій цивілізації, яка йде на зміну техногенної. І чи буде ця наука тією ж, якою вона була раніше?

При всіх своїх особливостях адміністративно-правова наука не може знаходитися поза процесами, що протікають у науці взагалі, науці як одній зі сфер діяльності суспільства. І якщо питання про роль науки в посттехногенній цивілізації може показатися для адмі-

ністративного права не дуже актуальним, то його легко підсилити питанням про місце і роль адміністративно-правової науки в суспільстві, що поширює закони ринку на всі свої сфери, що робить проблематичною будь-яку автономію теоретичного знання, будь-яку суверенність наукової діяльності. Чи збережуться в такому суспільстві, наприклад, умови розвитку теоретичної складової науки, перш за все, на власних підставах, або вона повинна стати чисто прикладною сферою та існувати, головним чином, як соціальне актуальне ремесло – вже питання, яким складно нехтувати і сьогоднішній адміністративно-правовій науці, бо це питання стратегії її розвитку, її майбутнього. Таким чином, загальні проблеми сучасного наукового пізнання теж є самостійним аспектом проблем методології адміністративно-правової науки. А тому свій внесок у їх вирішення повинні внести також і вчені-адміністративісти України.

Стаття надійшла до редколегії 24.04.2009 р.

Ю.С. Кіцул

**ЕФЕКТИВНЕ ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ –
ЯК ЧИННИК СТАНОВЛЕННЯ
ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ**

Постановка проблеми. Процес вдосконалення і розвитку державного управління в Україні є необхідним елементом сучасного етапу державотворення. Характер та ступінь успішності цього процесу зумовлює не тільки демократичність державотворчих перетворень, а й дієвість всього механізму функціонування державної влади. Саме тому ретельне і ґрунтовне вивчення теоретико-правових аспектів реалізації державного управління вимагає проведення досліджень у різних галузях науки (адміністративне право, теорія управління, конституційне право тощо). Проте чи не найважливішим видається аналіз ефективності державного управління. Адже як свого часу наголошував Б.Лазарев, державне управління завжди набуває свого виразу у правових нормах¹, які суто і визначають його форму, методи, структуру, організацію, принципи взаємодії з суспільним середовищем, і т.д.

---

¹ Лазарев Б.М. *Формы советского государственного управления // Формы государственного управления.* - М.: ИПИ АН СССР, 1983. - С. 3 - 8.

Стан дослідження проблеми. Характеризуючи ступінь наукового опрацювання теми необхідно звернути увагу на такі моменти. Серед вітчизняних фахівців, які розробляли проблематику державного управління, зокрема, його ефективність, слід назвати такі імена як: В. Авер'янов, О. Андрійко, О. Бандурка, Ю. Битяк, І. Голосніченко, М. Козюбра, А. Колодій, В. Опришко, В. Селіванов, О. Скакун, В. Тацій, Ю. Тодика, О. Фрицький, В. Цветков, М. Цвік, В. Шаповал, В. Шевчук, Ю. Шемшученко. Водночас цілий ряд питань, які стосуються окремих аспектів реалізації державного управління та діяльності органів виконавчої влади були представлені в дослідженнях В. Бакуменка, А. Білоуса, К. Ващенко, З. Гладуна, Л. Гордієнка, С. Дубенко, А. Коваленка, В. Ладиченка, А. Француза, В. Шахова, О. Ющика.

Проте, оскільки питання пов'язані із ефективним функціонуванням системи державного управління активно досліджуються і у зарубіжній юридичній науці, автор мав звернутися до розробок науковців ближнього і дальнього зарубіжжя. До першої категорії робіт необхідно віднести насамперед розробки російських вчених та юристів, які проводилися як в радянський період (Г. Атаманчук, Є. Блажнов, Ю. Козлов, Б. Курашвілі, Б. Лазарев, А. Лунев, С. Студенікін, В. Юсупов, Л. Явич, Ц. Ямпольська), так і після розпаду СРСР (А. Автономов, О. Кутафін, А. Лемешкін, А. Медушевський, Ю. Тихомиров, В. Чирків, К. Шеремет). До другої групи робіт слід віднести дослідження західних авторів, серед яких було опрацьовано як класичні тексти в галузі теорії державного управління (Ч. Бернард, М. Вебер, Ф. Гуднов, Ф. Тейлор, А. Файоль), так і сучасні критичні розвідки та дослідження в сфері організаційно-правового моделювання і забезпечення діяльності системи державного управління (М. Альберт, Р. Барро, Ф. Нігро, Д. О'Лірі, Г. Райт, У. Скотт, Р. Стенсфілд, Д. Уїлсон, Е. Харгров).

Виклад основних положень. Застосовуючи поняття ефективності у якості однієї з ознак функціонування системи державного управління не можна не звернути увагу на те, що корекція оцінки ефективності та наявність об'єктивних методів її визначення в сфері державного управління виступають вагомим механізмом в ході аналізу успішності безпосередніх реформ чи загального процесу модернізації. Інакше кажучи, за допомогою впливу на рівень ефективності державного управління, як відзначають Тоні Англерлюд та Йоран Аріель, ми можемо вносити суттєві зміни в процес демократичного транзиту (становлення демократичної політичної системи та демократичних форм державного управління¹).

---

¹ Авер'янов В.Б. Органи виконавчої влади в Україні. - К.: ІнЮре. 1997. - С. 4.

Проте, зараз, перш ніж надати характеристики зв'язку процесів реформування системи державної влади та модернізації вітчизняної політико-правової системи, необхідно звернутися до однієї теми, яку жодним чином не варто обходити увагою. Ми маємо на увазі висвітлення зв'язку між процесом розвитку державного управління та становленням такого специфічного типу держави, який окреслюється поняттями "демократична держава" та "соціальна держава". Справді, перш ніж переходити до аналізу того, чим є ефективне державне управління (в чому його основні риси і властивості, якими організаційними і правовими засобами ми можемо його досягти), ми повинні визначитися з тим, чому саме державне управління (точніше навіть – ефективне державне управління) розглядається як одна з невідмінних умов розвитку як демократичної, так і соціальної держави?

Не наводячи всіх існуючих на сьогоднішній день визначень поняття соціальної держави (доволі широку їх класифікацію пропонує Н. Оніщенко¹), наголосимо лише на тому, що ступінь реалізації моделі соціальної держави залежить не тільки від таких факторів як наявність детально розробленої і відпрацьованої законодавчої бази в соціальній сфері, активна діяльність органів державної влади щодо підтримання соціальної стабільності і визнаних на міжнародному рівні стандартів у цій сфері, але й від того, "що" і, головне, – "як" робить держава для вирішення завдань соціального захисту, забезпечення соціальних, культурних, освітніх прав громадян тощо. В цьому плані ми маємо всі підстави аби переконливо твердити, що практична реалізація всіх без виключення функцій соціальної держави може відбуватися лише через опосередкування механізмів державного управління. Чи, використовуючи вислів Чарльза Кочрена, – лише через механізм "управлінського впливу" на суспільно-економічні відносини². Тому ефективність державного управління (яку В. Колтун описує поняттям "фактичної якості"³) означає й відповідну "якість" соціальної держави. Адже, як зазначав В. Погорілко, соціальна держава має забезпечувати громадян роботою, перерозподіляти прибутки через державний бюджет, забезпечувати людям пожитковий мінімум,

---

¹ Оніщенко Н.М. *Правова система: проблеми теорії*. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – С. 234 - 241.

² Авер'янов В.Б. *Проблеми організації виконавчої влади* // *Правова держава*. – К., 1996. Вип.7. – С. 17.

³ Колтун В. "Етика" і "ефективність" в державній службі // *Збірник наукових праць УАДУ*. – К., 2001. – Вип. 1. – С. 180 - 192.

сприяти збільшенню числа дрібних і середніх власників, охороняти найману працю, опікуватися сім'єю, освітою, культурою, охороною здоров'я, поліпшувати соціальне забезпечення¹. В результаті чого обидва показники виявляють не тільки свою глибинну спорідненість, але й практичну кореляцію: підвищення ефективності державного управління забезпечує й підвищення якості забезпечення соціальних прав громадян. І навпаки, - прогрес в напрямі розбудови соціальної державності можливий тільки за умови налагодження системи державного управління і пропорційного підвищення її ефективності.

Однак, якщо значення ефективного державного управління для реалізації функцій соціальної держави практично ні в кого не викликає серйозних і змістовних зауважень, то проблема "демократія - ефективне державне управління" останнім часом зібрала навколо себе чималу кількість науковців, які пропонували подекуди прямо протилежні інтерпретації можливостей та специфіки цього зв'язку.

Основною причиною суперечок щодо можливостей гармонійного поєднання демократії та державного управління стало ототожнення системи державного управління виключно з бюрократичним апаратом, який утворюється з метою виконання державних законів та реалізації прийнятих політичних рішень, але згодом набуває самостійного статусу і реалізує вже не стільки "інтереси народу", скільки власні корпоративні інтереси. Тобто ті з науковців, які ставили під сумнів доцільність існування та "демократичність" апарату державного управління (а разом з ним і державного управління як такого) виходили з тези про те, що державне управління є зайвою проміжною ланкою в процесі здійснення влади народом і в інтересах народу.

При цьому прихильники зазначеного підходу (О. Скрипнюк об'єднує всі ці концепції загальним поняттям "теорії державного мінімалізму"²) доволі часто посилаються на розробки Роберта Даля і на його модель поліархії. Однак, на наше глибоке переконання, демократична поліархія Р. Даля жодним чином не означає відмову від системи державного управління. У зв'язку з чим достатньо згадати бодай перелік тих інститутів, які на його думку, необхідні для існування демократичного політичного режиму. Так, серед шести базових інститутів демократії він називає крім інших інститут виборності

---

¹ Конституційне право України / За ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодьки. - К.: УДПС, 1999. - С. 25.

² Скрипнюк О.В. Проблема соціальної держави в контексті концепції "державного мінімалізму" // Право України. - 2000. - № 11. - С. 17 - 20.

посадових осіб, що здійснюють функції державного управління¹. Тобто, по суті, у Р. Далья йдеться не стільки про відмову від системи державного управління здійснюваного через уповноважені органи державної влади, скільки про розбудову такої системи запобіжних мір, коли стає неможливим "відрив" управління від потреб та прагнень народу.

Отже, не погоджуючись з концепцією мінімізації управлінських функцій держави і тезою про необхідність розвитку всеохоплюючої системи суспільного самоуправління, слід висловити наступні заперечення щодо протиставлення демократії та державного управління.

По-перше, система державного управління це зовсім не обов'язково відірваний від інтересів народу бюрократичний апарат, який пригнічує демократію і обмежує свободу як громадянського суспільства, так і окремих індивідів. Адже, як демонструють в своїй монографії С. Пронкін та О. Петруніна, у чималій кількості держав державне управління являє собою пряму протилежність щойно описаному образу². Це дієвий механізм розв'язання суспільних проблем та забезпечення прав людини і громадянина. В цьому сенсі, факт появи можливих негативних ефектів в діяльності органів державного управління (бюрократизм, нехтування правами і свободами людини і громадянина, формалізм, спотворення духу законів, корпоративізм, корупція тощо) аж ніяк не означає, що ці органи мають бути ліквідованими, і тим більше, що має бути зруйнована вся система державного управління.

По-друге, державне управління хоча і здійснюється органами державної влади (і в цьому плані воно знаходиться, так би мовити, "на стороні держави"), але самі ці органи є підконтрольними народу і відповідальними перед ним за свою діяльність. В результаті чого, завдяки передбаченим у законодавстві процедурам завжди можна не тільки скорегувати діяльність управлінських органів, але й притягнути їх до відповідальності у разі якщо ними було порушено права і свободи людини і громадянина чи завдано збитків суспільству і державі.

Тому, на нашу думку, було б методологічно невірно протиставляти державне управління (чи то як процес чи як систему державного управління) демократії. При цьому використовуючи поняття державного управління, ми тим самим включаємо в нього і цілий ряд

---

¹ Далья Р. О демократии. - М.: Аспект Пресс, 2000. - С. 85.

² Пронкин С.В., Петрунина О.Е. Государственное управление зарубежных стран. - М.: Аспект-Пресс, 2001. - С. 216.

таких представницьких інститутів (наприклад, парламент), без яких взагалі неможливо уявити собі функціонування демократичної держави незалежно від того про яку з моделей демократії йдеться (докладний аналіз різних підходів до влаштування демократичного врядування та зв'язку демократичної державної влади з різноманітними інститутами громадянського суспільства було представлено В. Кратюком¹). Однак, навіть і в тому разі, якщо під державним управлінням ми розумітимемо виключно діяльність органів виконавчої влади, і обмежуватимемо його лише сферою адміністративної діяльності, то, все одно, ми не вправі протиставляти його таким демократичним інститутам як інститут народовладдя, інститут участі громадян в управлінні державою та вирішенні державних справ, інститути безпосередньої демократії, і т.д.

Дійсно, виходячи з суто етимологічного розуміння демократії як "влади народу" можна прийти до висновку про зайвість будь-яких опосередковуючих структур (і в тому числі управлінських) між народом як суб'єктом управління і тими суспільними відносинами (до речі, вони виникають в надрах цього самого народу), які мають бути врегульованими. Але в реальності подібне сприйняття демократії дуже часто є просто нереалізованим на практиці, оскільки в умовах "макро-держав" (коли системи полісного самоврядування виявляються неможливими для застосування) завжди виникає потреба в спеціально уповноважених органах, до компетенції яких відноситься виконання та реалізація основних політичних завдань і цілей, які визначаються вищими органами (чи органом) народного представництва. Фактично, саме це і мав на увазі Алексіс де Токвіль, коли писав про те, що народовладдя це не відсутність уряду взагалі, але така його організація, коли він відповідальний перед народом і діє в його інтересах².

Проте, навіть не посилаючись на цей класичний аргумент щодо утопічності застосування моделі прямого народовладдя для вирішення всіх без виключення питань, які виникають в процесі функціонування держави і суспільства, можна згадати те, що саме забезпечення діяльності практично всіх без виключення інститутів демократії передбачає проведення низки організаційних мір, які здійснюються органами державного управління.

---

¹ Кратюк В.В. Правові та політичні аспекти взаємодії громадянського суспільства і демократичної держави // Держава і право. - К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2000. - № 7. - С. 222 - 229.

² Токвіль А. Про демократію в Америці. - К.: ВД "Всесвіт", 1999. - С. 61 - 62.

Висновок. Таким чином, ми можемо стверджувати, що подальша практична реалізація основних концептуальних положень, які характеризують соціальні і демократичні держави є принципово неможливими поза паралельним розвитком системи державного управління. Тобто структурованість, системність, цілісність та дієвість державного управління виступають тією основою, на якій згодом формуються реальна соціальна справедливість, справжній соціальний захист і забезпечення, демократизм, свобода тощо.

Стаття надійшла до редколегії 02.04.2008 р.

В.С. Чайко

**АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНТРОЛЬНО-
НАГЛЯДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ
В ОРГАНАХ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

Однією з найактуальніших проблем у сучасних умовах формування правової держави та прогресивного розвитку суспільства є зміцнення законності. Особливу роль відіграє законність у діяльності правоохоронних органів, а саме, в діяльності органів внутрішніх справ (далі – ОВС). Від стану забезпечення законності в діяльності ОВС (міліції) залежить успіх вирішення завдань щодо боротьби зі злочинністю, охорони громадського порядку й гарантування громадської безпеки. Серед дієвих засобів забезпечення законності в державному управлінні важливе місце посідають: контрольно-наглядова діяльність та контрольно-наглядове провадження як одна зі складових такої діяльності, реалізація яких ОВС, зокрема міліцією, здійснюється тільки в межах повноважень, визначених чинним законодавством України.

Використання контрольно-наглядовими органами (міліцією) притаманних їм юридичних засобів та методів повинно здійснюватись з дотриманням правової форми, яка регламентована відповідними процесуальними нормами. Оскільки такі процесуальні норми у чинному законодавстві не систематизовані, то правова форма контрольно-наглядової діяльності досліджується або в галузевих науках, наприклад, як форма тільки адміністративного процесу, або як самостійна форма юридичного процесу.

У науці адміністративного права провадились окремі наукові розробки стосовно вказаних понять, однак ця проблема залишається складною, багатогранною та невирішеною, а отже, актуальною. Сьо-

годні є необхідність детального дослідження проблеми організації та діяльності контрольно-наглядових органів (суб'єктів) у сфері реалізації адміністративно-наглядових повноважень як складової частини процесу державного регулювання правоохоронної діяльності з метою вдосконалення діяльності правоохоронних органів та їх окремих підрозділів.

Загальнотеоретичні проблеми контролю та нагляду у контексті організуючого впливу на суспільні відносини досліджувало багато вчених. Так, питанням змісту контрольно-наглядової діяльності та її проблемам присвячені праці Д. Бахраха, В. Авер'янова, В. Гарашука, О. Баклана, О. Бандурки, Х. Ярмакі, В. Колпакова та інших, але, на жаль, в науковій літературі майже не приділялося уваги питанням контрольно-наглядового провадження в ОВС України. Тому метою цієї статті є встановлення правової природи, мети, особливостей контрольно-наглядового провадження в міліції України, розгляд окремих контрольно-наглядових повноважень її служб, підрозділів, відділень, інспекцій та секторів задля чіткої взаємодії вказаних суб'єктів з метою профілактики, виявлення та розкриття правопорушень. Виходячи з мети статті, завдання останньої перебуває у площині: аналізу визначень "контроль", "нагляд", "провадження"; розгляду їх класифікацій; визначення терміну "контрольно-наглядове провадження"; вироблення власного понятійного апарату. Її новизна полягає в тому, що в статті на основі аналізу теоретичних розробок та практичної діяльності міліції пропонується авторське визначення контрольно-наглядового провадження міліції та його місце в системі інших інститутів адміністративного права.

В науці адміністративного права адміністративний процес становить собою систему проваджень, що співвідносяться з ним як категорії загального та особливого. Виділення окремих проваджень у межах адміністративного процесу обумовлено низкою чинників. Насамперед кожному провадженню притаманні свої мета й коло завдань, які розв'язуються для досягнення цієї мети. Реальний розподіл адміністративного процесу на відповідні процесуальні провадження відбиває об'єктивну необхідність суспільного розділення праці та професійної спеціалізації діяльності різних уповноважених суб'єктів. При цьому виділення конкретних проваджень у межах адміністративного процесу пов'язано й з необхідністю врегулювання певних, якісно однорідних суспільних відносин, що складаються в адміністративно-процесуальній сфері та, отже, набувають характеру процесуальних правовідносин.

Розгляд контрольної та наглядової діяльності у складі адміністративного процесу розпочався з 60-х років ХХ ст. у зв'язку з обґрунтуванням наявності адміністративного процесу в складі юридичного процесу у традиційному ("вузькому") розумінні останнього (поряд із кримінально-процесуальним та цивільно-процесуальним правом). Однак при цьому не всі вчені-адміністративісти виділяли нагляд у самостійний різновид адміністративного процесу, що певною мірою було пов'язане з відсутністю єдиного розуміння самого адміністративного процесу.

На думку вченого Ю. Старилова, перспектива таких теорій адміністративного процесу, як "правоохоронна", "юрисдикційна" або "деліктна", у їх розвитку в напрямку відстоювання ідеї про те, що адміністративний процес являє собою в цьому розумінні слова правозастосовну, правоохоронну та контрольно-наглядову адміністративну діяльність, котра здійснюється в нормативно встановленому порядку. Таку діяльність здійснює широке коло посадових осіб з метою застосування заходів примусу до фізичних та юридичних осіб¹.

Окремі вчені формою реалізації наглядово-контрольної діяльності називають наглядово-контрольне провадження як різновид адміністративного провадження. Так, Д. Осінцев залежно від процесуальних засобів адміністративно-правового регулювання відокремлює такі адміністративні провадження: правотворче провадження, яке пов'язане з встановленням спеціальних адміністративно-правових режимів та правозастосовне провадження з прийняття декларативних статусних актів, конститутивних статусних актів, правозасвідчувальних актів, яке складається з повідомного, наглядово-контрольного та виконавчих проваджень².

За функціональною ознакою в структурі адміністративного процесу можуть бути виділені: а) провадження, що носять установчий характер (провадження з утворення державних органів, суб'єктів підприємницької діяльності); б) провадження, що мають правотворчий характер (провадження з відпрацювання та прийняття нормативних актів); в) правоохоронні провадження (провадження у справах про адміністративні правопорушення, провадження за скаргами гро-

---

¹ Див.: Старилов Ю.Н. Административный процесс в системе современных научных представлений об административной юстиции / Ю.Н. Старилов // Государство и право. - 2004. - № 6. - С. 5-7.

² Див.: Осинцев Д.В. Лицензионно-разрешительная система в Российской Федерации: Учебник / Осинцев Д.В. - Екатеринбург. 1999. - С. 39 - 40.

мадян); г) правонаділяючі провадження (провадження з реалізації контрольно-наглядових повноважень)¹.

Отже, в адміністративному праві як форма наглядової діяльності розглядаються контрольно-наглядова адміністративна діяльність, адміністративна процедура в межах адміністративного процесу, адміністративно-наглядове провадження в межах адміністративно-примусового процесу, контрольно-наглядове провадження в межах адміністративного процесу та ін.

Як бачимо, на сьогодні адміністративно-правова теорія досі немає єдиної концепції у розумінні змісту адміністративного процесу, у зв'язку з чим немає спільності поглядів з питання його структури: окремі вчені вважають, що він єдиний й складається з окремих проваджень, на думку інших дослідників, адміністративний процес поділяється на декілька видів, кожен з яких містить у собі окремі провадження.

На думку В. Горшенева та І. Шахова природа та характер засобів здійснення контрольно-процесуальної діяльності визначаються безпосереднім видом контрольно-процесуального провадження. Вони виділяли чотири види такого провадження: провадження з контролю за виконавчо-розпорядчою діяльністю органів державного управління (враховує надвідомчий контроль); провадження з контролю за правоохоронною діяльністю органів держави (контроль Верховної Ради СРСР та народний контроль); провадження з контролю за установою органів держави та їх посадовими особами; провадження з контролю за правотворчою діяльністю органів держави; особові контрольні провадження - прокурорський нагляд, судовий та арбітражний контроль². У сучасних умовах замість контролю з боку Верховної Ради СРСР та народного контролю здійснюється контроль з боку Верховної Ради України та громадський контроль, а замість арбітражного контролю - контроль з боку адміністративних судів.

Контроль, нагляд та контрольно-наглядова діяльність держави можна розглядати у декількох аспектах: по-перше, як особливу функцію державного управління, по-друге, як сукупність проваджень, що становлять зміст адміністративно-правового примусу. Як вважає В. Гарашук, більш правильно тлумачити слово "контроль" як переві-

---

¹ Див.: Адміністративне право України: Підручник / [Ю.П. Битяк, В.М. Гарашук, О.В. Дьяченко та ін.]; За ред. Ю.П. Битяка. - К.: Юрінком Інтер, 2006. - С. 210 - 211.

² Див.: Назаров С.Н. Способы и методы надзорной деятельности / С.Н. Назаров // Северо-Кавказский юридический вестник. - 2006. - № 1. - С. 127.

рку, а також спостереження з метою перевірки для протидії чомусь небажаному, виявлення, попередження та припинення протиправної поведінки з боку кого-небудь. Він звертає нашу увагу й на таку функцію контролю, як надання допомоги підконтрольній структурі в наведенні порядку на об'єкті¹. Тому, на наш погляд, буде доречно підтримати точку зору В. Гарашука, який визначив такі завдання, що виконуються за допомогою контрольних проваджень: 1) встановлення відповідності або невідповідності стану речей нормі (наприклад проведення перевірок; витребування інформації та документів); 2) у разі відхилень від норми, що призвело до правопорушення, – виявлення та фіксація правопорушень (наприклад: вилучення документів); 3) при встановленні лише передумов вчинення правопорушення – попередження правопорушень шляхом їх усунення (наприклад: ведення профілактичного обліку правопорушників, криміналістичного та оперативного обліків); 4) допомога підконтрольній структурі у приведенні стану речей у відповідність нормі.

У сучасних умовах організуюча діяльність органів виконавчої влади характеризується тим, що контроль та нагляд є найважливішими видами зворотного зв'язку, за допомогою яких суб'єкти влади, зокрема ОВС, одержують інформацію (дані) про фактичний стан справ і виконання рішень. Вони використовуються для підвищення виконавської дисципліни, оцінки роботи, запобігання небажаним наслідкам і оперативного регулювання.

О. Баклан розкриває поняття і призначення контролю, як особливої функції державного управління. Так, він зазначає, що контроль та нагляд є особливими функціями держави та одніми із найважливіших ланок системи управління в цілому. Загальна мета контролю і нагляду полягає в тому, щоб виявляти фактичний стан справ у будь-якому процесі, визначати відповідність цього стану поставленій меті, і в разі необхідності застосовувати корегувальні заходи щодо приведення підконтрольного об'єкта у належний стан. Його функція найчастіше полягає у збереженні на керованому об'єкті встановленого державного порядку, не передбачаючи в його зміні чи санкціонування зміни².

---

¹ Див.: Гарашук В.М. Контроль та нагляд в державному управлінні: Нвчальний посібник / Гарашук В.М. - Х.: Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 1999. - С. 8.

² Див.: Баклан О.В. Контрольно-наглядова діяльність та адміністративний примус в сфері охорони праці: навчальний посібник / Баклан О.В. - К.: Поліпром, 2003. - С. 7, 148.

Контрольно-наглядове провадження міліції, як процес, має у своїй структурі певні складові. Він завжди розпочинається зі спостереження за об'єктом контролю і накопичення інформації (даних) про предмет перевірки, і продовжується аналітичною роботою, що має на меті встановити відповідність або невідповідність стану речей нормі, правилу, стандарту тощо. Так, наприклад, працівниками ДСБЄЗ заводяться контрольно-спостережні справи за пріоритетними напрямками роботи, в яких накопичується, систематизується, аналізується інформація, наприклад, про виділення, надходження бюджетних коштів та їх ретельне використання згідно з Постановами Кабінету Міністрів України з метою попередження та розкриття правопорушень та злочинів у даній сфері.

Отже, як було вже зазначено за своєю правовою природою контрольно-наглядові провадження ОВС належать до адміністративно-правових засобів попередження правопорушень у суспільстві і мають на меті:

- 1) здійснення превентивного впливу на правовідносини;
- 2) отримання інформації (даних) про фактичний стан підконтрольного об'єкта, даних щодо виконання ними вимог нормативно-правових актів, виявлення правопорушень;
- 3) надання допомоги підконтрольній структурі в наведенні порядку на об'єкті;
- 4) припинення порушення вимог законодавства.

Отже, на підставі зазначеного, на наш погляд, до системи контрольно-наглядових проваджень міліції можна віднести такі, відносно самостійні провадження щодо:

- проведення перевірок;
- вилучення документів;
- витребування інформації та документів;
- контроль за дотриманням правил паспортної системи;
- забезпечення безпеки дорожнього руху (дотримання законів, правил, нормативів у цій сфері);
- ведення профілактичного обліку правопорушників, криміналістичного та оперативного обліків.

Також, на нашу думку, до контрольно-наглядових проваджень слід віднести розгляд скарг та заяв в ОВС (підрозділами, відділеннями, секторами, окремими співробітниками міліції, які наділені контрольно-наглядовими повноваженнями).

Доречно вкотре зауважити, що поєднання контрольних і наглядових повноважень служб, інспекцій та підрозділів міліції дозволяє їм

не лише констатувати факти порушень, але й давати обов'язкові вказівки про їх усунення з метою профілактики правопорушень; дозволяти чи забороняти певні дії; застосовувати до винних заходи адміністративного впливу.

На підставі вказаного вище та завдань, які були поставлені перед нами при написанні статті, ми вважаємо, що контрольно-наглядове провадження ОВС – форма адміністративно-правової діяльності уповноважених суб'єктів міліції (її служб, підрозділів, інспекцій, секторів та окремих співробітників, які наділені контрольно-наглядовими повноваженнями), яка здійснюється в межах їх компетенції, регламентується нормами адміністративного процесу і виражається у здійсненні юридичних дій зі спостереження, перевірки відповідності виконання і дотримання підконтрольними (піднаглядовими) суб'єктами й об'єктами правових актів, припинення правопорушень відповідними організаційно-правовими засобами й застосування до винних заходів адміністративного впливу.

Стаття надійшла до редколегії 14.05.2009 р.

Розділ IV. ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО, ТРУДОВОГО, ЕКОЛОГІЧНОГО ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ПРАВА

О.В. Валецька

ЗНАЧЕННЯ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ ДЛЯ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ

Особливу роль у судовому захисті прав людини (у тому числі і права на справедливу винагороду за працю) відіграє Європейський суд з прав людини. Практика Європейського Суду свідчить, що однією із основних проблем при зверненні громадян є заборгованість із заробітної плати. Тому метою статті є аналіз рішень Європейського Суду у сфері захисту заробітної плати та надання окремих пропозицій щодо вдосконалення інституту заробітної плати.

Формування в Україні ефективного інституту заробітної плати на сучасному етапі тісно пов'язано та обумовлено необхідності врахування практики та досвіду провідних європейських держав з ринковою економікою та високим ступенем захисту основоположних прав людини. Слід зазначити, що найбільш важливі та значимі положення, які стосуються гарантування та захисту прав та свобод людини зосереджені у Конвенції Ради Європи про захист прав людини та основоположних свобод (від 4.11.1950 р.) (далі – Конвенція)¹, якою було передбачено створення Європейського суду з прав людини – ключової європейської інституції, що забезпечує дотримання прав і свобод людини, а також порядок формування, організацію та функціонування, основні параметри процедури прийняття справ до розгляду та їх судовий розгляд. Приєднання України до Конвенції стало

---

¹ Див.: Конвенції Ради Європи про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950 р. – <http://zakon1.rada.gov.ua>

стимулюючим чинником у питанні оптимізації усіх інститутів трудового права і зокрема, інституту заробітної плати. Як свідчить практика, однією із основних проблем при зверненні громадян до системи національного правосуддя у трудових правовідносинах є заборгованість із заробітної плати. Але, нажаль, ці звернення не гарантують поновлення порушених прав. Аналізуючи практику Європейського суду з прав людини щодо України, можна зробити висновок, що причини порушення частіше за все полягають у недосконалому законодавстві нашої держави або в його практичному застосуванні державними органами та судовими інстанціями. Тому метою статті є аналіз рішень Європейського Суду у сфері захисту заробітної плати та надання окремих пропозицій щодо вдосконалення інституту заробітної плати з урахуванням судових рішень. Цю проблему висвітлювали у своїх працях: К. Андріанов, Н.Б. Болотіна, М.М. Феськів, В.В. Жернаков, Г.І. Чанишева, Н.М. Хуторян, Е. Шишкіна, М.Л. Ентін, Г. Куц, О. Пашенко, І. Коваль. Разом з тим, системного дослідження питань щодо визначення місця та ролі Європейського суду з прав людини у контексті формування інституту заробітної плати не було.

У загальновизнаній класифікації прав людини право на працю та справедливу винагороду відноситься до другого покоління прав людини, що відображають усвідомлення суспільством імперативів узгодження соціальних протиріч та призначені для розширення соціальної опори влади та укріпленні демократії шляхом знаходження балансу інтересів у соціальній та економічній сферах. Ці права відрізняються не тільки предметом та часом виникнення, але й засобами та ступінню забезпечення, тому що їхня реалізація передбачає та спирається на втручання держави. Вони не можуть існувати без організаційної та господарської діяльності держави, без різного роду соціальних програм. Однак є ще одна риса, яка відрізняє ці права від прав першого покоління – це судовий захист, який є достатньо гнучким. Він надається лише в тій мірі, в якій ці права знаходять своє відображення у сучасному законодавстві. Переведення окремих прав людини другого покоління у категорію підсудних не тягне за собою автоматичних змін їхніх базових характеристик¹. Крім того, судова практика впливає на становлення галузей та інститутів права, зокрема, на розвиток інституту заробітної плати.

---

¹ Див.: Европейское право. Право европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека: Учебник для вузов / Рук. авт. колл. и отв. ред. д-ра юрид. наук, проф. М.Л. Энтин. – 2-е изд., пересмотр. и доп. – М.: Норма, 2007. – С. 288.

Просування України по шляху реформування трудового права та інституту заробітної плати на сучасних, демократичних засадах вимагає врахування європейської системи захисту прав людини, яка базується, передусім на положеннях Конвенції та рішень Європейського суду з прав людини. Її висока ефективність та наційність обумовлена притаманними фактично тільки для неї особливостями: судовий контроль за дотримання прав людини державами-учасниками, колективний міжнародний нагляд за належним виконанням постанов Суду, великі процесуальні можливості фізичних та юридичних осіб відстоювати свої права¹. Як зазначають фахівці, європейська система має багатоповерху конфігурацію. Перший поверх – національні судові органи, від нормальної діяльності яких залежить фактичний рівень поваги прав людини в країні та можливості їхнього відновлення у разі порушення. Другий поверх – Європейський суд з прав людини, який стає необхідним, якщо судова система дає збій, не справляється зі своїми обов'язками або у разі прогалин у законодавстві відносно захисту прав людини. Третій поверх – міжнародний нагляд за виконанням державами-деліквентами постанов Суду. Такий нагляд здійснює Комітет Міністрів Ради Європи (п. 2 ст. 46 Конвенції). Четвертий поверх – виконання постанов². Під виконанням розуміється виплата визначеної Судом справедливої компенсації, усунення юридичних наслідків порушення (індивідуальні заходи) та реалізація комплексу заходів, які направлені на попередження повторів у майбутніх аналогічних або схожих ситуаціях (заходи загального характеру)³. Саме з цих позицій ми будемо розглядати особливості судового захисту прав громадян України у разі порушення їх прав у сфері оплати праці.

До 1998 року звернення спершу розглядалися Європейською комісією з прав людини, яка робила висновок про їхню прийнятність, після цього справа могла бути передана до Європейського суду, а Протоколом №11, який вступив в силу 1 листопада 1998 року, передбачено замість попередньої системи конвенційного контролю систе-

---

¹ Див.: Европейское право. Право европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека: Учебник для вузов / Рук. авт. колл. и отв. ред. д-ра юрид. наук, проф. М.Л. Энтин. – 2-е изд., пересмотр. и доп. – М.: Норма, 2007. – С. 358.

² Див.: Конвенції Ради Європи про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950 р. – <http://zakon1.rada.gov.ua>

³ Див.: Европейское право. Право европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека: Учебник для вузов / Рук. авт. колл. и отв. ред. д-ра юрид. наук, проф. М.Л. Энтин. – 2-е изд., пересмотр. и доп. – М.: Норма, 2007. – С. 360.

му єдиного суду, що діє на постійній основі і розглядає справи як на попередній стадії, так і на стадії ухвалення рішення¹.

11 вересня 1997 року для України набула чинності Конвенція про захист прав і основних свобод людини і, відповідно до ст. 9 Конституції, вона стала частиною національного законодавства. Тому громадяни України мають право звернутися до Суду, якщо вважають себе потерпілими від порушення державою одного або кількох основних прав, які гарантовані Конвенцією та Протоколами до неї, шляхом направлення заяви або заповнення формуляра Суду. Суд не розглядає заяви, спрямовані проти приватних осіб або недержавних організацій. Згідно зі ст. 35 Конвенції Суд може прийняти заяву до розгляду тільки після того, як було вичерпано всі національні засоби правового захисту і впродовж шести місяців від дати прийняття остаточного рішення. Стосовно України йдеться про процедуру судового провадження, яка передбачає можливість апеляційного та касаційного оскарження прийнятого судового рішення. Ратифікація Конвенції дала поштовх для нової оцінки функціонування механізму захисту прав людини².

Згідно Конвенції подати позов до Європейського суду можуть держави та приватні особи, але фактично розвиток Європейської системи пішов шляхом передачі ініціативи повністю на рівень особистості. Тому потерпілі відстоюють свої індивідуальні права. Можливість звернення в інтересах третіх осіб або суспільства в цілому Конвенція не передбачає, але на практиці, в якості "побічний ефекту", вони запускають механізм еventуальної корекції національної правової системи та наближення правових систем усіх держав-учасників Конвенції³. На цьому аспекті ми зосередимо увагу та проаналізуємо докладніше.

Відповідно до ст. 46 Конвенції держави-учасниці зобов'язуються виконувати остаточне рішення Суду в будь-якій справі, в якій вони є сторонами. У разі невиконання рішення в частині виплати грошових коштів, присуджених заявнику, у встановленій Судом строк, на всю суму нараховується пеня. Наприклад, у справі "Тарнавський проти

---

¹ Див.: Гада Європи: Діяльність та здобутки. - К., 1999. - С. 23.

² Див.: Пашенко О. Європейські стандарти у галузі прав людини: реалії та перспективи українського законодавства // Право України. - 2006. - № 4. - С. 32.

³ Див.: Европейское право. Право европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека: Учебник для вузов / Рук. авт. колл. и отв. ред. д-ра юрид. наук, проф. М.Л. Энтин. - 2-е изд., пересмотр. и доп. - М.: Норма, 2007. - С. 365.

України" щодо порушення Україною його прав, гарантованих п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також ст. 1 Першого протоколу до Конвенції у зв'язку з позбавленням його права на мирне володіння своїм майном через невиконання винесених на його користь рішень, Суд постановляє, що "(а) протягом трьох місяців з дня, коли рішення стане остаточним відповідно до пункту 2 статті 44 Конвенції держава - відповідач має сплатити заявнику заборгованість за досі не виконаними рішеннями (виплата заявнику заборгованості по заробітній платі), а також 2600 євро як компенсацію за моральну шкоду та 100 євро судових витрат. Ця сума має бути конвертована у національну валюту держави - відповідача на день здійснення платежу, з урахуванням будь-якого податку, який може бути стягнуто; (б) у випадку невиклати чи несвочасної виплати державою-відповідачем належної заявнику суми, на неї нараховуватиметься пеня, яка дорівнює граничній позичковій ставці Європейського центрального банку плюс три відсотки, з часу, коли закінчиться згаданий вище тримісячний строк, і до моменту повного розрахунку"¹. Особливе значення має те, що справедлива сатисфакція признається Судом у випадку, коли внутрішнім законодавством держави-відповідача не передбачена чи передбачена лише часткова компенсація за таке порушення. Таким чином, оперативна розробка та прийняття відповідних нормативно-правових актів дозволить уникнути значних виплат з державного бюджету України. Якщо з 1997 по 2004 рік Європейським судом було винесено 23 рішення щодо України, то лише за 2005 рік було постановлено 120 рішень у справах проти України, з яких у 119-ти було констатовано порушення Україною положень Конвенції. Протягом 2006 року Україна сплатила за рішенням Європейського суду з прав людини понад 2,8 млн. гривень відшкодувань по 172 рішенням. Крім того, держава також виплатила заявникам понад 5,5 млн. гривень за рішенням українських судів, та понад 3,5 тис. гривень пені за несвочасну оплату грошей 34-м заявникам². Найчастіше звернення громадян України до Суду стосуються питань: заборона катувань, не людського поводження; право на свободу та особисту недоторканість; право на справедливий суд тощо. Питома вага всіх звернень відноситься до порушення прав на мирне володіння майном, що, в свою чергу, відноситься до сфери виплати заборгованості із заробітної плати, включаючи надбавки,

---

¹ Урядовий кур'єр від 09. 02. 2007. - № 25 - С. 14.

² Див.: Хто виправ від позовів // Урядовий кур'єр від 12. 01. 2007. - № 5. - С. 10.

доплати та інші виплати. На 19 квітня 2008 року (за статистикою винесених рішень Європейського суду з прав людини проти України) саме з цієї категорії звернень було винесено 64 постанов на користь працівників, яким, крім заборгованості, виплатили компенсацію моральної шкоди, судових витрат у сумі понад 142 тис. євро, що становить близько 11 038 тис. грн. За повідомленням экс-міністра юстиції О. Лавріновича кількість скарг, що надсилаються українцями до Суду зменшилася на третину у 2007 році¹. Це свідчить про прагнення держави забезпечувати права своїх громадян та про її намагання системно виправляти недоліки. Яскравим прикладом слугують справи дванадцяти працівників державного підприємства "Ремонтно-механічний завод" щодо стягнення заборгованості із заробітної плати. Стосовно кожного із них Європейський суд отримав декларацію про дружнє врегулювання, згідно якої Уряд України має сплатити всі належні суми та *ex gratia* суму у розмірі 500 євро кожному з метою досягнення дружнього врегулювання у зазначеній справі².

Крім того, проблемним залишається питання надмірної тривалості вирішення спорів у рамках цивільного судочинства у порушенні статті 6 Конвенції. Результатом розгляду Європейським Судом аналогічних справ громадян Польщі стало введення у цій державі закону "Про порушення права сторони на розгляд справи без необґрунтованої затримки судового розгляду". На жаль, в Україні немає аналогічного закону, хоча він безумовно поліпшив би ситуацію з надмірними строками розгляду справ³. Рішення, винесені національним судом на користь працівників, залишаються частково або повністю невиконаними протягом п'яти - семи років, як, наприклад, у справі "Гиря та інші проти України", "Стратейчук проти України"⁴. І рішення Європейського Суду дають змогу прискорити виплату суми боргу працівникам. Слід підкреслити, що у своїй практиці Суд підходив до цієї проблеми дуже індивідуально. Разом із тим були встановлені певні критерії, в світлі яких слід оцінювати тривалість провадження, це: складність справи, поведінка заявника, дії відповідних органів⁵.

---

¹ Див.: Юридичний Вісник України. - 2007. - № 34 (634). - 25 - 31 серпня. - С. 12.

² Див.: Урядовий кур'єр від 30. 10. 2007. - № 200. - С. 10.

³ Див.: Насад В. Судова "тяганина" не потрібна // Урядовий кур'єр. - 2007. - № 204. - С. 10.

⁴ Урядовий кур'єр від 29. 08. 2007. - № 156. - С. 18.

⁵ Див.: Коваль І. Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини щодо України // Право України. - 2006. - № 10. - С. 131.

Окремо необхідно зупинитися на аналізі заходів загального характеру, які вживаються державою-відповідачем для запобігання новим, подібним до визначних Судом, порушенням. Такі заходи можуть бути направлені як на зміну відповідної практики, так і на внесення змін у законодавство. У цьому ракурсі набуває нової перспективи процес формування інституту заробітної плати з огляду на міжнародні стандарти та практику Європейського суду. По-перше, визнання заробітної плати, невиплаченої працівнику, його майном, яким він має право вільно володіти. По-друге, визначення розумних строків щодо тривалості виконання рішення суду. По-третє, сплата справедливої сатисфакції. По-четверте, обов'язковість виконання рішення Суду у строки, визначенні ним. Держави, які роблять спробу ухилитися від виконання, ризикують опинитися під жорстким міжнародним пресом. По-п'яте, національні суди мають можливість прямо та безпосередньо посилатися на постанови Європейського суду при обґрунтуванні своєї правової позиції. Окремі автори вважають, що прецедентне право, яке формується Європейським судом, інтегрується у внутрішній правовий порядок держав-учасниць¹. У науковій літературі часто вживаються саме терміни зі словом "прецедент". Серед науковців ведеться дискусія стосовно питання, чи є рішення Європейського суду прецедентом, і, згідно сталої класифікації, чи є воно джерелом права. Британські науковці розглядають правову природу рішень Суду переважно через призму судового прецеденту в притаманному їм розумінні; французькі дослідники (Жан П'єр Маргено, Жан - Франсуа Ренусі, Фредерік Сюдр) і російські вчені (М.Л. Ентін, С. Горшкова) аналізують рішення через призму доктринального погляду країн континентальної Європи, за якими судова практика не є джерелом права². Українські правники (П. Рабинович, Н. Раданович, К. Андріанов, Ю. Зайцев, Г. Куц) вистовлюють думку, що Конвенція не передбачає юридичних підстав для надання рішенням Суду статусу прецеденту в розумінні англійської доктрини. В.А. Туманов вважає, що є достатні підстави говорити про прецедентне право, але в дещо інакшому розумінні, ніж традиційне: тлумачення норм і понять Конвенції, яке дає Європейський суд, наближене за своєю юридичною значимістю до рішень конституційних

---

¹ Див.: Європейський суд з прав людини та Україна // Урядовий кур'єр. - 2007. - № 125. - С. 360.

² Див.: Шийкіна Е. Деякі аспекти правової природи рішень Європейського суду з прав людини // Право України. - 2005. - № 9. - С. 103.

судів¹. Порівняльний аналіз прецедентного права у його традиційному розумінні, сформованого на континенті традиції щодо судової практики та діяльності Європейського суду, дає змогу визначити, "що мета Європейського суду не створення прецеденту, а констатація наявності певного Європейського правового стандарту на основі відповідної норми конвенції"². Рішення Суду є лише консультативним і пояснюючим матеріалом для національних органів держав, яких не стосується конкретне рішення; вони не стають джерелом права і не породжують нової норми. "Суд вдихає життя в положення Конвенції, надаючи їм гнучкості та створюючи сприятливі умови для більш широкого їх застосування"³. Крім того, як слушно зазначають дослідники, практика Суду "надихає" уряди всіх держав-учасниць Конвенції відповідним чином змінювати національне законодавство заздалегідь⁴. У більшості Європейських країн створені спеціальні механізми контролю, які забезпечують попередню експертизу законопроектів щодо їхньої відповідності Конвенції. Для України надзвичайно важливим є "превентивні" засоби реагування: проведення експертизи всіх законопроектів на відповідність Конвенції про захист прав людини і основних свобод, а також перегляд чинного законодавства.

30 березня 2006 р. набрав чинності Закон України "Про виконання та застосування практики Європейського суду з прав людини". Зазначений Закон встановлює обов'язкове здійснення юридичної експертизи всіх законопроектів, а також підзаконних нормативних актів, на які поширюється вимога державної реєстрації. Також Законом передбачено здійснення перевірки чинних законів та підзаконних актів на відповідність Конвенції та практиці Суду. Важливо підкреслити, що відповідно до Закону суди України при розгляді справ повинні застосовувати Конвенцію та практику Суду як джерело права⁵. 31 травня 2006 року прийнято постанову Кабінету Міністрів України № 784 "Про заходи щодо реалізації Закону України "Про

---

¹ Див.: Шишкіна Е. Деякі аспекти правової природи рішень Європейського суду з прав людини // Право України. - 2005. - № 9. - С. 104.

² Андріанов К. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини // Право України. - 2002. - № 3. - С. 31.

³ Шишкіна Е. Деякі аспекти правової природи рішень Європейського суду з прав людини // Право України. - 2005. - № 9. - С. 104.

⁴ Див.: Андріанов К. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини // Право України. - 2002. - № 3. - С. 41.

⁵ Див.: Коваль І. Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини щодо України // Право України. - 2006. - № 10. - С. 131.

виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини", якою на Міністерство юстиції покладено функції органу, відповідального за забезпечення представництва України в Європейському суді з прав людини та виконання його рішень. Відповідно до Положення про Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини, затвердженого вказаною постановою Кабінету Міністрів України, діяльність Уповноваженого забезпечує Секретаріат Урядового уповноваженого, який утворюється у складі центрального апарату Міністерства юстиції. На сьогоднішній день до завершення реорганізації діяльність Уповноваженого забезпечує Національне бюро у справах дотримання Конвенції про захист прав і основних свобод людини.

Підсумовуючи вищевказане, необхідно зазначити, що Європейський суд не підміняє собою національні суди, але його рішення передбачає необхідність вжиття заходів індивідуального та загального характеру. Останні направлені як на зміну відповідної практики, так і на внесення змін у законодавство, це стосується і сфери оплати праці. Виконання рішень Суду є складним процесом, який має привести до поліпшення правового клімату в Україні. Удосконалюючи інститут заробітної плати у відповідності з міжнародними стандартами з урахуванням рішень Європейського суду, в науці трудового права та практиці акцент буде перенесено саме на захист права людини (працівника) у відносинах щодо оплати праці та визначено заробітну плату майном працівника, яким він може мирно володіти.

Стаття надійшла до редколегії 27.06.2008 р.

Я.В. Свічкарьова

**МІСЦЕ ТА РОЛЬ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ
НОРМ У ПРАВОВОМУ МЕХАНІЗМІ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТРУДОВИХ
ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ**

У процесі формування правової та соціальної держави вирішення завдань трудового законодавства нерозривно пов'язане з пошуком оптимальних форм і засобів реалізації норм права. "Ступінь наближення тієї чи іншої держави до ідеалу правової визначається не тільки закріпленими правами і свободами людини та громадянина, але й розробкою чітких засобів і процедур їх практичного здійснення та

забезпечення"¹. При відсутності відповідних процедурних і процесуальних засобів та способів, що визначають порядок реалізації матеріальних і нематеріальних норм трудового права, неминюче виникають труднощі при їх здійсненні, а часто ці норми зовсім бездіють. Кожна норма виконує своє соціальне призначення регулятора трудових та тісно з ними пов'язаних суспільних відносин тільки тоді, коли вона може бути належним чином реалізована, а це напряму пов'язано з визначенням і закріпленням процедури її застосування. Тому в науці трудового права актуальним є питання щодо вдосконалення процедурно-процесуального механізму захисту трудових прав працівників.

Науковий характер пошуку природи, структури і тенденцій розвитку процесуального права належить видатним вченим у галузі теорії держави та права: В. Горшеньову, П. Недбайлу, А. Гетьману.

Дослідженням процедурних і процесуальних норм та правовідносин приділяли увагу російські вчені, представники науки трудового права: Н.Г. Александров, В.Н. Скобелкін, С.В. Передерін, Л.В. Распутіна, І. Костян, І. Піскар'ов, Б. Шоломов, С.Ю. Чуча, Н.Н. Семенюта та інші, але у вітчизняній науці трудового права таких досліджень практично не проводилося.

Метою статті є виявлення ролі та визначення особливостей організаційних норм у системі процедурно-процесуального механізму захисту трудових права працівників.

Процедурно-процесуальний правовий механізм є складним правовим явищем, що характеризується різними формами впливу правових засобів на суспільні відносини в галузі забезпечення трудових прав. Норми та правовідносини, що входять до його складу, за своїм змістом і цілями не носять матеріального характеру та не є однорідними.

Слід зазначити, що у загальній теорії права отримало визнання поділ правових норм на матеріальні – такі, що встановлюють бажане правило поведінки, права та обов'язки суб'єктів та процесуальні – такі, що регламентують порядок, форми і методи реалізації прав та обов'язків, встановлених у нормах права².

---

¹ Передерін С.В. Процедурно-процесуальные правовые средства и способы обеспечения трудовых прав работников: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. – Воронеж, 2001. – С. 4.

² Див.: Загальна теорія держави та права / За ред. В.В. Колейчикова. – К., 1997. – С. 150.

Застосування такої термінології обґрунтовано відомим фахівцем у галузі трудового права – В.Н. Скобелкіним¹. На його думку, до матеріальних норм відносяться правила, що передбачують права суб'єктів, пов'язаних у першу чергу, з матеріальними та нематеріальними об'єктами (тривалість робочого часу, часу відпочинку, оплата праці); норми, які визначають юридичні факти, з якими пов'язано виникнення, зміна та припинення трудових правовідносин. До матеріальних норм слід віднести такі, що визначають компетенцію різного роду органів в області застосування трудового законодавства та в сфері локальної нормотворчості².

Нематеріальні норми прийнято поділяти на такі групи:

1. Процедурні. До них віднесено норми, які призначені для юридичного забезпечення реалізації та захисту матеріальних норм і закріплених у них прав та обов'язків суб'єктів трудового права, а також такі, що регулюють порядок розгляду трудових спорів неспеціалізованими органами чи окремими посадовими особами.

2. Процесуальні. Такі норми призначені для регулювання порядку вирішення трудових спорів (конфліктів) спеціалізованими органами: комісіями по трудовим спорам, примирними комісіями за участю посередника, трудовим арбітражем, судами. До цієї групи також входять норми, пов'язані із застосуванням такими органами юридичних санкцій.

3. Організаційні. Ця група містить юридичні правила нематеріального характеру, за допомогою яких регулюється організаторська діяльність різних суб'єктів трудового права в створенні умов, що необхідні для ефективного функціонування усіх виробничих циклів, вони встановлюють окремі процедури, що відносяться до динаміки функціонування відповідних органів.

Організаційні норми закріплені в нормативно-правових актах, що регламентують порядок створення юрисдикційних органів, які вирішують або приймають участь у вирішенні трудових спорів. Вони вказують спосіб створення того чи іншого органу.

Зазначимо, що за своїм змістом і призначенням організаційні норми не є рівнозначними та однорідними. Проаналізуємо це на прикладах.

---

¹ Див.: Скобелкин В.Н. Обеспечение трудовых прав рабочих и служащих (Нормы и правоотношения). – М., 1982. – С. 4.

² Див.: Трудовое процедурно-процессуальное право: Учебное пособие / Под ред. В.Н. Скобелкина. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2002. – С. 14.

Законом України "Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)" визначено органи, що розглядають колективні трудові спори. До них віднесено примирну комісію та трудовий арбітраж. При цьому Національна служба посередництва та примирення теж наділена деякими повноваженнями щодо розгляду спорів.

Так, ст. 15 Закону України "Про колективні трудові спори (конфлікти)" містить положення про те, що з метою сприяння поліпшенню трудових відносин і запобігання виникненню колективних трудових спорів (конфліктів), їх прогнозування та сприяння своєчасному їх вирішенню, здійснення посередництва для вирішення таких спорів (конфліктів) Президентом України утворюється Національна служба посередництва і примирення. Національна служба посередництва і примирення складається з висококваліфікованих фахівців та експертів з питань вирішення колективних трудових спорів (конфліктів). Національна служба посередництва та примирення діє на підставі "Положення про Національну службу посередництва та примирення", затвердженого Указом Президента України від 17 листопада 1998 року.

Статті 8, 11 вищеназваного Закону визначають органи, що розглядають колективні трудові спори. Так, примирна комісія є органом, який складається із представників сторін і призначена для вироблення рішення, що може задовольнити сторони колективного трудового спору (конфлікту). Порядок визначення представників до цього органу визначається кожною із сторін колективного трудового спору (конфлікту) самостійно.

Трудовий арбітраж - орган, який складається із залучених сторонами фахівців, експертів та інших осіб і приймає рішення по суті трудового спору (конфлікту). Кількісний і персональний склад трудового арбітражу визначається за згодою сторін. Голова трудового арбітражу обирається з числа його членів.

Індивідуальні трудові спори розглядають комісії по трудових спорах і місцеві суди.

Кодекс Законів про працю України містить організаційні норми, що регулюють порядок обрання комісій по трудових спорах. Згідно зі ст. 323 КЗпП комісія по трудових спорах обирається загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації з числом працюючих не менш як 15 чоловік. Порядок обрання, чисельність, склад і строк повноважень комісії визначаються загальними зборами (конференцією) трудового колективу

підприємства, установи, організації. При цьому кількість робітників у складі комісії по трудових спорах підприємства повинна бути не менше половини її складу. Комісія по трудових спорах обирає із свого складу голову, його заступників і секретаря комісії.

За рішенням загальних зборів (конференції) трудового колективу підприємства, установи, організації можуть бути створені комісії по трудових спорах у цехах та інших аналогічних підрозділах. Ці комісії обираються колективами підрозділів і діють на тих же підставах, що й комісії по трудових спорах підприємств, установ, організацій.

Слід зазначити, що організаційні правовідносини також можуть виникати всередині самого юрисдикційного органу. Наприклад, комісія по трудових спорах обирає зі свого складу голову, його заступників і секретаря комісії; голова трудового арбітражу обирається з числа його членів.

Отже, значне місце серед організаційних норм відведено нормам, що закріплюються в локальних нормативно-правових актах. До них відносяться: накази про формування робочої комісії для ведення колективних переговорів при укладанні колективних договорів; рішення (постанови) трудового колективу про включення своїх представників до робочої комісії, примирної комісії, трудового арбітражу; рішення загальних зборів трудового колективу про створення комісії по трудовим спорам тощо.

Таким чином, організаційні норми, що діють у рамках процедурно-процесуального законодавства, приймаються у централізованому та локальному порядку. Організаційні норми, що прийняті в централізованому порядку містять загальні процедури формування юрисдикційних органів по розгляду трудових спорів, а подальша їх конкретизація та деталізація знаходить своє відображення за допомогою норм, що приймаються в локальному порядку. Централізовані організаційні норми закріплені в законах та підзаконних нормативних актах, а локальні організаційні норми виробляються в односторонньому (при формуванні комісій по трудових спорах) та в двосторонньому (при формуванні трудового арбітражу) порядку.

Характерним для прийняття організаційних норм є безпосередня участь працівників у правотворчому процесі на локальному рівні шляхом розробки та прийняття локальних нормативно-правових актів.

Класифікація підстав виникнення організаційних правовідносин була чітко визначена С.В. Передеріним. Так, на його думку, за-

значені правовідносини виникають: а) на підставі тільки правової норми; б) правової норми та визначених юридичних фактів; в) у зв'язку з настанням події, з яким законодавець пов'язує необхідність створення того чи іншого органу¹.

Так, на підставі тільки правової норми виникають організаційні правовідносини при створенні Національної служби посередництва і примирення.

На підставі правової норми і визначених юридичних фактів організаційні правовідносини виникають при формуванні примирної комісії, трудового арбітражу, обранні комісії по трудових спорах. При цьому юридичними фактами виступають: накази (розпорядження) роботодавця, рішення загальних зборів (конференції) трудового колективу.

У зв'язку з настанням події, з якою законодавець пов'язує необхідність створення того чи іншого органу виникають організаційні правовідносини за участю примирної комісії, трудового арбітражу. У такому випадку подією буде наявність колективного трудового спору та дотримання послідовності етапів його вирішення.

Змістом організаційних правовідносин є права та обов'язки їх сторін, що пов'язані зі здійсненням діяльності по створенню та ліквідації тих чи інших органів, а їх суб'єктами зазначених правовідносин – Національна служба посередництва та примирення, працівників, роботодавці та їх представники.

Виходячи з викладеного вище, можна зробити висновок про те, що організаційним нормам і правовідносинам притаманні наступні особливості: по-перше, організаційні норми містяться як у централізованих, так і локальних нормативно-правових актах; по-друге, в їх створенні беруть участь самі працівники чи їх представники; по-третє, організаційні правовідносини створюються не ради своїх інтересів, а для реалізації інтересів інших суб'єктів; по-четверте, ці правовідносини, як правило, носять допоміжний характер у взаємозв'язках, що виникають при процедурно-процесуальному забезпеченні трудових прав та інтересів працівників.

Стаття надійшла до редколегії 21.11.2008 р.

---

¹ Див.: Передерин С.В. Процедурно-процесуальные правовые средства и способы обеспечения трудовых прав работников: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. – Воронеж 2001. – С. 168.

С.В. Ворушило

**ДО ПИТАННЯ ПРО СУБ'ЄКТІВ
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ
ОХОРОНИ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ
В УКРАЇНІ ТА ЇХ КОМПЕТЕНЦІЮ**

Розв'язання проблеми захисту навколишнього середовища є одним із найважливіших завдань сучасності. Викиди промислових підприємств, енергетичних систем і транспорту в атмосферу досягли таких обсягів, що в деяких регіонах України, особливо у великих промислових центрах, рівні забруднень суттєво перевищують допустимі санітарні норми. Безліч розроблених ще у другій половині ХХ ст. технологічних процесів і поява нових видів продукції, зокрема в хімічній промисловості, спричиняють не тільки збільшення кількості забруднень, але й суттєве зростання концентрації токсичних домішок, що потрапляють у навколишнє середовище. За таких умов одним із головних обов'язків держави є охорона атмосферного повітря всіма можливими засобами.

Забруднення повітря є ключовим чинником, що негативно діє на стан природного середовища. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, від 40 до 50% захворювань людини у наш час може бути пов'язано зі зміною навколишнього середовища і насамперед із забрудненням атмосфери. Ситуація в Україні також викликає занепокоєння і рік у рік погіршується. Якщо у 2000 році викиди шкідливих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами забруднення у межах України становили 3959,4 тис. т. (2001 р. – 4054,8, 2002 р. – 4075, 2003 р. – 4087,8, 2004 р. – 4151,9, 2005 р. – 4464,1, 2006 р. – 4822,2), то у 2007 – 4812,2 тис. т. При цьому тільки в одній Донецькій області такі викиди у 2007 році становили 1653 тис. т.¹ За таких умов серед інших видів охорони атмосферного повітря принципового значення набувають саме заходи правової охорони. Для їх ефективної реалізації в Україні виникає нагальна потреба у створенні розгалуженої системи органів (державних і недержавних), діяльність яких була б спрямована цілком або частково на охорону атмосферного повітря. Така система суб'єктів адміністративно-правової охорони зазначеного виду природних об'єктів в Україні існує, але постає питання: чи відповідає вона потребам сьогодення та чи здатна вона

¹ Див.: Україна у цифрах 2007: Статистичний збірник. – К.: Консультант, 2008. – С. 230.

впливати на стан атмосферного повітря з метою зниження рівня його забруднення шкідливими речовинами? Відповіді на це досить складне питання можна з позицій здійснення наукових досліджень, яких на сьогодні, на жаль, обмаль. Предметом ґрунтовних наукових досліджень зазначені проблеми дотепер не стали, адже більшість із тих, що є наявними, було ще за часів СРСР¹. Тому на сьогодні вважаємо не тільки актуальним, але й необхідним здійснено визначення оптимального кола суб'єктів адміністративно-правової охорони атмосферного повітря.

Метою цієї статті є визначення проблем правового регулювання діяльності суб'єктів адміністративно-правової охорони атмосферного повітря та реалізації їх компетенції, а також надання науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення наявної системи органів у цій важливій сфері державної діяльності.

Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища" до суб'єктів охорони природного середовища в Україні зараховує Верховну Раду України (ст. 13), Верховну Раду Автономної Республіки Крим (ст. 14), місцеві ради (ст. 15), Кабінет Міністрів України (ст. 17), Уряд Автономної Республіки Крим (ст. 18), виконавчі та розпорядчі органи місцевих Рад (ст. 19), спеціально уповноважені органи державного управління (ст. 20), громадські об'єднання (ст. 21). Більш предметно суб'єктів охорони атмосферного повітря визначено Законом України "Про охорону атмосферного повітря". Згідно зі статтею 3 Закону таку охорону здійснюють: Кабінет Міністрів України; спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів; спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань охорони здоров'я; Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, інші центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування². Водночас у Законі не має вказівки на громадське управління, що здійснюється в галузі охорони атмосферного повітря громадськими інспекторами з охорони довкілля, а також цікавою здається позиція законодавця щодо невиключення до зазначеного вище переліку суб'єктів охорони природного середовища

---

¹ Див.: Бринчук М.М. Правовая охрана атмосферного воздуха. – М.: НАУКА, 1985. – 175 с.; Мальшко Н.И. Государственный контроль за охраной атмосферного воздуха. – К.: Наукова думка, 1982. – 132 с.

² Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

Президента України. Останній як гарант державного суверенітету територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина (ст. 102 Конституції України) відіграє важливу роль у забезпеченні екологічної безпеки країни та охорони навколишнього природного середовища.

Президент України має центральне місце у здійсненні загально-го керівництва державою в галузі охорони навколишнього природного середовища (у тому числі й охорони атмосферного повітря). Він несе особисту відповідальність за реалізацію державної екологічної політики, основні напрями якої визначає Верховна Рада України. Відповідно до п. 2 ст. 106 Конституції України Президент звертається із щорічними та позачерговими посланнями до народу і Верховної Ради України про внутрішнє та зовнішнє становище в Україні, зокрема і про стан навколишнього природного середовища. Також відповідно до ст. 16 і 50 Конституції України він є гарантом права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування заподіяної порушенням цього права шкоди, забезпечує виконання законодавства про охорону навколишнього природного середовища через систему органів виконавчої влади, реалізує державну екологічну політику. Крім цього, Президент у галузі охорони навколишнього природного середовища має право вносити на розгляд Верховної Ради України відповідні проекти законодавчих актів, підписує закони природоохоронного і природоресурсового характеру, прийняті Верховною Радою України; зупиняє дію природоохоронних актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності (ст. 106 Конституції України).

Не можна також не наголосити на важливій ролі Президента у формуванні системи органів виконавчої влади. Він наділений повноваженнями щодо створення (ліквідації, реорганізації) органів виконавчої влади, які покликані виконувати функції охорони навколишнього природного середовища. Так, 20 квітня 2005 року Президентом України було видано Указ "Про Міністерство охорони навколишнього природного середовища України", відповідно до якого замість ліквідованого Державного комітету природних ресурсів України було створено Міністерство охорони навколишнього природного середовища України. Пізніше Указом Президента України від 27 грудня 2005 року було затверджено положення про згадане Міністерство.

Крім Президента, система управління охороною довкілля в Україні ґрунтується на організаційному поєднанні діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських організацій¹.

Отже, на підставі викладеного можна твердити, що система суб'єктів адміністративно-правової охорони атмосферного повітря складається з таких груп: 1) Президент України; 2) органи виконавчої влади (вищі, центральні та місцеві); 3) органи місцевого самоврядування; 4) громадські об'єднання. Окреме місце серед суб'єктів охорони атмосферного повітря посідають Верховна Рада України та Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

Згідно зі статтею 13 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" до виключної компетенції Верховної Ради України у галузі регулювання відносин щодо охорони навколишнього природного середовища відповідно до Конституції України належать: визначення основних напрямів державної політики у галузі охорони навколишнього природного середовища; затвердження державних екологічних програм; визначення правових основ регулювання відносин у галузі охорони навколишнього природного середовища, у тому числі й щодо прийняття рішень про обмеження, зупинення (тимчасово) або припинення діяльності підприємств і об'єктів, у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища; визначення повноважень Рад, порядку організації та діяльності органів управління в галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки; встановлення правового режиму зон надзвичайної екологічної ситуації, статусу потерпілих громадян та оголошення таких зон на території Республіки.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим згідно зі ст. 136 Конституції України у межах своїх повноважень приймає рішення й постанови, у тому числі й у сфері охорони атмосферного повітря, які є обов'язковими до виконання в Автономній Республіці Крим.

Іншу групу суб'єктів адміністративно-правової охорони атмосферного повітря створюють органи виконавчої влади. Вони утворюють відповідну систему, ефективність діяльності якої залежить від

---

¹ Див.: Ябець К. Адміністративно-правове регулювання охорони навколишнього природного середовища і раціональне використання природних ресурсів: актуальні проблеми // *Право України*. - 2006. - № 3. - С. 99.

ступеня упорядкованості, організованості, злагодженості в усіх ланках¹. Зазначена система представлена органами, що за масштабами своєї діяльності поділяються на вищі, центральні та місцеві².

Вищим органом виконавчої влади в Україні є Кабінет Міністрів, який відповідно до п. 3 та п. 9 ст. 116 Конституції України забезпечує здійснення політики в галузі охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; спрямовує і координує роботу міністерств та інших органів виконавчої влади, зокрема і тих, які займаються охороною атмосферного повітря. У межах компетенції Кабінет Міністрів України у галузі охорони атмосферного повітря видає нормативні та індивідуальні правові акти управління, тобто постанови і розпорядження, виконання яких Уряд напевно і контролює³.

На сьогодні у галузі охорони атмосферного повітря Кабінетом Міністрів видано значну кількість нормативно-правових актів, виконання яких забезпечується центральними та місцевими органами виконавчої влади.

Основну відповідальність за розвиток політики і стратегії в галузі охорони повітря покладено на Міністерство охорони навколишнього природного середовища України (далі – Мінприроди), яке співпрацює з Державним комітетом із питань гідрометеорології та з його Центральною геофізичною обсерваторією, основним органом, відповідальним за моніторинг повітря, включаючи транскордонне та фонове забруднення⁴.

Певна частина природоохоронних функцій Міністерства реалізується через урядові органи державного управління, які створені та діють у його складі, а саме: Державну гідрометеорологічну службу, Державну інспекцію з контролю за охороною, захистом, використаням та відтворенням лісів, Державну службу заповідної справи і головне – Державну екологічну інспекцію (далі – Держекоінспекцію). Адміністративно-правовий статус останнього органу регулюється

---

¹ Див.: Виконавча влада і адміністративне право / За заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К.: Видавничий Дім "Ін-Юре", 2002. – С. 22.

² Див.: Колшаков В.К. Адміністративне право України: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 112.

³ Див.: Адміністративне право України: Підручник для юрид. вузів і фак. / АЗІ Ю.П. Битяк, В.В. Богуцький, В.М. Гаращук та ін.; За ред. Ю.П. Битяка. – Х.: Право, 2000. – С. 70.

⁴ Див.: Шмандій В.М., Солопич О.І. Управління природоохоронною діяльністю: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 111.

Положенням про Державну екологічну інспекцію, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 16 червня 2004 року № 770¹, та Положенням про Державну екологічну інспекцію в областях, містах Києві та Севастополі, затвердженим наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 19 грудня 2006 р. № 548².

Держекоінспекція в межах своєї компетенції бере участь у реалізації державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення та охорони природних ресурсів (у тому числі й атмосферного повітря), поводження з відходами, небезпечними хімічними речовинами, пестицидами та агрохімікатами, а також здійснює державний контроль за додержанням вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища.

Певна роль у справі охорони атмосферного повітря належить Міністерству охорони здоров'я України (далі – МОЗ України), яке відповідно до покладених на нього завдань здійснює контроль і нагляд за додержанням санітарного законодавства, державних стандартів, критеріїв та вимог, спрямованих на забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення. Також МОЗ України видає нормативні та індивідуальні правові акти управління в галузі охорони атмосферного повітря³ та через Державну санітарно-епідеміологічну службу (далі – Держсанепідслужба) контролює їх виконання. Остання є урядовим органом державного управління, який діє у складі МОЗ України та йому підпорядковується. Держсанепідслужба покликана здійснювати санітарно-епідеміологічний нагляд на території України.

Серед центральних органів виконавчої влади, що беруть участь в охороні атмосферного повітря, важлива роль належить Міністерству внутрішніх справ України та його структурним підрозділам. У цьому разі мається на увазі діяльність Державної автомобільної ін-

---

¹ Див.: Про Положення про Державну екологічну інспекцію: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 червня 2004 року № 770 // Офіційний вісник України. - 2004. - № 24. - Ст. 1589.

² Див.: Положення про Державну екологічну інспекцію в областях, містах Києві та Севастополі: Затверджене наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 19 грудня 2006 р. № 548.

³ Див.: Державні санітарні правила охорони атмосферного повітря населених місць (від забруднення хімічними та біологічними речовинами): затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України від 9 липня 1997 р. № 201.

спекції, яка є своєрідним універсальним природоохоронним органом системи МВС, функції якого в галузі охорони природи у сучасний період набувають нового змісту¹. Згідно з Положенням про Державну автомобільну інспекцію МВС² одним з основних завдань ДАІ є організація контролю за додержанням законів, інших нормативних актів з питань безпеки дорожнього руху та охорони навколишнього природного середовища від шкідливого впливу автотранспортних засобів.

Охорона атмосферного повітря від забруднення забезпечується ДАІ під час здійснення нагляду за технічним станом автотранспорту. У разі несправності транспортних засобів, що негативно впливають на довкілля, працівники ДАІ мають право заборонити подальшу їх експлуатацію. Аналогічний характер правового реагування має нагляд ДАІ за технічним станом автотранспортних засобів з метою недопущення їх експлуатації в разі утворення ними перевищеного нормами шуму. Зважаючи на той фактор, що до 80% акустичного забруднення в містах утворюють автотранспортні засоби, то стає зрозуміло, наскільки важливою є роль ДАІ у цьому напрямі³.

Водночас діяльність ДАІ як самостійно, так і у взаємодії з іншими природоохоронними органами не набула належного правового регулювання. Дотепер не прийнято жодного нормативного акта, яким було б визначено механізм участі ДАІ в охороні навколишнього природного середовища від шкідливого впливу автотранспортних засобів, порядок взаємодії працівників ДАІ з іншими природоохоронними органами, зокрема з Держекоінспекцією тощо.

На місцевому рівні певні функції щодо охорони атмосферного повітря здійснюють місцеві органи виконавчої влади (в особі місцевих державних адміністрацій) та органи місцевого самоврядування. Вони на підвідомчій їм території вживають заходів, спрямованих на охорону атмосферного повітря, та здійснюють контроль за додер-

---

¹ Див.: Лазаренко Я.І. Природоохоронна діяльність міліції: Навчальний посібник. – Херсон: ХФ ЗЮІ МВС України, 2000. – С. 99.

² Див.: Положення про Державну автомобільну інспекцію Міністерства внутрішніх справ: затверджено постановою Кабінету Міністрів України № 341 від 14 квітня 1997 р. // Офіційний вісник України. – 1997. – № 16. – С. 52.

³ Див.: Лазаренко Я.І. Природоохоронна діяльність міліції: Навчальний посібник. – Херсон: ХФ ЗЮІ МВС України, 2000. – С. 101.

жанням законодавства у зазначеній сфері відповідно до чинних нормативних актів¹.

Органи місцевого самоврядування не є державними, але вони мають значний обсяг повноважень щодо здійснення управління і контролю у галузі охорони атмосферного повітря².

Останнім серед названих суб'єктів адміністративно-правової охорони атмосферного повітря є громадські об'єднання і формування, діяльність яких у зазначеній сфері регулюється чинним законодавством України, їх статутами та Положенням про громадських інспекторів з охорони довкілля³. Останній документ наділяє громадських інспекторів правом застосовувати заходи адміністративного переконання та примусу під час виконання покладених на них обов'язків, у тому числі й у важливій справі охорони атмосферного повітря.

Інститут громадських інспекторів з охорони довкілля хоча і існує, але його діяльність важко назвати ефективною. Слід зазначити, що на обліку в органах Держекоінспекції України у 2007 році перебувало 670 громадських інспекторів, якими за результатами перевірок протягом року було складено 496 актів та 382 протоколи про адміністративні правопорушення вимог природоохоронного законодавства. За цими протоколами державними інспекторами з охорони навколишнього природного середовища винесено 283 постанови про притягнення порушників до адміністративної відповідальності на загальну суму штрафів 23,309 тис. грн. Проте стягнуто було набагато менше – 13,561 тис. грн.⁴ Це стосується всієї України, проте у деяких регіонах результати є ще менш втішними. Наприклад, в АРК 73 громадськими інспекторами було складено лише 18 протоколів та жодного акта перевірки, в м. Києві та Севастополі – жодного протоколу

---

¹ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170; Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 року // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20 – 21. – Ст. 190.

² Див.: Костицький В.В. Місцеві ради і раціональне природокористування. – К.: Т-во "Знання" УРСР, 1989. – 48 с.

³ Див.: Про затвердження Положення про громадських інспекторів з охорони довкілля: Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України № 88 від 27.02.2002 р. // Офіційний вісник України. – 2002. – № 12. – Ст. 631.

⁴ Див.: Шарунова Н.О. Громадські інспектори: роль, можливості, проблеми // Практика співпраці Міністерства охорони навколишнього природного середовища України та громадських екологічних організацій. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2007. – С. 43.

та акта перевірки, а в Київській області взагалі не створено інституту громадських інспекторів з охорони довкілля¹.

Кількість громадських об'єднань і формувань у досліджуваній сфері, які створюються на національному та місцевому рівнях, є надто малою. Серед загальновідомих можна згадати Українське товариство охорони природи, Українську екологічну академію наук, Українську екологічну асоціацію "Зелений світ" тощо. Усього в Україні діє до 500 громадських організацій, діяльність яких спрямовано на розв'язання екологічних проблем, у тому числі й у галузі охорони атмосферного повітря². Водночас реальних громадських об'єднань і формувань, діяльність яких було б безпосередньо спрямовано на охорону атмосферного повітря, а не суто декларативних, практично немає. Як бачимо, на сьогодні ефективність застосування адміністративних заходів членами громадських формувань є невисокою, що звичайно пов'язано зі зміною в країні ідеології та переходом на матеріальну основу, неналежним стимулюванням та преміюванням за результатами здійснення заходів щодо охорони атмосферного повітря.

Таким чином, на сьогодні у галузі державного управління охороною атмосферного повітря в Україні існує чимало *суб'єктів, яких можна визначити як юридично самостійні державні, самоврядні та громадські інституції, уповноважені здійснювати організаційно-розпорядчі, координаційні, консультативні, організаційно-експертні, контрольні та інші функції в галузі охорони й ефективного використання атмосферного повітря.*

У більшості країн виправданим вважають децентралізоване прийняття екологічних рішень, оскільки багато екологічних проблем виявляються насамперед на місцевому рівні. Водночас, як вважають фахівці, оптимальний обсяг адміністративної юрисдикції стосовно конкретного екологічного питання також залежить від характеру екологічної проблеми. Хоча більшість проблем забруднення має локальний характер, деякі з них набувають більш поширеного впливу і на практиці адміністративні кордони не завжди збігаються з оптимальними з екологічної точки зору. Наприклад, повітряні басейни можуть охоплювати території декількох політико-адміністративних одиниць, ускладнюючи децентралізацію. Ступінь децентралізації

---

¹ Див. там само. – С. 44.

² Див.: Швандій В.М., Солошчя О.І. Управління природоохоронною діяльністю: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 78.

управління визначається локальним характером більшості екологічних проблем, їх кращим розумінням безпосередньо на місці виникнення, тому і рішення доцільно приймати на найнижчому з можливих рівнів. Є доцільним спільне використання централізованих і децентралізованих підходів у процесі нормування та регулювання¹.

Наприклад, у США штатам дозволено запроваджувати більш жорсткі, ніж федеральні, стандарти якості повітря, але у Німеччині землі такого права не мають. У високоцентралізованих країнах, наприклад у Франції, місцева діяльність ретельно контролюється національним урядом, а у традиційно децентралізованих країнах, як у Нідерландах, провінційним органам влади надано значну свободу дій щодо адаптації національних керівних документів до місцевих умов. В Японії стандарти якості повітря (для п'яти типових забруднюючих речовин) і рівня максимально допустимих викидів для конкретних районів встановлено централізовано, але префектури та органи місцевого управління можуть видавати постанови з більш жорсткими лімітами. У Німеччині уряди земель запроваджують федеральні постанови і видають дозволи, здійснюють моніторинг і примусове впровадження федеральної політики щодо охорони повітря².

В Україні система державного управління охороною атмосферного повітря повинна бути гнучкою, не поєднувати в собі ознаки "централізації" чи "децентралізації". Пріоритет у справі охорони атмосферного повітря повинен належати регіонам. На нашу думку, лише вони через місцеві органи влади, а не центральне керівництво з огляду на специфіку регіону, стан екологічного забруднення територій спроможні реально оцінити необхідність розроблення регіональних екологічних програм, підготовки проєктів нормативно-правових актів з питань охорони повітря, застосування певних адміністративних заходів до порушників чинного законодавства у зазначеній галузі.

Безперечно, пріоритет, на наш погляд, повинен належати місцевим органам влади, але за обов'язкової наявності єдиного контролюючого центрального державного органу виконавчої влади. За радянських часів у цьому напрямі робили суттєві кроки (зокрема, у складі Міністерства хімічного і нафтового машинобудування було створено

---

¹ Див. там само. – С. 30.

² Див.: Зеркалов Д.В. Екологічна безпека: управління, моніторинг, контроль: Посібник. – К: КНТ, Дакор, Основа, 2007. – С. 31.

Головне управління з розроблення і виробництва газоочисного та пиловловлювального обладнання з підпорядкуванням їй Державної інспекції з контролю за роботою газоочисних та пиловловлювальних устаткувань. Крім цього, в системі Державного комітету СРСР з гідрометеорології та контролю за природним середовищем тривалий час функціонувала Державна інспекція з охорони атмосферного повітря¹, але таку позитивну практику згодом було втрачено.

Здійснений аналіз системи і компетенції суб'єктів управління охороною атмосферного повітря в Україні дає можливість дійти висновку, що наявна система органів у цій сфері державної діяльності не цілком відповідає сучасним завданням та рівню фактичних потреб. За наявності великої кількості органів, що беруть участь в охороні атмосферного повітря, на сьогодні немає єдиного планово-регулюючого, науково-методичного, координаційного та контрольного центру, наділеного достатніми повноваженнями, необхідними для реального і ефективного здійснення природоохоронних заходів із дотриманням державних інтересів у розглядуваній галузі. З огляду на це виникає необхідність створення спеціального планово-регулюючого та контрольно-наглядового органу з охорони атмосферного повітря. Створення такого органу дало б можливість: по-перше, сконцентрувати весь комплекс управлінських функцій з охорони атмосферного повітря в одному органі та здійснювати централізоване управління всією повітряноохоронною діяльністю в країні з єдиного центру; по-друге, більш правильно розв'язати питання про раціональну організацію контрольно-наглядової діяльності у досліджуваній галузі; по-третє, створення такого органу дозволить виключити дублювання функцій і паралелізм у повітряноохоронній діяльності, буде сприяти подальшому вдосконаленню управління і координації повітряноохоронної діяльності всіх державних органів, правильному розподілу фінансових і матеріально-технічних засобів, що застосовуються для здійснення важливих заходів з охорони атмосферного повітря.

Стаття надійшла до редколегії 14.04.2009 р.

---

¹ Див.: Бринчук М.М. Правовая охрана атмосферного воздуха. – М.: НАУКА. 1985. – 175 с.; Мальшко Н.И. Государственный контроль за охраной атмосферного воздуха. – К.: Наукова думка. 1982. – 132 с.

Розділ V. ПРОБЛЕМИ БОРОТБЫ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ ТА ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

**І.О. Вороное,
О.М. Ємець**

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОВЕДЕННЯ ОПЕРАТИВНОЇ ЗАКУПІВЛІ ЛЮДИНИ ДЛЯ ОДЕРЖАННЯ ДОКАЗІВ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ПОВ'ЯЗАНОЇ З ТОРГІВЛЕЮ ЛЮДЬМИ

Торгівля людьми як соціальне явище має вимір тисячоліть. В залежності від різних історичних епох людства, ступеню його розвитку та правового режиму держав вона по різному сприймалася суспільством, супроводжувала військові конфлікти, використовувалася у політичних стосунках, була складовою світової торгівлі тощо. Таким чином у жорсткій формі попіралися споконвічні прагнення людини бути вільною та вільно існувати.

Визнання світовою спільнотою торгівлі людьми як ганебного явища, на жаль, не поставило крапку у розвитку цієї "хвороби" сучасного світу, не призвело до його одностайного критичного оцінювання з боку усіх членів суспільства, і як наслідок, не викреслило зі складових частин міжнародного кримінального бізнесу. Більш того, торгівля людьми невпинно набирає оберти, генеруючи нові способи вчинення злочину і напрямки застосування "живого товару", отже продовжує свій бурхливий, але цілеспрямований розвиток.

Вагомий різносторонній внесок у боротьбу з торгівлею людьми зробили Лизогуб Я.Г., Іваненко В.О., Козак В.А., Орлеан А.М., Куц В.М., Наден О.В., Шевченко К.Б., Казначеев Д.Г., Пясковський В.В. та інші вчені, які досліджували це явище з позицій у кримінально-правових, кримінологічних, адміністративно-управлінських, криміналістичних та оперативно-розшукових аспектів. Проте й справедливим буде твердження про існування ще багатьох напрямків та окремих питань,

розробка яких позитивно відіб'ється на процесі боротьби з торгівлею людьми. В цьому аспекті потребує детального дослідження теоретичних засад проведення оперативної закупівлі людини з метою виявлення та документування фактів протиправних діянь.

Як відмічають практичні працівники оперативних підрозділів по боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, не завжди вдається притягнути особу до кримінальної відповідальності за торгівлю людьми, навіть тоді, коли виявлено сам факт вчинення злочину. Перш за все, ця проблема стосується оперативних підрозділів, які спеціалізуються на розкритті зазначеного виду злочинів. Адже, попри створення при УМВС в областях відділів по боротьбі зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, не розроблено дієвих практичних рекомендацій щодо попередження та розкриття вказаного виду злочинів, а існуючі накази та інструкції мають поверхневий характер та не відображають потреб та умов сучасності¹.

Оперативним підрозділам для виконання завдань ОРД при наявності підстав надається право проводити оперативну закупівлю – оперативно-розшуковий захід, пов'язаний з негласним придбанням у фізичних та юридичних осіб незалежно від форм власності товарів, предметів та речовин, обіг яких визначено чинним законодавством України (у тому числі заборонених до обігу), з метою виявлення та документування фактів протиправних діянь².

Оперативна закупівля справедливо вважається ефективним оперативно-розшуковим заходом (далі – ОРЗ), завдяки якому можливо отримати фактичні дані про події, час, місце, спосіб підготування або вчинення злочину, всіх співучасників, свідків, потерпілих, знаряддя злочину, місця зберігання, засоби вчинення злочину та інші обставини, що підлягають доказуванню. Як відмічає російський вчений Доля Є.А., результати ОРД, отримані при проведенні такого ОРЗ, із застосуванням необхідних технічних засобів і відображених у відповідних документів, можуть бути використані для формування на їх основі речових доказів³.

---

¹ Олійник В.Я. Проблемні питання у протидії злочинам, пов'язаним з торгівлею людьми // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. Спеціальний випуск. Частина 2. - 2008. - № 4. - С. 204.

² Закон України "Про оперативно-розшукову діяльність" від 18.02.1992 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 22.

³ Доля Е.А. Формирование доказательств на основе результатов оперативно-розыскной деятельности монография - М.: Проспект, 2009. - С. 308.

Усталеними напрямками для застосування оперативної закупівлі вважаються злочини, пов'язані з торгівлею зброєю, незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів. Найбільш повної регламентації здобула оперативна закупівля у сфері боротьби з незаконним обігом наркотиків. Так, наприклад, для одержання доказів злочинної діяльності, пов'язаної з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, працівникам органів (підрозділів), яким надано право здійснювати оперативно-розшукову діяльність, за постановою начальника відповідного органу, погодженою з прокурором, дозволяється проведення операції щодо придбання наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів – оперативної закупки¹.

Аналіз вітчизняних юридичних джерел, у тому числі відомих нормативних актів, дає підстави стверджувати що предмет оперативної закупівлі звужується до товарів, предметів та речовин, у тому числі заборонених для обігу, що не можуть перебувати у власності громадян, громадських об'єднань, міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав на території України, за винятком набуття права власності на окремі види майна².

Критично розглядаючи існуючі підходи вчених до вказаного оперативно-розшукового заходу та бажаючи сформулювати власне оптимальне бачення оперативної закупівлі, Горбаньов І.М. пропонує під нею розуміти оперативно-розшуковий захід, з оплатного придбання у фізичних та юридичних осіб незалежно від форм власності в легальній або нелегальній сфері товарів, робіт, послуг, предметів, речовин, майнових прав обіг яких визначено чинним законодавством України, з метою виявлення та документування фактів протиправних діянь чи отримання оперативно-розшукової інформації³.

Уведення терміну "послуги" до переліку аналогічного ОРЗ, який має назву перевірка закупівлі, спостерігається й на шпальтах російських видань. На думку авторського колективу на чолі з Горяїно-

---

¹ Закон України "Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними" // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 10.

² Сервецький І.В., Дашко В.А. Науково-практичний коментар Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність". – 3-тє вид., доп. (Станом на 1 червня 2006 року) – К., 2006. – С. 204 – 205.

³ Горбаньов І.М. Поняття та сутність оперативної закупівлі // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. Спеціальний випуск. Частина 1. – 2008. – № 4. – С. 176.

вим К.К., Овчинським В.С. та Синіловим Г.К. перевіркою закупівля – це ОРЗ, що полягає у спеціальному оплатному придбанні (купівлі, обміну, заставі, оренді) товару або отримання послуг у сфері легального або нелегального їх обміну з метою виявлення злочинів¹.

Перспективним варто визнати підхід у роботах Шумилова О.Ю., згідно з яким перевіркою закупівля представляє різновид уявної угоди купівлі-продажу з метою отримання інформації про злочинну діяльність, а також вирішення інших завдань ОРД², а також Чететіна А.Є., який розуміє під нею легендоване вчинення уявної угоди купівлі-продажу з метою виявлення та запобігання протиправній діяльності особи, яка перевіряється³.

Виходячи з вищенаведених положень, оперативна закупівля зводиться лише до товарів, предметів та речовин, у тому числі заборонених для обігу. Цілком очевидно, що людина як соціальна істота не відображена у групі предметів оперативної закупівлі, що й унеможлиблює її проведення у правовому полі. Варто у цьому сенсі детально звернутися до змісту ст. 149 Кримінального Кодексу України відповідно до якої настає відповідальність за торгівлю людьми або здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану особи⁴. Погоджуючись з вченими, які відмічають наявність у цій нормі цілої низки вад, в аспекті даної статті зазначимо, що позитивним її моментом являється неможливість розглядати оперативну закупівлю як незаконну угоду, об'єктом якої є людина, оскільки такі дії спрямовані на її припинення як злочину та його документування. Що ж стосується класичного правового розуміння торгівлі в цілому, відзначимо, що це передача однією стороною майна (товару) у власність другій стороні, яка зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму. Цілком зрозуміло,

---

¹ Теория оперативно-розыскной деятельности: Учебник / Под ред. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, Г.К. Синилова. – М.: ИНФРА-М, 2007. – С. 332. (832 с.)

² Шумилов А.Ю. Курс основ оперативно-розыскной деятельности: Учебник для вузов / А.Ю. Шумилов. – 3-е изд., доп. и переаб. – М.: Издательский дом Шумиловой И.И., 2008. – С. 224; Словарь оперативно-розыскной деятельности / Авт.-сост. проф. А.Ю. Шумилов. – М.: Изд-ль Шумилова И.И., 2004. – С. 39; Оперативно-розыскная энциклопедия / Авт.-сост. проф. А.Ю. Шумилов. – М.: Изд-ль Шумилова И.И., 2004. – С. 95.

³ Чететин А.Е. Актуальные проблемы теории оперативно-розыскных мероприятий: Монография. – М.: Издательский дом Шумиловой И.И., 2006. – С. 108.

⁴ Кримінальний кодекс України: Офіційний текст. – К.: Атіка, 2006. – 168 с.

міло, що статті Цивільного Кодексу України (далі – ЦК), зокрема ст. 177 серед об'єктів цивільних прав не згадує про людину, а ст. 665 не відносить її до предмету договору купівлі-продажу¹. З таких позицій слід визнати термін торгівля людьми штучно створеним. З правової позиції торгівля людьми взагалі не може існувати, оскільки такий процес обертає її на річ, власність, робить предметом угоди. Отже визнаючи неможливість торгівлі людьми як такої, законодавець використав саме такий термін з метою її запобігання.

У цьому зв'язку виникає питання щодо визнання оперативну закупівлю людини дієвим способом виявлення таких злочинів, їх документування та затримання злочинців з поличним або грубим порушенням прав людини.

Зі свого боку дотримуємося першого напрямку, вважаючи, що оперативна закупівля людини має право на існування, оскільки по суті представляє різновид уявної угоди купівлі-продажу. Уявність в оперативному аспекті має велике значення. Неодмінним наслідком проведення оперативної закупівлі у цивільному аспекті є наступне її анулювання. Так, наприклад, після завершення оперативної закупівлі наркотичних засобів, угода що передувала такому заходу, втрачає цивільні наслідки, стаючи фактом протиправної діяльності у новому сенсі отриманих оперативних матеріалів. Відмінність торгівлі людьми або іншої угоди щодо передачі людини у тому, що зміст такого правочину відповідно до ст. 203 ЦК України суперечить моральним засадам суспільства².

Вирішення теоретичних та практичних проблем, пов'язаних з проведенням оперативної закупівлі людини вбачається наступними способами. Перший спосіб полягає у розширенні предмета такого ОРЗ як оперативна закупівля. Другий ґрунтується у створенні нового ОРЗ (наприклад, оперативний експеримент) для документування фактів злочинної діяльності щодо торгівлі людьми. Третій полягає у застосуванні інших наявних ОРЗ, відмінних від оперативної закупівлі.

Стаття надійшла до редколегії 01.07.2009 р.

---

¹ Цивільний кодекс України: Офіційний текст. - К.: Атіка, 2006. - 352 с.

² Там само.

**Ю.О. Іосіф'ов,
В.В. Лежньов**

**ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ ТАКТИКИ
ЗАСТОСУВАННЯ ДЕЯКИХ СПЕЦІАЛЬНИХ
ЗАСОБІВ У СПЕЦІАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЯХ
ПО ЗАТРИМАННЮ ОСОБЛИВО
НЕБЕЗПЕЧНИХ ЗЛОЧИНЦІВ**

Перед тим, як розкрити особливості застосування спеціальних засобів адміністративного припинення при проведенні спеціальних операцій, потрібно усвідомити поняття вказаного терміну.

Спеціальна операція по припиненню масового безладу, затриманню озброєних злочинців, визволенню заручників – це комплекс спланованих у відповідності до чинного законодавства України оперативних – тактичних заходів, що здійснюються спеціальними підрозділами органів внутрішніх справ у певний проміжок часу з використанням спеціальних засобів та техніки з метою відновлення правопорядку.

Затримання озброєного злочинця чи групи злочинців – складна задача і потребує грамотних, злагоджених дій, а також спеціальних знань, навичок, умінь, інакше кажучи, професійної майстерності, що досягається багаторазовими відпрацьованими на практичних навчаннях.

Суттєві негативні процеси, що відбуваються у суспільному житті: падіння життєвого рівня населення і, як наслідок – зубожіння народу України, криміналізація економіки, недосконалість чинного законодавства, неспроможність органів влади зупинити ці негативні явища, ставлять перед особовим складом органів внутрішніх справ якісно нові завдання.

Зухвала злочинність нашого часу поглиблює соціальну напругу, сприяє невпевненості громадян у особистій безпеці. Збільшилась кількість важких злочинів, пов'язаних з посяганням на життя, здоров'я людей – бандитизм, вбивства на замовлення, розбійні напади... При цьому збільшилась кількість випадків збройного опору працівникам міліції.

Ситуація ускладнюється тим, що сучасний правопорушник у багатьох випадках озброєний краще, ніж правоохоронець: наявність новітньої автоматичної зброї, засобів радіозв'язку, вибухівки, пересування на машинах іноземного виробництва, які під час переслідування легко залишають позаду автомобілі, які мають правоохоронні органи.

Аналіз практики свідчить, що неправильні, невмілі дії співробітників органів внутрішніх справ, як правило, обумовлені низьким професійним рівнем. Працівникам міліції не вистачає відповідних знань і навичок. Як відомо, високий рівень професійної підготовки досягається завдяки проведенню з особовим складом систематичних теоретичних і практичних занять на високому методичному і організаційному рівні.

Цьому повинні сприяти відповідні підручники, методичні посібники, грамотні, досвідчені викладачі, наявність для проведення занять всього комплексу спеціальних засобів, що знаходяться на озброєнні органів внутрішніх справ.

Підставою для проведення спеціальної операції є дані про захоплення заручників, місце знаходження озброєних злочинців (злочинця).

Зазначені операції повинні проводитись за відпрацьованими і узгодженими заздалегідь типовими планами. Тобто, повинна існувати приблизна схема дій у зазначених ситуаціях з урахуванням певних особливостей затримання злочинців, визволення заручників у різних умовах: у будівлях (квартири, горища, підвали), на вулиці, у лісі, транспортному засобі і т.ін. Потрібна ретельна підготовка і організація операції.

Для термінового затримання злочинців повинен існувати черговий підрозділ (взвод, рота...), що протягом доби знаходиться у готовності № 3 для невідкладних дій.

Готовність № 1 (особовий склад озброєний, споряджений, знаходиться у транспортних засобах; службова задача поставлена).

Готовність № 2 (особовий склад озброєний, споряджений, знаходиться у службовому приміщенні, засоби зв'язку підготовлені до роботи, службова задача не поставлена).

Готовність № 3 (особовий склад знаходиться у службовому приміщенні на казарменому положенні, готовий у будь-яку мить виконати команду по готовності № 2, № 1).

Проведення операції по захопленню злочинців, звільненню заручників буде більш успішною, якщо працівниками міліції будуть застосовані спеціальні засоби забезпечення спеціальних операцій у комплексі.

Але у застосуванні деяких спеціальних засобів при проведенні спеціальних операцій існують певні обмеження. Наприклад, "Черемуха - 1", "Черемуха - 4", "Черемуха - 12", "Сирень - 3", "Облако", "Терен - 6" застосовуються тільки на відкритій місцевості. Спеціальні

засоби "Еж - М", "Диана" для примусової зупинки автотранспорту забороняється застосовувати у випадку перевезення людей вантажними автомобілями, до автотранспорту, приналежного дипломатичним, консульським та іншим представництвам іноземних держав; мотоциклів, мотоколясок, моторолерів, мопедів, а також на гірських шляхах або ділянках шляхів з обмеженою видимістю, залізничних переїздах, мостах, шляхопроводах, естакадах, у тунелях.

Патрони з гумовою кулею ударної непроникливої дії відстрілюються за допомогою спеціального карабіну на відстані не ближче 40 метрів від людини і тільки по нижній частині ніг.

Забороняється застосування малогабаритних підіривних пристроїв "Ключ", "Імпульс" для відкриття приміщень, захоплених правопорушниками, де перебувають заручники.

Зазначені обмеження ускладнюють проведення спеціальних операцій, адже у випадках звільнення заручників головне - їх безпека. А тому під час проведення операції зі злочинцями повинен постійно спілкуватись психолог.

При проникненні у приміщення групи захоплення всі її учасники повинні бути одягнуті у засоби індивідуального захисту, що можуть витримати кульові влучення із вогнепальної зброї, яка може бути у злочинців.

У приміщення, де вони знаходяться, потрібно проникати раптово, одночасно застосовуючи спеціальні засоби відволікаючої дії "Заря", "Пламя".

Застосування слезоточивих речовин не завжди ефективно, так як досвідчені порушники, особливо колишні судимі, мають імунітет, тобто стійко витримують хлорацетофенон, що містяться у складі "Черемухи", а здоров'ю заручників (якщо вони є) може бути завдано шкода. А тому потрібно шукати інші найбільш ефективні сучасні спеціальні засоби впливу на злочинців, які були б одночасно і безпечними для здоров'я оточуючих.

На нашу думку, це може бути газ сильної концентрації, без запаху, що повинен схилити всіх осіб, що знаходяться у певному приміщенні, до сну. Однак над цим ще потрібно працювати, так як для ефективного застосування спеціальних засобів потрібно мати не тільки сам спеціальний засіб, а й володіти певними навичками, вміннями, тактикою його застосування.

Рішення на застосування того чи іншого виду спеціальних засобів повинен приймати керівник спеціальною операцією, заздалегідь узгодивши його із тактичним радником, який повинен у свою чергу

узгодити це питання з обласним прокурором і головним лікарем місцевої лікарні.

На перший погляд це складна процедура, але наявність типового плану дій спеціального підрозділу в умовах міста при захопленні злочинців, звільненні заручників вже повинен передбачити своєчасне узгодження цього питання, а не безпосередньо в екстремальних ситуації.

Після озброєння групи захоплення дозволеними видами спеціальних засобів, вона діє за типовим планом, але рішення на застосування того чи іншого виду приймає керівник груп бойового порядку безпосередньо на місці подій, у залежності від обстановки, що склалася.

Таким чином, органам внутрішніх справ потрібен спеціальний нормативний акт, що передбачав би певний порядок застосування спеціальних засобів з урахуванням тактико – технічних характеристик, особливостей ситуації, що склалася, особи правопорушника, характеру правопорушення.

У дану групу повинні входити працівники міліції, які залучаються до вирішення конфліктних ситуацій більш високого рівня складності. Вони повинні вміти діяти разом як злагоджена команда і не виконувати інші обов'язки. Мають право носіння цивільного одягу. Приймають участь у проведенні спеціальних операцій по звільненню заручників, ведуть переговори зі злочинцями, що тримають заручників. При цьому на офіцерів, що ведуть переговори, ніхто не має право надавати будь – який вплив.

У групі повинні бути медичні працівники, психологи. Потрібно продумати питання забезпечення життєдіяльності членів групи під час проведення тривалих операцій. Особовий склад повинен мати сучасну екіпіровку (окуляри для бачення у темряві, респіратори, спецкостюми...) і вміти вправно володіти багатьма видами вогнепальної зброї, а також мати відмінну фізичну підготовку.

Пристрої для примусової зупинки транспорту "Еж – М", "Диана" могли б застосовуватись частіше, але працівники міліції надають перевагу вогнепальній зброї, що дуже небезпечно, адже можна поранити водія, а також пасажирів транспортного засобу, спровокувати його аварію, що може стати причиною інших жертв серед громадян.

"Еж – М", "Диана" можуть знаходитись у багажному відділенні машини кожного екіпажу патрульного автомобіля ДАІ, який при необхідності може виїхати у місце вірогідної зустрічі з порушниками, що переслідуються і підготувати "Еж – М" чи "Диану" до застосування.

Це набагато безпечніше ніж переслідування автомобіля по місту чи застосування вогнепальної зброї до транспортного засобу, який пересувається на великій швидкості.

Я думаю, що держава, не зважаючи на існуючі економічні труднощі, може собі дозволити забезпечити кожний обласний центр легким гелікоптером при чергових частинах, за допомогою яких можна буде легко спостерігати за водієм, що намагається уникнути затримання, допоможе вибрати місце і час, коли можна буде його здійснити у безпечних для оточуючих умовах.

Пристрої для відкриття приміщень, захоплених правопорушниками: малогабаритні, підривні - "Ключ", "Импульс". Забороняється застосування у приміщеннях, де є заручники.

На практиці частіше трапляються випадки, коли злочинці замикаються у приміщеннях, де є громадяни, що використовуються як заручники. Виникає питання: що робити?

Потрібно зняти це обмеження чи розробити або запозичити з досвіду поліції інших країн нові спеціальні засоби, що дозволять більш ефективно і безпечно для заручників діяти при їх визволенні.

Зрозуміло, наскільки важливо вжити негайних заходів по вдосконаленню практики застосування спеціальних засобів адміністративного припинення. В однібічному порядку це зробити практично неможливо. Потрібен комплексний план усунення виявлених недоліків, впровадження у життя нової тактики застосування засобів адміністративного припинення, що буде відповідати Конституції України та нормам міжнародного права.

Стаття надійшла до редколегії 24.11.2008 р.

Т.Ю. Копильченко

**МОЖЛИВОСТІ ВИЯВЛЕННЯ
ЕКСПЕРТНИХ ПОМИЛОК
У ПОЧЕРКОЗНАВЧОМУ ДОСЛІДЖЕННІ**

Почеркознавча експертиза – це складний процес, у якому на основі спеціальних знань досліджуються матеріальні об'єкти, явища і процеси, що містять інформацію про обставини справи. Вона поєднує в собі інтелектуальну роботу фахівця та комплекс нормативних,

методологічних та інших вимог, що вже само по собі є дуже трудомістким процесом.

При роботі над почеркознавчим дослідженням експерт повинен не тільки надати належну форму, але й звернути особливу увагу на бездоганність змісту експертизи, бо вона має безпосереднє відношення до доказування щодо обставин кримінальної справи. В цьому багатогранному процесі легко припуститися помилок, які можуть виникнути абсолютно на всіх стадіях підготовки та проведення експертизи, і бути спричинені різними обставинами.

У загальному вигляді поняття, причини та класифікацію експертних помилок розглядали в своїх працях видатні криміналісти Р.С. Белкін, Г.Л. Грановський, А.В. Іщенко, Н.І. Клименко, В.М. Абрамова, А.Ю. Краснобаєва, Н.А. Палашвілі та інші. Так, Р.С. Белкін першим запропонував класифікацію експертних помилок, якої до цього часу дотримуються більшість науковців, хоча неодноразово були прийняті спроби її переробити та вдосконалити, але вони виявилися хибними та не знайшли підтримки з боку практиків і науковців¹. У 2004 році була захищена дисертація В.М. Абрамової², що й досі сприймається як перший фундаментальний труд з цієї проблеми в Україні. Значним внеском можна також вважати дисертаційну роботу А.Ю. Краснобаєвої "Экспертные ошибки: причины, последствия, профилактика". Проте найчастіше розглядувана тема розроблялася паралельно з дослідженням загальних проблем експертних помилок, а низка важливих питань, таких як виявлення та вилучення експертних помилок з діяльності експертів, не порушені й дотепер, а вони, на наш погляд, потребують теоретичного осмислення, систематизації, узагальнення накопиченого матеріалу та аргументації.

Помилки, як негативне явище, все ще зустрічаються в експертній практиці, а ефективному їх подоланню може сприяти вирішення наявних у професійній судово-експертній діяльності проблем правового, методологічного і організаційно-управлінського характеру. Тому метою даного дослідження є аналіз існуючої практики проведення почеркознавчих експертиз, шляхів подолання помилок та удосконалення організації, методики і тактики проведення експертиз, які

---

¹ Белкин Р.С. Понятие экспертных ошибок и их классификация / Р.С. Белкин, А.К. Педенчук // Общетеоретические, правовые и организационные основы судебной экспертизы: Сб. науч. трудов. – М.: ВНИИСЭ, 1987. – С. 61 – 62.

² Абрамова В.М. Экспертні помилки: сутність, генезис, шляхи подолання: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Валентина Михайлівна Абрамова. – К., 2004. – 260 с.

могли би дієво сприяти виконанню експертними підрозділами завдань, покладених на них. Новизна роботи міститься в запропонованих можливостях виявлення експертних помилок в почеркознавчому дослідженні за допомогою конкретних методів.

Експертні помилки – явище складне й різноманітне, що спричиняє потребу вивчення їх різних аспектів та вимагає застосування різних за змістом і призначенням методів, прийомів і засобів пізнання.

Як відомо, в залежності від проведення конкретної стадії почеркознавчої експертизи, виникають й експертні помилки, притаманні тільки цій стадії, що обумовлено конкретними цілями та засобами дослідження. Тому доцільно поділити методи виявлення помилок у почеркознавчому дослідженні за стадіями:

- при збиранні необхідної інформації для проведення експертизи;
- у процесі проведення дослідження (попереднього та експертного);
- при оформленні висновку експерта.

Також необхідно відзначити, що типовими помилками при організації експертизи є: порушення основних принципів експертизи, недостатній професійний рівень експертів, недоліки при організації експертизи, а також помилки при обробці експертної інформації, при визначенні результату експертизи та при використанні результатів експертизи та інші.

Можна отримати можливість виявити та вивчати експертні помилки у почеркознавчому дослідженні, використовуючи систему наступних методів:

- 1) всезагальний – діалектичний метод;
- 2) загальнонаукові методи: історичний, логічний, системно-структурний, спостереження, експеримент, порівняння, опис;
- 3) окремі наукові методи: соціологічні (анкетування, інтерв'ювання, експертне опитування), статистичні, аналіз документів.

За допомогою *діалектичного методу* дослідник озброюється знанням загальних категорій і законів пізнання. Цей метод є базовим, на ньому ґрунтуються і з нього випливають інші методи, за допомогою яких можна виявити експертні помилки. Хоча діамат, як метод пізнання, існує дуже давно, він до сих пір є актуальним. І в сучасних умовах формування почеркознавчого дослідження, його можна ефективно використовувати, бо формування ітогових, привичних дій того, хто пише (почерку) строго підпадає під основні три закону діамату.

Істотну допомогу в дослідженні експертних помилок надають *історичний і логічний методи*, які застосовуються для вивчення складних об'єктів, що розвиваються. На підставі цих методів за допомогою історично-правового аналізу можна прослідити види припустимих помилок, причини їх скоєння, особливості та тенденції розвитку помилок на кожному з етапів формування сучасного суспільства.

Системно-структурний метод дозволяє встановити структуру експертних помилок, вичленити їх з інших недоліків у діяльності органів внутрішніх справ, виявити загальні риси та закономірності їх розвитку.

Структуру діяльнісних експертних помилок можна представити в такий спосіб: суб'єкт помилкових дій - експерт; об'єкт (предмет) - те, на що спрямовуються помилкові дії експерта; засоби досягнення поставленої мети; результат діяльності.

Крім діяльнісних помилок (пов'язаних із здійснюваними експертом операціями і процедурами з об'єктами дослідження), експертам-криміналістам властиво допускати помилки гносеологічні (складнощі процесу експертного пізнання) і процесуальні (виникають при виході експерта за межі своєї компетенції, недотриманні процесуальних вимог до висновку експерта, обґрунтуванні висновків не результатами дослідження, а матеріалами справи та ін.).

Методи емпіричного збору матеріалів (спостереження, експеримент, порівняння, опис) дозволяють установити ознаки та сторони явища, що вивчається, виділити аналізований об'єкт із сукупності однорідних йому для дослідження в "чистому" вигляді; описати ознаки досліджуваного об'єкта тощо. Зокрема, спостереження дозволяє виявити експертні помилки, що не відображаються зовсім або проявляються фрагментарно в документах, якими оформлюються результати діяльності експерта. Шляхом проведення експерименту можна встановити найбільш ефективні та оптимальні умови організації роботи експертних підрозділів з метою попередження помилок. Порівняння необхідне для зіставлення допущених експертом недоліків зі сформованим у науці поняттям експертних помилок, щоб зарахувати їх до останнього й вжити заходів щодо їх усунення. Опис служить для фіксації допущених помилок та їх ознак.

Важливе значення в зборі інформації про експертні помилки належить *методам опитування*. Вони дозволяють пізнати закономірності існування експертних помилок шляхом збору та обробки інформації, яка виражає думки різних груп респондентів. Можна використовувати анкетування.

Застосування методу експертних оцінок для вивчення помилок експертів-криміналістів ускладнено, оскільки фахівців з цієї проблеми винятково мало.

При аналізі експертних помилок *статистичні методи* можуть бути використані для:

- збирання кількісних даних функціонування експертних підрозділів (зокрема, використання даних статистики для відображення якості діяльності експертних підрозділів);

- зведення та аналізу даних, отриманих за допомогою соціологічних методів (групування даних у статистичні таблиці та графіки, аналіз їх тощо).

Аналіз статистичних даних дозволяє судити про ефективність діяльності експертних підрозділів, характерні помилки і недоліки в їх роботі.

Аналіз документів дозволяє шляхом вивчення особистих і офіційних документів виявити типове в діяльності з розкриття та розслідування злочинів. Отримані дані про те, які з засобів і методів не використалися, які прогалини та недогляди мали місце, які проблемні питання виникали й т. ін., дають можливість не тільки судити про кількісну характеристику експертної діяльності, але й виявити її проблемні аспекти.

Необхідно відмітити що виявлення та вивчення експертних помилок в почеркознавчому дослідженні можливо і з точки зору класифікації їх (помилки)¹. Так, для виявлення помилок *методологічного характеру* необхідно: постійно вивчати, узагальнювати, оцінювати, вдосконалювати методику, яка не оформлена належним чином, але використовується у повсякденній практичній діяльності при вирішенні певних задач при проведенні судових експертиз. Також необхідно вивчати і узагальнювати експертний досвід, практику виконання певних експертиз, проводити опитування досвідчених співробітників експертних підрозділів зі стажем роботи від 5 років за відповідною спеціальністю.

Для виявлення *операційних помилок* необхідно проводити роботу за двома напрямками: здійснювати контроль керівником експертної установи, служби, підрозділу по всьому технологічному ланцюгу судово-експертної діяльності, пов'язаної з проведенням судових ек-

---

¹ Белкин Р.С. Понятие экспертных ошибок и их классификация / Р.С. Белкин, А.К. Педенчук // Общетеоретические, правовые и организационные основы судебной экспертизы: Сб. науч. трудов. - М.: ВНИИСЭ, 1987. - С. 61 - 62.

спертиз. Керівник експертної установи має право перевіряти хід дослідження, давати вказівки щодо застосування тієї чи іншої методики, і друге – здійснювати контроль судового експерта за ходом і результатами проведеного ним дослідження.

До останнього блоку заходів В.М. Абрамова пропонує правила виправлення своєчасно виявлених помилок експертом при самоконтролі¹.

1) Оцінити висновок з позиції потенційної можливості факту виникнення помилки: чи можуть виникнути помилки? Наскільки швидко вони можуть бути усунені? Ситуація аналізується з позиції імовірності виникнення помилки на різних етапах пізнання, діях експерта.

2) Провести аналіз притаманних помилці типових ознак по стадіях дослідження: підготовки, роздільного, порівняльного дослідження, оцінки і формулювання висновків. Вивчити ознаки досліджуваних об'єктів, виявити відповідність стану об'єкта його відображенню, отриманим характеристикам, моделям подібних дій.

3) Виявити причини помилки, виключити їх.

4) Підвести висновки проведеної роботи, об'єктивно оцінити свої можливості (визначення проміжних задач експертного дослідження, застосування додаткової технічної бази для виявлення латентної інформації, виконання дослідження комісією експертів, запитання додаткових матеріалів, відомостей тощо).

До форм внутрішнього контролю Н.В. Скорик відносить взаємне рецензування складних експертиз і таких, які виконані молодими експертами, досвідченими фахівцями до відправлення висновків органам, що призначили експертизи². При рецензуванні доцільно перевірити процесуальну сторону висновку, яка полягає в тому, що вивчається, чи зазначив експерт у вступній частині висновку всі питання, поставлені слідчим, судом, чи правильно він їх зрозумів, дав на них необхідні відповіді. Якщо питання були переформульовані, то чи не випустив він з них суттєвих моментів. Важливо, щоб висновок відповідав вимогам КПК: вказані дані, де проводилась експертиза, на підставі якого процесуального документа, хто і коли проводив дослід-

---

¹ Абрамова В. М. Експертні помилки: сутність, генезис, шляхи подолання: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Валентина Михайлівна Абрамова. - К., 2004. - С. 148.

² Скорик Н.В. Об организации контроля за качеством судебных экспертиз и выполнением научно-исследовательских работ / Н.В. Скорик // Криминалистика и судебная экспертиза. - 1979. - № 18. - С. 26.

дження, чи є підписка експерта про попередження його про відповідальність за дачу неправдивого висновку. Дана перевірка також включає в себе перевірку компетентності експерта - чи не вийшов експерт за межі своєї компетенції (чи не вирішував питання, які належать до іншої галузі знань; чи не торкався юридичних питань).

Не менш важливою є перевірка методичної сторони висновку експерта. Тут треба перевірити, чи правильно вибрано методику взагалі або необхідно використати іншу; чи вказані прилади, матеріали, отримані результати при їх застосуванні. Важливо, щоб експерт застосовував прийняті в теорії і практиці науково обґрунтовані класифікації ознак, не вносив своїх суб'єктивних назв. Перевіряються опис порівняльного дослідження, виявлені збіги та розбіжності ознак, оцінка сукупностей ознак. Перевірка граматичної сторони висновку має на меті перевірку стилістичного викладу, наявності неправильних формувань речень, викривлення смислу. Ще зустрічаються випадки використання незрозумілих термінів, описки, помилки, які викривляють отримані результати дослідження. Ілюстративна сторона висновку має важливе значення для надання йому наочності. Разом з тим вона дозволяє контролювати достовірність висновку. Необхідно звертати увагу на те, чи виконані ілюстрації в одному масштабі, чи правильно розташовані, чи визначені ознаки і чи відповідають вони тим, які вказані у висновку, чи є пояснювальні надписи.

Тільки після такої перевірки і ретельного вивчення висновку його можна направити до органу, який призначив експертизу. Н.В. Скорик пропонує результати такого рецензування обговорювати на нарадах, у відділах або комісією експертів¹.

У сучасних умовах можливість виявлення помилок надають математичні методи. Математизація знань проходила умовно по трьом напрямкам: ймовірно-статистичному, вимірювально-статистичному і кібернетичному. Розглянемо їх.

1. Ймовірно-статистичні методи:

Роботи вчених були направлені на отримання кількісної інформації про об'єктивно існуючі закономірності "розподілу" ознак у всьому масиві почерків різних осіб, які пишуть на одній мові. Були проведені статистичні спостереження, реєстрація та обрахунок частот зустрічаємості ідентифікаційних ознак почерку і запропонована

---

¹ Скорик Н.В. Об организации контроля за качеством судебных экспертиз и выполнением научно-исследовательских работ / Н.В. Скорик // Криминалистика и судебная экспертиза. - 1979. - № 18. - С. 28.

математична модель найбільш складного моменту ідентифікаційного дослідження - оцінки сукупності співпадаючих ознак. Основний її зміст складають таблиці частот зустрічаємості ознак почерку.

2. Вимірювально-статистичні методи:

Початок цьому напрямку поклало вчення Локара про графометрію. Криміналісти звертаються до вимірювання почеркових параметрів і їх статистичної обробки стосовно невеликих за обсягом рукописних об'єктів. Теоретична і практична реалізація цього метода належала Л.Л. Еджубову.

3. Кібернетичні методи:

Ідея кібернетичного моделювання у судовому почеркознавстві з'явилася у кінці 70-х років минулого сторіччя. Спільно із математиками була доказана можливість застосування алгоритму розпізнавання образу для диференціації схожих почеркових об'єктів.

У літературі вказується на можливість використання математичних методів для вирішення майже всіх питань, які відносяться до криміналістичної експертизи письма, а саме:

- 1) для ідентифікації особи виконавця рукописного тексту, підпису, цифрового запису;
- 2) для встановлення автора документа;
- 3) для визначення групової належності виконавця (автора) документа (стать, вік, місцевість, виконавець навчався);
- 4) для вирішення неідентифікаційних (діагностичних) питань.

По багатьох з цих питань вже створені кількісні методика для вирішення конкретних задач. Методи дослідження почерку, які засновані на математичному моделюванні, сприяють вирішенню багатьох експертних задач. Основний зміст кількісних методів, які отримали назву модельних, складають кількісні данні про інформативність (значимість) ознак і вирішальне правило, яке моделює оцінку як окремих ознак, так і їх сполук у процесі вирішення задач експертизи. З їх допомогою експерт отримує нову об'єктивну кількісну інформацію про значимість ознак.

Застосування модельних методів допомагає: а) об'єктивізації процесу дослідження і прийняття рішень, б) розширює можливості експертизи, в) підвищує обґрунтованість висновку і сприяє виявленню помилок.

Однак у модельних методах неможна бачити засіб, який дозволяє завжди вирішити любу експертну задачу. Модельні методи дослідження почерка не універсальні. Вони носять ситуативний ха-

рактер і розраховані на застосування їх при вирішенні певних експертних задач або груп задач.

Тому вважаю, що використання всієї системи методів у сукупності сприяє об'єктивізації процесу дослідження і використовуючи у комплексі та взаємозв'язку всі методи та способи, можна ефективно виявляти їх та викоренити з діяльності експертних підрозділів.

Як експерт, працюювавший декілька років у районному відділі міліції, вважаю необхідним звернути увагу на питання експертних помилок в почеркознавчому дослідженні, бо практичні органи відчувають гостру потребу у вдосконаленні процесу проведення почеркознавчого дослідження. Необхідні новітні наукові розробки в галузі виявлення помилок та впровадження їх в практичну діяльність. Ця наукова стаття та подальші розробки на її основі повинні допомогти експертам-почеркознавцям проводити дослідження на новому якісному рівні, без недоліків, без помилок.

Стаття надійшла до редколегії 04.03.2009 р.

І.О. Матвієнко

**ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПІДВИЩЕННЯ
ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОКУРОРСЬКОГО
НАГЛЯДУ ЗА ЗАКОННІСТЮ ЗДІЙСНЕННЯ
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Найглибші соціально-політичні й економічні зміни в Україні, які є новою, що сформувалася на рубежі двох тисячоліть, історичною реальністю, спричинили розвиток двох протилежних тенденцій: по-перше, небачений розмах злочинності, її ускладнення, "інтелектуалізацію", зміцнення її організаційних основ, розширення сфер злочинної діяльності й розвиток її транснаціональних форм, по-друге, процесу розвитку демократизації суспільства, поглиблення прав і свобод людини, побудова нової держави.

Реалізація конституційної ідеї створення в Україні правової держави зумовлює розвиток сучасної політико-правової доктрини, відповідно до якої в нашій країні має бути створене законодавство, яке б ефективно діяло, а також система органів, що забезпечували б реальне виконання нормативних приписів, спрямованих на дотримання головного обов'язку держави – затвердження й забезпечення прав і свобод людини. Центральне місце серед засобів досягнення цієї мети посідає діяльність по боротьбі зі злочинністю. Спеціальни-

ми органами держави, на які покладені завдання охорони прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, котрі беруть участь у кримінальному судочинстві, а також швидкого й повного розкриття злочинів, викриття винних і забезпечення правильного застосування закону з тим, аби кожен, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності й жоден невинний не був покараний, є суд, прокуратура, органи, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання й досудове слідство.

Об'єктивно першими, хто приступає до виконання завдань кримінального судочинства, є органи, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання й досудове слідство, а також органи прокуратури, які забезпечують конституційну функцію нагляду за законністю їх діяльності. Взаємодія й результати роботи цих органів, особливо на початковому етапі, багато в чому зумовлюють успіх подальшого розслідування й судового розгляду кримінальних справ, сприяють забезпеченню режиму законності, зміцненню правопорядку.

Оперативно-розшукова діяльність як особливий вид пізнання й боротьби зі злочинністю, є соціальною цінністю й не тільки для конкретного відомства, у структурі й від імені якого вона здійснюється, але й для держави та суспільства в цілому.

Дотримання законності в оперативно-розшуковій діяльності підрозділів ОВС значною мірою визначається рівнем прокурорського нагляду, його ефективністю, урегульованістю та правильною організацією. Тематикою прокурорського нагляду займалися фахівці з теорії ОРД, кримінально-процесуального права, криміналістики та інших юридичних наук. Це перш за все О.М. Бандурка, І.Г. Басецький, Д.В. Гребельський, В.Л. Грохольський, Е.О. Дідоренко, О.Ф. Долженков, І.П. Козаченко, П.П. Михайленко, В.Л. Регульський, Б.Г. Розовський, В.Г. Самойлов, Г.К. Снілов, І.В. Сервецький, О.П. Снегірьов, М.Й. Курочка та інші.

На думку О.М. Бандурки прокурорський нагляд являє собою особливий вид діяльності уповноважених державою на її провадження посадових осіб - прокурорів - метою якого є забезпечення додержання і правильного застосування законів державними органами, суспільними організаціями, підприємствами і установами незалежно від форм власності, посадовими особами і громадянами¹.

---

¹ Бандурка О.М. Оперативно-розшукова діяльність. Частина 1: Підручник. - Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ. 2002. - 336 с.

Прокурорський нагляд, на погляд М.Й. Курочки – це надійний механізм забезпечення конституційних прав і свобод людини й громадянина. Сутність прокурорського нагляду на його думку, визначається наступними чинниками: 1) функціональними напрямками діяльності правоохоронного органу; 2) обсягом повноважень і компетенції наглядового прокурора; 3) відповідною процедурою (механізмом) реагування на порушення закону. Отже, здійснення нагляду за додержанням законів, правильним та одноманітним їх застосуванням і становить предмет прокурорського нагляду у сфері ОРД¹.

Удосконалюючи форми й методи роботи з підвищення ефективності прокурорського нагляду за законністю здійснення оперативно-розшукової діяльності, варто постійно мати на увазі, що його дієвість і наступальність обумовлюються багатьма чинниками. Важливо не тільки вчасно виявити й припинити порушення закону, що виявилися в погранні конституційних прав і свобод громадян, законних інтересів держави, але й глибоко проаналізувати причини, що породили це явище, попередити інших від їх повторення².

Проблема підвищення ефективності нагляду за дотриманням і застосуванням законів як у цілому, так і по окремих напрямках діяльності прокурорів, у тому числі й за законністю оперативно-розшукової діяльності, є на даному етапі найбільш актуальнішою проблемою юридичної науки й практики прокурорського нагляду³.

Нові, більш складні завдання, поставлені перед органами прокуратури в даний час, вимагають від прокурорів організації якісно нового нагляду, що відповідає вимогам перетворень, які відбуваються в країні. Як правильно зауважує при цьому А.І. Хочунський, важливо, щоб порушення законності були виявлені прокурором вчасно й у повному обсязі і, разом із тим, були відновлені порушені права й законні інтереси громадян, юридичних осіб⁴.

Виходячи зі статусу прокуратури і її місця в державному механізмі, прокурорський нагляд поширюється на всі органи виконавчої

---

¹ Курочка М.Й. Законність в оперативно-розшуковій діяльності та прокурорський нагляд за її дотриманням: Автореф дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2000.

² Рижков Є. Додержання конституційних прав громадян в процесі оперативно-розшукової діяльності // *Право України*. – 1999. – № 10. – С. 80.

³ Питання конституційно-правового статусу прокуратури України та удосконалення її діяльності: Зб. наук. праць / Редкол. Л.М. Давиденко, П.М. Каркач та ін.; ПК Генеральної прокуратури України. – Х., 1999. – С. 67 – 81.

⁴ Інтерв'ю начальника Управління надзора за соблюденням законів спеціальними підрозділеннями по боротьбі с організованою преступністю Генеральної прокуратури України А. Хочунского // *Зеркало недели*. – 1999. – 20 ноября. – С. 6.

влади (починаючи від міністерств і відомств), законодавчі органи, представницькі і виконавчі органи місцевого самоврядування.

Разом з тим, слід зазначити, що протягом тривалого періоду часу серед практиків і науковців велася дискусія про необхідність прокурорського нагляду за ОРД.

Незважаючи на крайню важливість порушеної проблеми, належний нагляд за діяльністю оперативних підрозділів в Україні до початку 1990 років практично був відсутній. Більш того в ряді наказів, виданих Генеральним прокурором СРСР у період з 1960 по 1970 р., втручання в ОРД узагалі заборонялося¹.

На відміну від нагляду за слідством і дізнанням, де прокурор має право особисто брати участь у проведенні конкретних слідчих дій, у виді наглядової діяльності, що розглядається, прокурор не наділений повноваженнями особистої участі в проведенні оперативно-розшукових заходів, а його вимоги про усунення порушень закону не завжди носять у цій сфері імперативного характеру². Тому прокурорський нагляд за законністю проведення оперативно-розшукових заходів здійснюється ніби "збоку"³, що об'єктивно обмежує як пізнавальні, так і попереджувальні (превентивні) можливості прокурора.

У зв'язку з викладеним, слід вказати на те, що ряд вчених і практичних працівників прокуратури, характеризуючи межі втручання прокурорів в оперативно-розшукову діяльність, критикують проголошуваний на практиці підхід "через керівництво ОРД - до нагляду за її законністю", явно вбачаючи тут підміну прокурорським наглядом контрольної функції державних органів, уповноважених здійснювати контроль за законністю оперативно-розшукової діяльності в порядку підпорядкованості⁴.

Одним з напрямків підвищення ефективності прокурорського нагляду в сфері оперативно-розшукової діяльності є розширення

---

¹ Див.: Кабанов П. "Табу" для прокурора // Соц. законность. - 1998. - № 1. - С. 58; Чувильев Н. Прокурорский надзор за исполнением законов в оперативно-розыскной деятельности // Законность. - 1995. - № 6. - С. 22 - 24.

² Рудейчук В. Про прокурорську владу, місце і роль прокуратури в правовій державі // Право України. - 1996. - № 5. - С. 44.

³ Кулаков В. Особливості прокурорського нагляду за додержанням законів органами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність // Право України. - 1997. - № 7. - С. 11.

⁴ Гусаров В., Руденко М. Контролюючі органи і прокурорський нагляд // Право України, 1995. - № 1. - С. 17 - 19; Глаговский В., Руденко М. Становлення й розвиток української моделі прокурорського нагляду на сучасному етапі // Право України, 1996. - № 1. - С. 43 - 46.

меж його повноважень у названій сфері, а також надання його вказівкам, дорученням і вимогам імперативного, тобто обов'язкового для виконання піднаглядними особами характеру. Якщо прокурор не задоволений результатами розшукової роботи й у нього є обґрунтовані сумніви щодо обсягу й своєчасності вжитих оперативно-розшукових заходів, він має право зажадати для перевірки від оперативних служб документи, матеріали й іншу інформацію про встановлення або розшук особи, що вчинила злочини. При цьому прокурор може визнати за необхідне організацію й проведення додаткових оперативно-розшукових заходів, спрямованих на розкриття злочину¹.

Підводячи підсумок сказаному, зазначимо, що, незважаючи на заборону втручання прокурора в проведення оперативно-розшукових заходів, так само як і на особисту участь у них, прокурорський нагляд за законністю оперативно-розшукової діяльності не може носити епізодичний і фрагментарний характер і не може здійснюватися на базі лише тих відомостей, даних, що представлені прокурору для перевірки керівниками оперативно-розшукових підрозділів. При цьому треба мати на увазі, що "глибина проникнення" прокурорського нагляду в оперативно-розшукову діяльність повинна забезпечувати досягнення тих рівнів провадження, на яких відбулося порушення законності.

Прокурорські перевірки показують, що оперативно-розшукові справи в ряді випадків не заводяться або заводяться несвоєчасно, по них не завжди проводиться необхідна робота².

Одна з неодмінних умов підвищення ефективності прокурорського нагляду за законністю оперативно-розшукової діяльності - це поліпшення якості документів прокурорського реагування на виявлені порушення закону в названій сфері, причини таких порушень і сприятливі для них умови.

Підводячи підсумок розгляду основних напрямків і способів підвищення ефективності прокурорського нагляду за органами, що проводять оперативно-розшукову діяльність, зазначимо, що прокурор, здійснюючи наглядову функцію повинен водночас вирішувати двояке завдання: забезпечувати результативну, засновану на законі боротьбу зі злочинністю й охороняти недоторканість особи, права і

---

¹ Балашов А. Особенности надзора за соблюдением законности в оперативно-розыскной деятельности // Соц. законность. - 1990. - №7. - С. 24 - 26.

² Бутурин Л. Прокурорский надзор за оперативно-розыскной деятельностью // Законность. - 1999. - № 10. - С. 205.

законні інтереси громадян. Успішне вирішення цього завдання передбачає розробку уніфікованих методів прокурорського нагляду й адекватних форм реагування прокурорів як на порушення Закону, що припускаються органами дізнання й досудового (попереднього) слідства, так і в сфері здійснення оперативно-розшукової діяльності. Позитивне вирішення вказаного завдання сприятиме поліпшенню стану законності в діяльності правоохоронних органів у боротьбі із злочинністю.

Стаття надійшла до редакції 10.02.2009 р.

Я.В. Красьоха

**ОСНОВНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ
СПЕЦІАЛЬНИХ ЗАСОБІВ
ТА СЛУЖБОВИХ СОБАК ПРИ ОХОРОНІ
ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ**

Одним з головних елементів у структурі охорони громадського порядку є застосування спеціальних засобів працівниками правоохоронних органів. Адже відомо, що спеціальні засоби застосовуються для більш ефективної діяльності міліції, а також для захисту працівників від нападу з боку правопорушників.

Застосування спеціальних засобів регламентується Законом України "Про міліцію" (стаття 14)¹ та "Правилами застосування спеціальних засобів при охороні громадського порядку в Українській РСР", які затверджені Постановою Ради Міністрів УРСР від 27.02.1991 року № 49 (далі - Правила). Спеціальні засоби класифікуються на засоби індивідуального захисту, активної оборони, забезпечення спеціальних операцій та відкриття приміщень².

У згаданій Постанові також визначено, що при охороні громадського порядку можуть використовуватись службові собаки, які пройшли відповідний курс дресирування, визнані придатними для службового використання і перебувають у штатах підрозділів кінологічної служби. Право застосування службових собак надається фахівцям-кінологам, які несуть з ними службу. Службові собаки

---

¹ Див.: Науково-практичний коментар до Закон України "Про міліцію" / Відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв, І.П. Голосніченко. - К.: УАВС, 1996.

² Див.: Про затвердження Правил застосування спеціальних засобів при охороні громадського порядку. Постанова Ради Міністрів УРСР від 27 лютого 1991 року № 49.

застосовуються на довгому і короткому поводках, без поводка, в наморднику і без нього, виходячи з конкретної ситуації, що склалася.

Таким чином ми можемо шляхом логічного співставлення віднести службових собак до спеціальних засобів, які використовуються при охороні громадського порядку. Разом з тим, ми не можемо віднести службових собак до жодного з видів наведеної вище класифікації.

Питання про використання службових собак при охороні громадського порядку практично не розглядалося в наукових працях, тому що в цілому цей напрям не розроблявся. Ряд авторів розробляли окремі аспекти використання службових собак при охороні громадського порядку, але це в основному були практичні посібники¹.

На нашу думку необхідно проаналізувати як і де можуть застосовуватися такі спеціальні засоби як службові собаки і запропонувати основні напрями їх використання при охороні громадського порядку.

Всі спеціальні засоби згідно нормативних документів (Закон України "Про міліцію"²) можуть використовуватися у таких випадках:

- для захисту громадян і самозахисту від нападу та інших дій, що створюють загрозу життю та здоров'ю;
- для припинення масових безпорядків і групових порушень громадського порядку;
- для відбиття нападу на будівлі, приміщення споруди і транспортні засоби, незалежно від їх належності або звільнення їх у разі захоплення;
- для затримання і доставки в міліцію або інше службове приміщення осіб, які вчинили правопорушення;
- для припинення масового захоплення землі та інших дій, що можуть призвести до зіткнення груп населення, а також діянь, які паралізують роботу транспорту, життєдіяльність населених пунктів, посягання на громадський спокій, життя і здоров'я людей;
- для припинення опору працівникові міліції та іншим особам, які виконують службові або громадські обов'язки по охороні громадського порядку і боротьбі зі злочинністю;
- для звільнення заручників.

---

¹ Див.: Зеленський Н.В. *Анатомія собаки*. - СПб.: Право и управление, 1997; *Методичні рекомендації з організації та правил застосування розшукових собак у боротьбі зі злочинністю та охороні громадського порядку*. МВС України. Головне управління кримінального розшуку; *Методичний посібник для навчання фахівців кінологів та підготовки спеціальних собак з пошуку вибухових пристроїв та вибухівки, вогнепальної зброї та боєприпасів до неї*. МВС України. Відділ організації службового собаківництва. - К., 1997.

² *Науково-практичний коментар до Закон України "Про міліцію"* / Відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв, І.П. Голосніченко. - К.: УАВС, 1996.

Час початку та інтенсивність застосування спеціальних засобів визначаються з урахуванням обстановки, що склалася, характеру правопорушення і особи правопорушника.

Як спеціальні засоби службові собаки найчастіше використовуються в роботі патрульної служби. Вони використовуються на маршрутах (постах), в основному у вечірній та нічний час, у лісопаркових зонах, на околицях міст, інших населених пунктів, на не освітлюваних вулицях та в інших місцях, де потрібна присутність таких нарядів.

Забороняється патрулювання зі службовими собаками без намордника у місцях з масовим перебуванням людей, у поїздах, а також передавати собак іншим особам і залишати їх без нагляду під час патрулювання.

Якщо проаналізувати наведені вище обставини застосування спеціальних засобів, то можна констатувати, що службові собаки можуть використовуватись в усіх зазначених у Правилах випадках.

Разом з тим, повинні існувати спеціальні правила щодо застосування службових собак при охороні громадського порядку, які на жаль, в Україні ще чітко не розроблені і тому метою даного дослідження визначити напрями створення такого нормативного документу.

Перш за все треба визначити підстави для застосування службових собак, ким вони застосовуються, яким чином це робиться, як фіксуються результати їх застосування та аналіз їх застосування.

Слід зазначити, що в сучасних умовах використання службових собак при охороні громадського порядку досить обмежене. Це викликано багатьма факторами, але головними з них є відсутність належного фінансування кінологічних служб на місцях, що не дає можливості створення спеціальних підрозділів у структурі патрульно-постової служби та небажання окремих керівників займатися питаннями організації кінологічної служби в цілому.

Проте застосування службових собак дає можливість значно зменшити кількість злочинів і правопорушень у громадських місцях, про що свідчить досвід зарубіжних країн¹.

Підставами для застосування службових собак можуть бути:

- складність оперативної обстановки в окремих районах, чи на окремих дільницях, збільшення кількості злочинів у громадських місцях, особливо у вечірній та нічний час;

---

¹ Див.: Службное собаководство / Сост. В.Н. Зубко. - М.: Патриот, 2001.

- мала щільність патрулів у лісопаркових зонах, на околицях міст, на місцях де відсутнє освітлення або проводиться пошук правопорушників;

- наявність інформації про заплановані виступи різних груп сектантів чи інших організацій, які можуть спровокувати масові заворушення та порушення громадського порядку;

- наявність на ділянці патрулювання будинків або квартир де проживають особи, що підлягають цілодобовій охороні (Президент, Прем'єр-міністр, члени уряду, міністри та ін.);

- наявність на ділянці патрулювання особливих об'єктів або маргінальних груп (розважальні заклади, іноземні громадяни та ін.).

Службових собак можуть застосовувати тільки спеціально підготовлені працівники міліції. Спеціальна підготовка міліціонерів-кінологів повинна здійснюватися у відповідних учбових закладах. Особливу увагу, на нашу думку, треба приділяти практичній підготовці кінологів, тобто теоретичний курс має становити близько однієї третини всього часу навчання.

На жаль в Україні питання про підготовку спеціалістів кінологів для органів внутрішніх справ практично не вирішене. Особливо важливим є питання підготовки керівників середньої ланки кінологічних служб. Таку підготовку в Україні практично не здійснює жоден з навчальних закладів.

Разом з тим є необхідність готувати міліціонерів кінологів для патрульно-постової служби у значно більшій кількості ніж передбачено штатним розкладом, адже на практиці є можливість використовувати одного собаку двома міліціонерами кінологами під час патрулювання.

Сьогодні в Україні існують певні методичні рекомендації щодо відбору, дресування та підвищення кваліфікації спеціальних собак з пошуку вибухових пристроїв, вибухівки та вогнепальної зброї¹, та з розшуку наркотичних речовин², але, на жаль, немає подібних методичних рекомендацій з підготовки та підвищення кваліфікації службових собак для патрулювання та патрульно-постової служби.

---

¹ Див.: Відбір, дресування, підвищення кваліфікації спеціальних собак з пошуку вибухових пристроїв, вибухівки та вогнепальної зброї. МВС України. Кінологічна служба. - К.: 2002.

² Див.: Методичні рекомендації з дресування службових собак для пошуку наркотичних речовин. МВС України Головне управління карного розшуку. - К.: 1993.

Таким чином працівники патрульно-постової служби та міліціонери-кінологи повинні вміти користуватися такими спеціальними засобами як службові собаки з тим, щоб не нанести шкоди ні собі ні оточуючим.

Для цього треба розробити рекомендації по утриманню собак, їх використанню під час патрулювання, обов'язковість попередження про їх застосування крім випадків раптового нападу на працівника міліції та звільнення заручників.

У одному з посібників, який розроблено авторським колективом Навчально-наукового інституту підготовки кадрів громадської безпеки Київського національного університету внутрішніх справ пропонується щоб попередження про застосування службових собак робилося голосом, а при значній відстані або зверненні до великої групи людей – через гучномовні установки, підсилювачі мови і в кожному випадку бажано рідною мовою осіб, проти яких планується застосувати службових собак не менше як 2 рази з наданням часу, достатнього для припинення правопорушення¹.

Наведені пропозиції є правильними, але, на нашу думку, службових собак не можна використовувати проти великого скупчення людей і попередження повинно даватися з невеликою перервою перед застосуванням собак, адже правопорушник може втекти чи озброїтися для знешкодження собаки.

В діяльності кінологічного миротворчого підрозділу в Косово вперше теоретично та практично розроблялися і вперше випробувалися методи застосування службових собак проти великого скупчення албанського населення, але ефективність таких методів була досить низькою².

В цілому в зазначеному питанні є елементи дискусії, які треба вивчати та готувати відповідні рекомендації.

При затримувannya правопорушників, які є озброєними необхідно використовувати декількох собак, які добре підготовлені. Для уникнення втрати собак та її поранення необхідно проводити відволікаючі прийоми, застосовувати сльозогінний газ та інші спеціальні засоби перед застосуванням собак.

---

¹ Див.: Клячко В.М., Спельніков С.М., Грош В.І., Радомський І.П. Початкова тактико-спеціальна підготовка працівника органів внутрішніх справ до дій під час охорони громадського порядку. – К.: ННПК ГБПС КНУВС. – 2006. – 186 с.

² Див.: Заросило В.О. Підготовка кандидатів до кінологічного миротворчого підрозділу МВС України. – К.: Національна академія внутрішніх справ України. 2005. – 212 с.

В кінології розроблено цілий ряд тактичних прийомів практичного застосування службових собак при затриманні, конвоюванні, обшукові та охороні правопорушників і немає необхідності їх перераховувати. Разом з тим є необхідність всі ці тактичні прийоми проаналізувати та систематизувати.

Як і у випадку застосування інших спеціальних засобів або зброї після застосування службових собак працівники органів внутрішніх справ України повинні рапортом доповідати начальникові про результати їх застосування. Зазначена новела є необхідною, але, на нашу думку, є ще один аспект цієї проблеми. Мабуть є необхідність доводити до уваги широкої громадськості результати застосування службових собак при охороні громадського порядку та громадської безпеки.

Такі дані певною мірою можуть також впливати на рівень правопорушень в громадських місцях, адже кількість затриманих та "покусаних" правопорушників може бути одним з елементів профілактики правопорушень.

При цьому є необхідність розробляти спеціальні тактичні прийоми використання службових собак, змінювати місця їх застосування тощо.

Основні попередні висновки, які можна зробити з викладеного такі:

- в Україні треба розробити детальні правила застосування службових собак і зобов'язати начальників підрозділів дотримуватися розроблених правил;

- не відповідає їй вимогам сьогодення система підготовки міліціонерів кінологів для патрульно-постової служби, її треба вдосконалити та перебудувати, і приділити більше уваги практичному патрулюванню;

- треба вирішити питання про створення спеціального навчального закладу з підготовки спеціалістів кінологів середньої ланки;

- застосування службових собак при патрулюванні повинно висвічуватися засобами масової інформації в обов'язковому порядку, адже це є один з дійових методів профілактики правопорушень в громадських місцях;

- є необхідність у розробці окремих тактичних прийомів щодо використання службових собак які можна буде використовувати по всій території України;

- аналіз діяльності патрульно-постової служби з застосуванням службових собак повинен обов'язково обговорюватися на оперативних нарадах МВС України та обласних управлінь щорічно.

Стаття надійшла до редколегії 20.02.2009 р.

О.П. Довгоголик

ОГЛЯД МІСЦЯ ПОДІЇ, ЯК НЕВІДКЛАДНА СЛІДЧА ДІЯ

Актуальність теми. В останні роки в теорії криміналістики та кримінального процесу проводяться активні дослідження спрямовані на удосконалення норм чинного КПК України та розробку нового проекту цього нормативного документу. На розгляд та опрацювання наукової громадськості і практиків представлено вже не один проект цього важливого документу. Незважаючи на проведення малої реформи кримінально-процесуального законодавства, багато нагальних питань сьогодення залишається відкритими для обговорення та розв'язання. Відсутність чіткого формулювання або застосування у деяких нормах КПК загальних (не чітких) понять призводить до неоднакового розуміння правозастосувачами їх суті. Одним з таких понять є "невідкладність". До порушення кримінальної справи огляд місця події може проводитись лише у невідкладних випадках, однак перелік таких підстав законодавцем непередбачений.

Мета дослідження полягає у проведенні аналізу норм кримінально-процесуального закону і поглядів науковців, щодо визначення ознак, які вказують на невідкладний характер огляду місця події. Визначити підстави, що надають право проводити цю слідчу дію, як невідкладну, до порушення кримінальної справи.

Наукова новизна. У статті проаналізовано норми КПК, які регламентують провадження огляду місця події у невідкладних випадках. Зосереджено увагу на відсутності конкретного переліку підстав, що надають право застосувати огляд місця події до порушення кримінальної справи, у зв'язку з чим запропоновано внести відповідні зміни до КПК. Зроблено спробу визначити випадки, коли огляд місця події може бути проведений, як невідкладна слідча дія до порушення кримінальної справи.

Огляд місця події – це одна з найпоширеніших і складних слідчих дій. У науковій літературі дуже часто зосереджується увага на важливості огляду місця події. Пояснюється це тим, що така слідча дія може вмещувати деякі, а інколи і всі види оглядів. Вона часто провадиться як першочергова та невідкладна на початковому етапі розслідування (до і після порушення кримінальної справи). Ця слідча дія одна з основних, що дозволяє отримувати важливу інформацію, яка слугує основою для побудови слідчих версій та визначення напрямів розслідування.

В чинному законодавстві термін "місце події" не роз'яснюється, тоді як в науковій літературі місце події частіше всього визначається як певна територія або приміщення, в межах яких відбулася сама подія злочину або знайдено його наслідки. При цьому припускається, що по одному злочину можливе існування декількох місць подій¹. Якщо конкретизувати, місцем події вважають: місце підготовки злочину, безпосереднього вчинення злочину, виявлення слідів і знарядь злочину та їх приховання². У деяких наукових роботах місце події визначається, як фрагмент простору в межах якого відбулася будь-яка юридично або криміналістично значима подія³.

Огляду місця події, як слідчій дії, присвячено багато наукових праць. Дослідженнями, пов'язаними з застосуванням и проведенням цієї слідчої дії займалися, як вчені у галузі криміналістики, так і кримінального процесу. Серед них можна відмітити Р.С. Белкіна, В.О. Образцова, Ю.П. Аленіна, В.С. Мамонова, В.Ю. Шепітька, В.В. Назарова, Ю.І. Крикунова, Г.М. Омельяненко, В.Т. Малярєнка, які зробили значний внесок у розвиток цього інституту. Незважаючи на значний обсяг проведеної роботи в цьому напрямі, до тепер залишаються не вирішеними деякі питання, пов'язані з провадженням зазначеної слідчої дії до порушення кримінальної справи.

---

¹ Див.: Шепітько В.Ю. Криміналістика: Курс лекцій. – 3-е изд. / Валерий Юрьевич Шепітько. – Х.: ООО "Одиссей", 2006. – С. 160; Криміналістика: Учебник для вузов / [Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р.]; Под ред. Р.С. Белкина. – М.: Норма, 2001. – С. 554.

² Див.: Кир'яков В.В. Взаємодія слідчого і спеціалістів експертних установ при огляді місця події / В.В. Кир'яков // Взаємодія слідчих і експертів у процесі боротьби зі злочинністю: 36. наукових праць. Додаток № 1 до Вісника ЛІВС при НАВС України. – Львів, 2003. – № 1. – С. 203.

³ Див.: Следственные действия. Криміналістические рекомендации: Типовые образцы документов / [С.Н. Богомолова, А.А. Протасевич, Т.Ю. Рзаев и др.]; Под ред. В.А. Образцова. – М.: Юристъ, 1999. – С. 190.

Нагадаємо, що згідно ст. 190 КПК України "огляд місця події у невідкладних випадках може бути проведений до порушення кримінальної справи. В цих випадках, при наявності для того підстав, кримінальна справа порушується негайно після огляду місця події"¹.

Зазначена норма характеризує цю слідчу дію, по-перше, як невідкладну, по-друге – як таку, що можна проводити до порушення кримінальної справи. Якщо її розглядати у криміналістичному аспекті, вона безумовно буде невідкладною, з чим більшість науковців цілком погоджуються. Зокрема такої думки дотримуються: Р.С. Белкін, В.Ю. Шепітько, В.В. Назаров, Г.М. Омеляненко, Ю.П. Аленін, В.Т. Маляренко та інші. Невідкладність полягає у необхідності вчасного проведення огляду місця події з метою виявлення і фіксації важливої для слідства інформації, виявлення та вилучення речових об'єктів зі слідами злочину, які мають значення для встановлення істини. Зволікання з проведенням цієї слідчої дії може призвести до втрати слідів злочину й іншої важливої інформації.

Як уже зазначалося, огляд місця події, відноситься до тих не багатьох слідчих дій, які можна проводити до порушення кримінальної справи. Водночас, деякі вчені, провадження невідкладних слідчих дій пов'язують зі стадією порушення кримінальної справи, при цьому стверджують, що невідкладними можна вважати лише слідчі дії, які проводяться одразу після її порушення, тобто на першому етапі досудового слідства². Така думка поширена серед деяких російських науковців (С.Л. Масльонков, Б.А. Лукічев). Вона навіть знайшла своє відображення в нормах кримінально-процесуального кодексу Російської Федерації (ст. 5 КПК), згідно з якими невідкладні слідчі дії – це дії, що здійснюються органом дізнання після порушення кримінальної справи, по якій провадження попереднього слідства обов'язкове, з метою виявлення і фіксації слідів злочину, а також доказів, що потребують негайного закріплення, вилучення та дослідження³. Виходить, що огляд місця події не буде належати до невідкладних, якщо

---

¹ Казаринова Л.В. Производство неотложных следственных действий сотрудниками оперативных подразделений уголовно-исполнительной системы: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. "Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза: оперативно-розыскная деятельность". - Владимир, 2007. - С. 160.

² Див.: Лобойко Л.М. Кримінально-процесуальне право: Курс лекцій: Навчальний посібник / Л.М. Лобойко. - К.: Істина, 2007. - С. 190.

³ Див.: Уголовно-процесуальный кодекс Российской Федерации, принятый Государственной Думой 22.11.2001 г. (в ред. Федерального закона от 06.12.2007 № 335-ФЗ) // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.consultant.ru/popular/upkrf/>

його проведено до порушення кримінальної справи. Ми не можемо погодитись з таким твердженням. Невідкладність огляду місця події цілком очевидна. Справа у тому, що після надходження інформації про злочин, в першу чергу виникає питання про її достовірність, в зв'язку з чим проводяться різноманітні заходи спрямовані на перевірку отриманих відомостей. Поряд з цим, майже завжди (залежно від виду злочину, або інших обставин), з'являється потреба провести огляд місця, де імовірно було вчинено злочин. В такому випадку огляд місця події виступає, по-перше, засобом перевірки інформації про злочин, по-друге, механізмом формування доказів, який починає діяти ще до порушення кримінальної справи. Щодо важливості зазначеної слідчої дії А. Свенсон і О. Вендель висловлювались наступним чином: "Місце вчинення злочину - найбільш рясне джерело усілякого роду відомостей, і у більшості випадків розкриття злочинів цілковито залежить від того, чи в повній мірі використано це джерело. Воно дає слідству важливі докази. Правоохоронці, які перші прибули на місце, зобов'язані потурбуватися про врахування кожного з них, щоб жоден не був пропущеним внаслідок недбалості або легковажності. Якщо таке трапилось, втрачене не можна відновити; відновлення втрачених доказів неможливе"¹.

На невідкладність цієї слідчої дії також вказує закріплений в кримінально-процесуальному законодавстві принцип, який визначає швидке та повне розкриття злочинів, як завдання кримінального судочинства (ст. 2 КПК України). При цьому швидке розкриття злочину означає мінімально можливий часовий проміжок між появою підстави до порушення кримінальної справи (коли стає відомо про вчинений злочин) і моментом розкриття злочину (коли набирає сили остаточне рішення по справі). Повне розкриття злочину вказує на встановлення всіх обставин, що входять у предмет доказування². Зазначений принцип зобов'язує правоохоронні органи негайно (невідкладно) розпочинати збирання інформації, що має значення для правильного вирішення справи, одним із засобів якого є провадження огляду місця події.

---

¹ Свенсон А., Вендель О. Раскрытие преступлений. Современные методы расследования уголовных дел / Арне Свенсон, Отто Вендель. - М., 1957. - С. 13.

² Див.: Уголовно-процессуальный кодекс Украины: Научно-практический комментарий / [Ю.П. Аленин, М.Р. Аракелян, Е.Н. Гидулянова и др.]; Под ред. В.Т. Малдренко, Ю.П. Аленина. - Х.: ООО Одиссей, 2007. - С. 15.

В науковій літературі поняття "слідчий огляд" визначається, як один з процесуальних засобів дослідження матеріальних об'єктів шляхом безпосереднього сприйняття особою, що провадить розслідування, ознак об'єкту за допомогою органів почуття, а також інструментальним та експериментальним засобами. Важливими елементами процесу дослідження об'єкту є відтворення і утримання його образу у свідомості слідчого, процесуальна і техніко-криміналістична фіксація ознак об'єкта, обставин, умов, ходу і результатів його дослідження¹. Огляд – це не лише спостереження, а й провадження різноманітних вимірів, обчислень і порівняння об'єктів спостереження, як між собою, так і з іншими об'єктами і явищами, експериментування з об'єктами дослідження та описування чи фіксація (відображення) іншими засобами усього того, що знайшов і виявив слідчий та інші учасники огляду².

Загально визнаними завданнями слідчого огляду є:

1. Вивчення і фіксація обстановки місця події з метою встановлення характеру і механізму події.
2. Виявлення і вилучення слідів злочину, які згодом можуть бути речовими доказами.
3. Виявлення ознак, що характеризують осіб, які брали участь у вчиненні злочину.
4. Фіксація особливостей потерпілого та інших об'єктів посягання.
5. Встановлення обставин, що відображають об'єктивну сторону злочину: а) час і спосіб його вчинення; б) дії злочинця на місці події; в) наслідки злочину; г) наявність причинного зв'язку між діями злочинця і наслідками, які настали; д) виявлення обставин, які сприяли вчиненню злочину³.

Ю.П. Алєнін, порівнюючи всі види оглядів, виділяє наявність певних особливостей притаманних кожному з них. Вказує, що всі вони базуються на загальних для всіх випадків процесуальних і так-

---

¹ Див.: Следственные действия. Криминалистические рекомендации: Типовые образцы документов / [С.Н. Богомолова, А.А. Протасевич, Т.Ю. Рзаев и др.]; Под ред. В.А. Образцова. - М.: Юристъ, 1999. - С. 177.

² Див.: Лемасов А.И. Криминалистические методы обнаружения, фиксации и изъятия микроследов на месте происшествия: Учебное пособие / Лемасов А.И., Порошин Г.Н., Ченцов Ю.Н. - Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1990. - С. 4.

³ Див.: Кир'яков В.В. Взаємодія слідчого і спеціалістів експертних установ при огляді місця події / В.В. Кир'яков // Взаємодія слідчих і експертів у процесі боротьби зі злочинністю: Зб. наукових праць. Додаток № 1 до Вісника ЛІВС при НАВС України. - Львів, 2003. - № 1. - С. 203.

тичних положеннях (принципах), якими слід керуватися при будь-якому виді огляду.

Вчасність огляду означає, що ця слідча дія повинна проводитись одразу після того як виникла необхідність. Ю.П. Аленін, зазначає, що зволікання може привести до втрати доказів в силу об'єктивних (сил природи) або суб'єктивних (цілеспрямовані дії осіб, зацікавлених у знищенні слідів злочину, їх фальсифікації і т.д., дії осіб, які несвідомо змінювали обстановку) чинників.

Об'єктивність огляду полягає у тому, що дослідженню і фіксації підлягають усі виявлені в ході огляду об'єкти і лише в тому вигляді, в якому це було у дійсності, тобто на момент виявлення і огляду (ст. 195 КПК). Об'єктивність також вимагає від слідчого досліджувати всі об'єкти і обставини, елементи обстановки незалежно від того, підтверджують чи спростовують вони загальні чи окремі версії.

Повнота огляду означає, що виявленню, фіксації і попередньому дослідженню підлягають усі дані, які у подальшому можуть мати доказове значення по справі. За полем зору не повинен залишитися ані один об'єкт чи обставина, які підлягають огляду, дослідженню і фіксації.

Активність огляду характеризується цілеспрямованістю дій слідчого, постановкою визначеної мети і вирішенням конкретних завдань. Як зазначає Ю.П. Аленін, активність полягає також у тому, що слідчий може проводити огляд за власною ініціативою і незалежно від наявності чи відсутності про це клопотання учасників процесу, вказівок прокурора або начальника слідчого відділу. Він приймає всі можливі заходи до виявлення слідів злочину і викриття осіб, що його вчинили¹.

Методичність і послідовність означає правильне визначення і чітке дотримання оптимальної послідовності дій слідчого та інших учасників огляду, направлених на пізнання обставин злочину.

Безпечність огляду досягається шляхом правильної його організації, вмінням використовувати знання спеціалістів (вибухотехніків, зброярів, хіміків, радіологів та ін.), вчасним залученням до огляду кінолога для виявлення небезпечних вибухових речовин, пошуку і переслідування озброєних злочинців тощо.

---

¹ Див.: Аленін Ю.П. Процессуальные особенности производства следственных действий / Юрий Павлович Аленин. - Книжный дом Центрально-Украинское издательство, 2002. - С. 197.

Єдине керування оглядом. Оскільки слідчий огляд – це одна з найскладніших слідчих дій, часто вона пов'язана з залученням до його провадження інших слідчих, співробітників оперативних підрозділів, спеціалістів тощо. Відповідно закону керування діями усіх учасників огляду покладається на слідчого, в провадженні якого знаходиться справа або якому доручено проведення огляду прокурором, начальником слідчого підрозділу¹.

Деякі з виділених Ю.П. Аленіним, принципів, на нашу думку відображають сутність і природу цієї слідчої дії, як невідкладної. Зокрема, принцип вчасності, що вимагає проведення огляду місця події якомога швидше і принцип активності, який дає змогу починати проведення слідчої дії відразу як виникла необхідність.

В.В. Грянко, А.Я. Дубинський, О.С. Кузьмінов, з приводу важливості вчасного проведення вказаної слідчої дії, зазначають, що своєчасне і якісне проведення огляду місця події має велике значення для прийняття правильного рішення про початок слідства і всього подальшого його ходу. Тому одним з головних завдань, що стоїть перед правоохоронцями, є забезпечення швидкого виїзду на місце події слідчо-оперативної групи і кваліфікований його огляд².

Що ж стосується принципу активності, на наш погляд, законодавець керувався саме ним коли створював норму, що дозволяє провадити огляд місця події до порушення кримінальної справи, надаючи таким чином можливість проводити його відразу як виникла необхідність.

Якщо розглядати огляд місця події у кримінально-процесуальному аспекті, його також можна віднести до невідкладних слідчих дій. Однак слід пам'ятати, що ця дія, за певних обставин, може бути і такою, що не потребує невідкладності. Частина 2 ст. 190 КПК передбачає проведення огляду місця події до порушення кримінальної справи лише у невідкладних випадках. Тобто за відсутності таких випадків проведення огляду не може бути здійснено до порушення кримінальної справи. Слід також звернути увагу, що зазначена норма не конкретизує, в яких саме невідкладних випадках може проводити-

---

¹ Див.: Аленин Ю.П. Процессуальные особенности производства следственных действий / Юрий Павлович Аленин. – Книжный дом Центрально-Украинское издательство, 2002. – С. 198.

² Див.: Грянко В.В. Дознание в органах внутренних дел Украинской ССР: Практическое пособие / Грянко В.В., Дубинский А.Я., Кузьминов А.С. – К.: РИО МВД УССР, 1980. – С. 131.

ся огляд місця події. Особа, якій доручено провадження цієї слідчої дії (слідчий, дізнавач), самостійно оцінює ситуацію і за наявності підстав, приймає рішення про необхідність проведення невідкладної слідчої дії (огляду місця події).

Частина 5 ст. 190 КПК, також вказує на те, що огляд місця події - невідкладна слідча дія. За загальним правилом огляд житла чи іншого володіння особи проводиться лише за вмотивованою постановою судді, яка вноситься з додержанням порядку, встановленого частиною п'ятою статті 177 цього Кодексу (ч. 4 ст. 190 КПК). Водночас в даній статті називаються випадки, які відносяться до невідкладних: пов'язані із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину. Огляд місця події, за таких випадків, може бути проведено без постанови судді. Винятком також є проведення зазначеної слідчої дії за письмовою згодою володаря житла чи іншого його володіння, однак очевидно, що це не можна розцінювати як невідкладний випадок.

Для проведення у невідкладних випадках огляду місця події в житті чи іншому володінні особи, який здійснюється за її заявою або повідомленням про вчинений щодо неї злочин, а так само у разі відсутності цієї особи або неможливості отримати від неї згоду на проведення невідкладного огляду місця події, рішення суду також не потребується. (ч. 6 ст. 190 КПК).

Законодавством встановлені певні правила, яких обов'язково повинен дотримуватися слідчий у разі проведення огляду місця події в невідкладному порядку. По-перше, в протоколі огляду місця події зазначаються причини, що обумовили проведення огляду без постанови судді. По-друге, протягом доби, з моменту проведення цієї дії, слідчий повідомляє прокурора, який здійснює нагляд за досудовим слідством, про здійснений огляд житла чи іншого володіння особи та його наслідки (ч. 7 ст. 190 КПК).

Як вже вказувалось, у ч. 2 ст. 190 КПК не зазначені випадки коли саме можна вважати ситуацію, що склалася в зв'язку з вчиненням злочину, невідкладною для проведення огляду місця події. Це питання досі залишається дуже цікавим і дискусійним, як для правозастосувачів, так і для науковців. На практиці взагалі склалося так, що після надходження повідомлення про злочин, огляд місця події проводиться майже завжди до порушення кримінальної справи (маються на увазі випадки коли провадження огляду місця події вимагає специфіка, вид вчиненого злочину). При цьому не зважається на те, чи є невідкладною, у даному випадку, ця слідча дія, чи ні. Наприклад,

вчинена крадіжка майна, про яку стало відомо через декілька років і вже відпала необхідність негайного проведення огляду місця події. Незважаючи на це, правоохоронці дуже часто його проводять як невідкладну слідчу дію, до порушення кримінальної справи, що, на нашу думку, є помилкою з огляду на чинне кримінально-процесуальне законодавство.

Якщо у кримінально-процесуальному праві існує поняття "невідкладність" – воно повинно мати чітко визначені межі, а для цього, на нашу думку, необхідно передбачити всі випадки коли слідча дія може проводитись у невідкладному порядку. Вичерпний перелік підстав до провадження невідкладних слідчих дій повинен міститись в нормах кримінально-процесуального закону. В іншому випадку, невизначеність може призвести до помилкового розуміння невідкладності правозастосувачами і як наслідок, визнання, у судовому порядку, слідчої дії такою, яка проведена неправомірно, таким чином позбавивши її результати значення доказів у справі.

На наш погляд, до змісту відповідної норми, яка регламентує огляд місця події до порушення кримінальної справи, доцільно включити наступний перелік підстав:

- припущення, що невідкладне проведення цієї слідчої дії може дати можливість розкрити злочин по "гарячих слідах";
- припущення, що проведення слідчої дії перешкодить вчиненню іншого злочину;
- припущення, що існує реальна загроза втрати або спотворення важливої для слідства інформації у разі невчасного проведення цієї слідчої дії;
- якщо це пов'язане з врятуванням майна, життя чи здоров'я людини (людей);
- якщо це пов'язане з переслідуванням осіб, що підозрюються у вчиненні злочину.

Визначення переліку підстав надасть можливість правозастосувачам більш чітко орієнтуватися у ситуаціях, коли потрібно визначитись щодо проведення або не проведення слідчих дій у невідкладному порядку, надасть нормам КПК конкретності, зменшить кількість випадків неправомірного проведення огляду місця події до порушення кримінальної справи.

Стаття надійшла до редакції 18.05.2009 р.

Розділ VI. ТРИБУНА ВИКЛАДАЧА

**Г.М. Будагьянц,
В.О. Копилов**

ВДОСКОНАЛЕННЯ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ПРАВООХОРОНЦІВ ДО ДІЙ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

Інноваційний розвиток України в напрямку європейської цивілізаційної моделі, що базується на засадах верховенства закону, потребує від національної системи вищої освіти забезпечити підготовку сучасних правоохоронців, які спроможні на високому рівні захищати права, свободи та законні інтереси громадян.

Аналіз статистичних даних про надзвичайні події серед особового ОВС за останні роки свідчить про те, що, незважаючи на заходи, які вживаються керівництвом МВС щодо забезпечення безпеки особового складу та захисту від злочинних посягань, продовжують мати місце численні випадки загибелі та поранення працівників міліції¹.

Вагомий внесок у розробку проблем професійної підготовки майбутніх співробітників ОВС внесли праці М.І. Ануфрієва, В.Г. Андросюка, О.М. Бандурки, В.І. Дьяченко, Г.О. Заяріна, Я.Ю. Кондратьєва, Л.І. Казміренко, В.О. Лефтерова, В.І. Плиско, В.В. Серебряка, А.М. Столяренко, О.В. Тімченко, О.М. Несіна, Г.О. Юхновця. Слід зазначити, що однією з найважливіших проблем професійної підготовки майбутніх правоохоронців є пошук продуктивних методів формування психофізичної готовності до дій в екстремальних ситуаціях, коли з боку злочинців виникає реальна загроза для життя та здоров'я.

Огляд літературних джерел свідчить що формування психофізичної готовності до дій в екстремальних ситуаціях відбувається пе-

¹ Див.: Про заходи щодо зміцнення дисципліни і законності в органах внутрішніх справ та попередження надзвичайних подій, пов'язаних з загибеллю й травмуванням особового складу. Рішення наради при заступникові міністру внутрішніх справ України Плеханові М.І. від 05.01.2007 року за № 820/Пв.

реважно в умовах підвищеної напруженості або реального біологічного ризику. На думку деяких вчених, зокрема, В.І. Плиско, створити такі умови під час навчального процесу дуже складно¹. Слід використовувати інноваційні методи навчання та новітні педагогічні технології, які дозволяють максимально наблизити умови навчання до майбутньої оперативно-службової діяльності.

На основі аналізу спеціальної літератури² з проблем психофізичної підготовки майбутніх правоохоронців та проведених експериментальних досліджень нами розроблено методiku формування психофізичного настрою, яка дозволяє створювати оптимальний бойовий стан готовності (ОБСГ).

Спостереження за спортсменами секції боксу показали, що тренувальні та змагальні навантаження сприймаються легше, якщо психічний стан спортсмена було відповідним чином підготовлено. Особливо ефективним виявився настрій, який має назву "бойовий стан", методика формування якого була розроблена й описана А.В. Алексеевим³. У відповідності до проблематики нашого дослідження розглянемо особливості цієї методики в ракурсі психофізичної підготовки майбутніх правоохоронців до дій в екстремальних ситуаціях.

Психофізична підготовка, на думку А.В. Алексеева, це "ежедневная систематическая, целенаправленная тренировка функций головного мозга, в первую очередь с помощью слов и соответствующих словам мысленных образов, с одновременной тренировкой умения управлять своим вниманием и своими эмоциями"⁴. Ми погоджуємось з такою думкою та вважаємо, що для досягнення ОБСГ у правоохоронців, як і спортсменів, потрібно сформуванати психофізичну устален-

---

¹ Див.: Плиско В.И., Крутов В.В. Обучение сотрудников действиям в экстремальных условиях на занятиях по рукопашному бою. - К.: РИО МВД УССР, 1987. - 36 с.

² Див.: Плиско В.И., Крутов В.В. Обучение сотрудников действиям в экстремальных условиях на занятиях по рукопашному бою. - К.: РИО МВД УССР, 1987. - 36 с.; Платонов И.В. Психологична характеристика правоохоронної діяльності особистості // Збірник наукових праць. Ч. II. Матеріали міжзівівської науково-практичної конференції (Спеціальний випуск). - Хмельницький: Вид-во НАПВУ, 2000. - № 13. - С. 195 - 198; Чуносов М.А. Специальная физическая подготовка. Организация практических занятий и контрольных проверок. - Симферополь: Таврия, 2002. - 28 с.; Андросюк В.Г. Экстремальна ситуація: діяти обережно // Науковий вісник. - 1996. - № 2; Ануфрієв М.І., Бутов С.Є., Гіда О.Ф., Решко С.М. Основи спеціальної фізичної підготовки працівників органів внутрішніх справ: Навчальний посібник / Заг. ред. Я.Ю. Кондратьєва та Є.М. Мойсєєва. - К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2003. - 338 с.

³ Див.: Алексеев А.В. Познай себя, или Ключ к резервам психики. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2004. - 320 с.

⁴ Там же.

ність в будь яких, навіть екстремальних, дистресових, важких ситуаціях, яка дає можливість легко збуджувати чи гальмувати нервову систему так само як і вміння напружувати чи розслабляти м'язи.

Щоб сформувати ОБСГ, потрібно дослідити його основні компоненти (інтелектуальний, емоційний, фізичний) та специфічні відчуття, що характерні для цього становища. З цією метою спортсмени пригадують та аналізують своє становище, яке виникає під час найбільш вдалих виступів на змаганнях та тренуваннях. Потім вони роблять спроби описати усі почуття та відокремити головне й перейти до вироблення мовних формул ОБСГ, які створюють асоціативну пам'ять.

Попередню перевірку створених формул доцільно провести під час участі у навчально-тренувальних спарингах, а потім на спортивних змаганнях з рукопашного бою, боксу чи панкратіону. При перевірці слід з'ясувати, які формули діють, які не створюють необхідні відчуття, й згідно з цим внести уточнення. З часом ці формули набудуть закінчений вигляд, поки не з'явиться необхідність їх вдосконалення у відповідності до підвищення рівня підготовки.

Як приклад наведемо формули ОБСГ, які ми використовували під час експериментальних досліджень з курсантами секції боксу та кікбоксінгу:

1. Моє тіло легке, сильне, пружнее.
2. Усі мої м'язи наповнює енергія.
3. Енергія переповнює мене.
4. Удари різкі та швидкі.
5. Ноги легкі та стримкі
6. Я трохи відчуваю хвилювання.
7. Спокійна бойова впевненість.
8. Бій починаю з розвідки.
9. Уважно стежу за правою рукою супротивника.
10. Нав'язую свою манеру бою - темп, темп, темп.

Перші п'ять формул мають відношення до фізичного компоненту, наступні три до емоційного, три останні до інтелектуального.

Через деякий час ці формули вже мали наступний вигляд:

1. Я весь заряджений енергією.
2. Мої удари різкі та жорсткі.
3. Спокійна бойова впевненість.
4. Нав'язую свою манеру бою - темп, темп, темп

Особливої уваги заслуговує створення формул, які описують інтелектуальний компонент ОБСГ. Як свідчить досвід, ретельне або жорстке планування бою не виявилось ефективним тому, що не зав-

жди вдається передбачити усі ситуації та передбачити можливі дії противника. Дуже детальне планування вимагає постійного утримання в пам'яті великої кількості тактичних дій та варіантів, які необхідні для ведення бою, що відволікає спортсмена та суттєво ускладнює дії в ситуаціях спарингу. Жорстке планування невеликої кількості дій або певної тактики ведення бою ускладнює процес її побудови у випадку, коли вибрана тактична схема себе не виправдовує.

План бою також суттєво залежить від особливостей супротивника та інших факторів, які не у всіх випадках можливо урахувати. Усе це не дає можливості використовувати однакові формули, які віддзеркалюють інтелектуальну складову ОБСГ при підготовці до реального бою.

Враховуючи вищезазначене, при складанні формул ОБСГ для постійного користування слід відібрати тільки ті з них, що містять найбільш загальні напрямки поведінки в найбільш вірогідних ситуаціях ведення бою. Наприклад, запропонована Л.В. Алексєєвим формула "любая неожиданность только мобилизует меня" добре працює у боксерів. До таких формул належать:

Я зібраний та максимально уважний.

Чітко аналізую усі дії супротивника.

Завжди готовий до зміни тактики бою.

Зрозуміло, що формули можуть мати й інший вигляд, але важливо, щоб їх зміст було спрямовано на формування готовності спокійно та швидко діяти в будь-яких, самих непередбачених ситуаціях.

До постійних формул перед кожним конкретним поєдинком слід додавати інші мовні формули, які враховують особливості конкретного супротивника та його манеру ведення бою. В якості приклада мовних формул для формування психофізичної готовності перед спарингом з добре відомим супротивником, що володіє накаутуючим ударом справа, але недостатньо витривалістю, мовна формула буде мати наступний вигляд:

1. Уважно стежити за правою рукою супротивника та рухатись переважно вправо.

2. Випереджати його удари справа лівим прямим у голову.

3. З кожним раундом збільшувати темп поєдинку.

Якщо супротивник незнайомий та відсутня інформація про його манеру ведення бою, слід використовувати наступні формули:

1. Я максимально уважний та сконцентрований.

2. Провести розвідку на початку зустрічі.

3. Зробити спробу нав'язати власну тактичну манеру ведення бою.

4. Я завжди готовий до зміни тактики бою.
5. Неочікувані дії противника лише мобілізують мене.

Зрозуміло, що в цьому бою акцент в формулах робився на з'ясування особливостей противника.

Досвід підготовки спортсменів секції боксу свідчить, що для опису інтелектуального компоненту слід також додавати формули для усунення найважливіших недоліків в поведінці спортсменів на змаганнях. Спортсмени, що часто втрачають контроль над собою в екстремальних ситуаціях, перед спарингом та в його ході слід використовувати наступні формули: "діяти спокійно та зрівноважено в будь-яких ситуаціях", "унікати суєти". Як свідчить досвід, ці формули виявилися дуже ефективними та допомогли спортсменам бути значно спокійнішими в найбільш напружені моменти спарингу.

Для спортсменів, дії яких характеризує скованість, неекономічність, невміння розслабитися, будуть корисні наступні формули: "постійно контролювати напругу м'язів", "миттєво розслабитися при кожній паузі поєдинку". Ці формули допомагають підвищити самоконтроль за тонусом м'язів, більш економічно розподілити зусилля та раціонально використати їх в бою.

Враховуючи досвід підготовки спортсменів бойових видів спорту, зокрема, боксу, кикбоксінгу, рукопашного бою, карате та панкратіону, нами було випробувано методику формування навичок входження до ОБСГ в процесі навчально-тренувальних занять зі СФП з курсантами 3-го та 4-го курсів ЛДУВС. Вибір старших курсів було зроблено з урахуванням того, що починати формування ОБСГ слід тільки після оволодіння базовими технічними навичками рукопашного бою.

В першу чергу курсантам було запропоновано рід комплексних завдань, які є фрагментами ситуацій рукопашного бою. При виконанні цих завдань курсантам було дано завдання спробувати моделювати окремі компоненти ОБСГ, а потім перейти до відпрацювання навичок в цілому. Слід зазначити, що формування навичок у цілому пов'язано з об'єктивними труднощами, які пояснюються з тим, що для виникнення становища ОБСГ потрібно відчувати надійність та ефективність своїх технічних дій, що виникає тільки під час багатозорової успішної участі в спарингах та змаганнях. Дуже часте вживання мовних формул ОБСГ може мати й негативні наслідки, наприклад "затакування" та зниження дієвості. Слід також враховувати, що мовні формули швидше формуються, коли створюються умови,

що мають психофізичну подібність умовам екстремальних ситуацій, зокрема, змагань з рукопашного бою. Високий рівень мотивації до цих змагань, підвищений рівень емоційної напруги, відповідальність за виступ перед товаришами сприяють виробленню ОБСГ.

Моделювання на заняттях із СФП характерного для окремих елементів ОБСГ становища здійснювалось в процесі виконання різних завдань. При цьому відбувалося вдосконалення тільки тих навичок, які входили до конкретного завдання. Наприклад, одному курсанту було дано завдання вдосконалювати техніку виконання улюбленої комбінації в парах. Він виконує цю комбінацію декілька разів, але кожен третю спробу виконує з максимальною швидкістю. Для цього перед виконанням кожної третьої комбінації курсанту було потрібно сформулювати у себе відчуття "зарядженого" енергією тіла, яке готове вибухнути, іншими словами, створити у себе становище, характерне для фізичного компоненту ОБСГ. За допомогою мовних формул та образного уявлення курсанти формують необхідне становище ОБСГ та виконують комбінацію. Зрозуміло, що у даному випадку курсант не тільки вдосконалює навички входження до ОБСГ, а й техніку улюбленої комбінації, тому що він входить до ОБСГ, яке за психофізичними параметрами наближене до екстремального становища, що виникає на змаганнях, а це в свою чергу сприяє якісному виконанню комбінації. Використання емоційного компонента ОБСГ поряд з фізичним також виявилось дуже ефективним.

Слід враховувати, що чим ближче тренувальні завдання наближаються до умов змагань, тим більш повно слід моделювати ОБСГ при виконанні цих завдань. Наприклад, при вивченні нового прийому можливо обмежитися формуванням інтелектуального компоненту, який відбиває найважливіші особливості техніки виконання прийому. Особливо ефективно це виявилось в поєднанні з ідеомоторним виконанням прийому. Зрозуміло, що стан, який формується при такій роботі, буде суттєво відрізнятися від ОБСГ. Зі зростанням спортивної майстерності слід вдосконалювати й психофізичні елементи становища з метою максимального наближення його ОБСГ, яке виникає в екстремальних умовах. Коли прийом вже добре освоєно, дуже важливо, щоб він виконувався з максимальною швидкістю й силою, що потребує формування емоційного та фізичного компонентів ОБСГ.

Із зростанням технічної майстерності роль інтелектуального компоненту дещо змінюється в зв'язку з тим, що здійснюється певна автоматизація рухових навичок. Інтелектуальний компонент викори-

стовується переважно для того, щоб акцентувати увагу на підготовку даного прийому, виконання його тактичних особливостей в залежності від ситуації.

При переході до вільних спарингів увагу курсантів було зосереджено на формуванні цілісного ОБСГ в повному вигляді, яке є характерним для спортивних змагань та екстремальних ситуацій силових сутичок зі злочинцями. Такий підхід дозволяє формувати у курсантів ВНЗ системи МВС України навички входження до ОБСГ, сприяє вдосконаленню психічних функцій та процесів безпосередньо в процесі занять із СФП та при підготовці спортсменів до змагань.

Слід також зазначити, що становище, близьке до ОБСГ, може виникати при виконанні різних завдань. В результаті експериментальних досліджень встановлено, що найбільш корисними для формування ОБСГ виявилися комплексні вправи, різні виду бігу, швидкісно-силові вправи, смуги перешкод та тренажерні комплекси. Але щоб досягти бажаного ефекту при формуванні ОБСГ, в залежності від рівня підготовки слід ретельно розробити комплекси завдань та підібрати для них мовні формули, які спрямовані на формування окремих компонентів ОБСГ (інтелектуального, емоційного, фізичного) чи цілісного стану. Наприклад перед кросом особливо ефективно корисно й ефективно визвати у себе відчуття легкого та сильного тіла, відсутності ваги, швидких та легких ніг, приємного емоційного збудження. В процесі бігу на великі дистанції, в гору, при виконанні марш-кидків в повному обмундируванні та зі зброєю корисно також входити в різні стани. Якщо людина відчуває сильну втому або "забити" ноги, слід за допомогою самонавіювання чи самонаказу визвати відчуття теплих, розслаблених ніг, а потім відчути їх теплими та невідомими. Перед виконанням силових та швидкісно-силових вправ ефективним є відчуття наповненого енергією тіла, сильних та пружних м'язів, азарту, спортивної злості.

Проведені нами дослідження свідчать, що запропонована методика сприяє вдосконаленню технічної майстерності курсантів та формуванню психофізичної готовності до дій в екстремальних ситуаціях. Підсумовуючи вищезазначене вважаємо, що впровадження методики формування ОБСГ в навчальний процес із СФП дозволить оптимізувати підготовку курсантів ВНЗ системи МВС України.

Стаття надійшла до редакції 19.02.2009 р.

І.Е. Кутова

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПАТРІОТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ СПІВРОБІТНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Поряд із кризовими явищами, що відбуваються нині в економіці й політиці України, загострюється проблема "порядку" особистості держави, в першу чергу, в очах власного народу. Сьогодні, як ніколи, спостерігається неповага до державних та соціальних інститутів, тенденція падіння престижу військової, в цілому державної служби. Тож сьогодні серед громадянських цінностей вкрай необхідно укріплювати патріотичні почуття людини, що характеризують її ставлення до свого народу й рідної землі, її готовність до трудового й героїчного подвигу в ім'я Батьківщини. Більш того, важливим для суспільства є те, що взірцем громадянина-патріота будуть саме представники держави, зокрема співробітники правоохоронних органів.

Патріотизм завжди знаходить своє вираження в почутті обов'язку перед Батьківщиною. У залежності від конкретних умов життя людей, характеру їх діяльності обов'язок приймає різні форми. Правоохоронець виступає від імені держави; всім своїм поведінням повинен демонструвати відданість конституційному ладу, демократичному суспільному устрою в дусі Основного Закону та виступати за його виконання. Він зобов'язаний виконувати свої завдання неупереджено, справедливо й керуватися інтересами держави, рішуче виступати проти антидержавних проявів і сил. Важливо, що така відданість справі й інші прояви патріотичної поведінки визначаються взаємодією норм права й норм моралі, оскільки норми моралі регулюють внутрішнє усвідомлення міліціонером своєї поведінки, а норми права - зовнішню форму діяльності. Очевидно, що патріотизм співробітників органів внутрішніх справ має певні особливості, оскільки є не лише особистим громадянським почуттям, а й професійним обов'язком. При цьому патріотична поведінка, як така, все ж таки залишає свою духовно-моральну природу, що трохи ускладнює вплив загальних юридичних приписів на її реалізацію. Патріотизм як любов і повага до Батьківщини, земляків, рідної природи тощо пов'язаний з такими чеснотами як вірність, самопожертва, співчуття, повноту прояву яких важко "вбудувати" в рамки відомчих інструкцій. Проте, спробуємо проаналізувати основні законодавчі положення з цього приводу.

Перш за все, звернімось до нормативно-правових актів, що регламентують професійну діяльність правоохоронців, у тому числі її

морально-етичну сторону. Основні чинні норми, що стосуються співробітників органів внутрішніх справ, містять такі документи:

- Кодекс поведінки посадових осіб по підтриманню правопорядку 1979 р., прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН (далі - Кодекс ООН);
- Декларація про поліцію 1979 р., прийнята Парламентською асамблеєю Ради Європи (далі - Декларація);
- Закон України "Про міліцію" від 20.12.1990;
- Закон України "Про державну службу" від 16.12.1993 ;
- Присяга працівника органів внутрішніх справ України, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 28.12.1991;
- Кодекс честі працівника органів внутрішніх справ України, затверджений наказом Міністерства внутрішніх справ України від 11.01.1996 (далі - Кодекс честі);
- Етичний Кодекс працівника органів внутрішніх справ України, схвалений колегією Міністерства внутрішніх справ України від 05.10.2000 (далі - Етичний Кодекс);

Значимість міжнародно-правових документів у регулюванні будь-яких відносин безспірна завдяки їх універсальності й схваленню парламентами багатьох держав. На перший погляд перелічені міжнародні акти не співвідносяться з регламентацією якихось патріотичних питань, оскільки в більшості випадків не передбачають врегулювання діяльності правоохоронців відносно Батьківщини. Проте саме ці документи мають бути відправними в нашому дослідженні, адже співробітник органу внутрішніх справ не просто громадянин своєї Батьківщини, але й представник держави. І наскільки він буде захищати інтереси іноземних громадян на рідній землі чи чужині, настільки буде глибшати його відданість професійному обов'язкові, наскільки він буде дотримуватися всесвітніх норм про права людини, настільки буде кріпнути могутність і авторитет Вітчизни. Так, перша ж стаття Кодексу ООН промовляє, що посадові особи по підтримці правопорядку виконують покладені на них законом обов'язки, захищаючи всіх осіб з високою відповідальністю, що вимагається їх професією. А в ст. 2 Кодексу ООН підкреслюється: "При виконанні своїх обов'язків посадові особи по підтримці правопорядку поважають і захищають людську гідність, підтримують і захищають права людини стосовно всіх осіб", тобто незалежно від раси, національності, соціального походження, віросповідання тощо.

Так само міжнародні акти виявляють важливу роль міліції (поліції) у підтримці стану миру в суспільстві всіх держав, наприклад, це

розкриває преамбула Декларації. Цей же документ регламентує обов'язок міліціонера (поліцейського) продовжувати виконувати свої задачі по захисту громадян і власності під час війни й ворожої окупації в інтересах населення (розділ С, ст. 1), що ще раз наголошує на високій відповідальності співробітника органу внутрішніх справ за долю свого народу.

Крім врегулювання основ діяльності правоохоронців, міжнародні акти особливо зазначають, що їх норми, як такі, не будуть мати практичної цінності доти, поки їх зміст і значення за допомогою навчання й підготовки не стануть частиною кредо кожної посадової особи по підтримці правопорядку (преамбула Кодексу ООН). Таким чином дієвість правоохоронного захисту залежить не від механічного виконання професійного обов'язку, але від внутрішнього покликання кожного з представників органів внутрішніх справ.

Ця норма фіксується на міжнародно-правовому рівні. Що до національних джерел законодавчого врегулювання етичних основ діяльності правоохоронців, то першорядними будуть низка документів, як то Закони України "Про міліцію", "Про державну службу", підзаконні акти, які затверджують Присягу, Кодекс честі й Етичний кодекс працівника органів внутрішніх справ України. На вищому юридичному рівні сенс вірності професійному обов'язкові й державі розкривається через кілька загальних положень названих законів. Так, Закон України "Про державну службу", який розповсюджується на всі категорії держслужбовців, в тому числі співробітників органів внутрішніх справ, закріплює ключовий принцип поведінки – служіння народові України (ст. 3). Цей принцип полягає в здійсненні держслужбовцем професійної діяльності на підставі пріоритету національних інтересів над власними. Безумовно ця діяльність ґрунтується на певних духовно-моральних підвалинах, ідеях службовця як людини, громадянина, вихідця з народу. Принцип служіння народові України поєднується з принципом патріотизму, бо теж обумовлений прагненням відстоювання інтересів народу, суспільства, громади та має на меті досягнення загальнонаціонального добробуту.

Закон України "Про міліцію" також втілює цю ідею, розкриваючи соціальне призначення міліції України. Це – державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права й свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства й держави від протиправних посягань (ст. 1). Більш того, відданість справи ставиться в обов'язок кожному представнику органів

внутрішніх справ, який "незалежно від посади,... місцезнаходження й часу... повинен вжити заходів до попередження й припинення правопорушень, рятування людей, надання допомоги особам, які її потребують" (ч. 2. ст. 10). Отже, захист держави та її народу для міліціонера - служба, яка виходить за межі посадових інструкцій і робочого часу, служба, яка потребує пожертвування особистими справами в ім'я Батьківщини. Таке розуміння "міліцейської вірності" впливає зі змісту основоположних нормативно-правових актів у цій галузі.

Безпосередньо про це йдеться в документах виключно морально-етичного спрямування. Наприклад, Присяга працівника органів внутрішніх справ України прямо зазначає: "Я, вступаючи на службу до органів внутрішніх справ України, складаю Присягу й урочисто клянуся завжди залишатися відданим народові України, ... Я присягаю з високою відповідальністю виконувати свій службовий обов'язок, ... Клянуся мужньо й рішуче, не шкодуючи своїх сил і життя, ... захищати ... державний устрій і громадський порядок". Кодекс честі й Етичний Кодекс дещо доповнюють і конкретизують текст Присяги, розкривають сутність моральних засад діяльності працівника органів внутрішніх справ, що виражається в низці чеснот, людських, професійних якостей і обов'язків. Їх зміст розкриває різні сторони поведінки міліціонера, які знаходять свій прояв у його стосунках з громадянами, правопорушниками, колегами, керівництвом, державою тощо. Разом з тим, усі ці норми визначають сенс діяльності співробітника ОВС, його покликання чесно й сумлінно виконувати свій професійний обов'язок у повсякденному житті. Ця думка простежується в абзаці 1 Кодексу честі, де працівник ОВС розуміється, як громадянин, що вирішив присвятити своє життя службі в органах внутрішніх справ, добровільно бере на себе обов'язок служити закону, бути гідним довіри народу.

Здійснений аналіз свідчить про те, що юридично держава покладає на своїх правоохоронців обов'язок вірно служити Вітчизні, народові, окремому громадянину, чесно й сумлінно виконувати професійні обов'язки. До того ж, як це слушно підкреслено в міжнародних актах, міліцейська служба набуває соціального значення й патріотичного сенсу за умови духовного покликання до неї кожного співробітника ОВС.

Тож патріотизм людей в погонах - це безкорисливе, самозабутнє служіння справі всього життя, ідеям, країні тощо. У мирному повсякденному житті ратний обов'язок жадає від кожного правоохоронця

глибокого розуміння особистої відповідальності за захист Батьківщини, майстерного володіння зброєю, удосконалювання своїх морально-бойових і психологічних якостей, високої організованості й дисципліни. Бути вірним професійному обов'язкові - значить усіма своїми справами й вчинками кріпити міць країни, а якщо буде потрібно, - стати на її захист.

Твердість вибору законслухняної поведінки забезпечується раз прийнятою присягою. Присяга виступає формою визнання працівником ОВС об'єктивно існуючого політико-правового зв'язку його службової діяльності з конкретним суспільством і державою. Важливо, що присяга суб'єктивно відображає цей зв'язок й особисту оцінку службовцем ОВС своєї приналежності до даної держави та професійної праці на її благо. Тобто даючи клятву (обіцянку) на вірність Україні та її народу, правоохоронець не просто співвідносить себе з відповідною професією чи працею, а усвідомлює свою приналежність до неї та держави.

Непростим залишається питання відповідальності представників ОВС за непатріотичну поведінку (ненадання допомоги потерпілому, ігнорування подій скоєння правопорушень чи злочинів, невжиття заходів щодо їх припинення, залишення в небезпеці тощо). Коли йдеться про невиконання чи неналежне виконання своїх суцього професійних обов'язків щодо захисту населення, держави, згідно з Законом України "Про міліцію" набуває чинності дисциплінарна відповідальність, в певних випадках адміністративна або кримінальна. Якщо ж порушення клятви вірності Батьківщині та її народові вчиняється поза межами службових обов'язків, дисциплінарні норми застосувати важко. На практиці в усі часи використовувалися засоби громадського осуду. В певних випадках їх виховний вплив виявляється достатньо ефективним, оскільки дотримання обіцянки завжди було справою честі, а її запламування - ганьбою. Проте, нерідко, якщо це не резонансні справи, представники ОВС, які припускають порушення клятви вірності, залишаються безкарними через неможливість чітко кваліфікувати такі події, встановити всі фактичні обставини, а в більшості випадків через відсутність відповідних процесуальних норм. Отже все залежить від морального обов'язку й наміру керівників підрозділів ОВС.

Підсумовуючи дослідження правових засад патріотичної поведінки співробітників органів внутрішніх справ, зробимо кілька висновків:

1. Патріотизм співробітників органів внутрішніх справ має об'єктивну й суб'єктивну сторони: об'єктивна полягає в тому, що він

являє собою чітко сформульовані державою завдання щодо захисту правопорядку, а суб'єктивна - в тому, що патріотичний обов'язок має сприйматися як внутрішнє переконання в справедливості й правоті справи, якій присвячується життя.

2. Вірність професійному обов'язкові й присязі визначається взаємодією норм права й норм моралі, оскільки норми моралі регулюють внутрішнє усвідомлення міліціонером своєї поведінки, а норми права - зовнішню форму діяльності. При цьому нехтування мораллю тягне й порушення правових приписів, тобто в професійному обов'язкові етична й юридична сторони поєднуються.

3. Почуття вірності не обмежується юридичними обов'язками співробітника ОВС. Професійний обов'язок реалізується не примусовою силою держави, але на підставі внутрішнього покликання, веління совісті, духовної необхідності.

4. Вірність професійному обов'язкові й присязі нерозривно пов'язана з почуттям любові й відданості Батьківщині. Бути вірним професійному обов'язкові - значить усіма своїми справами й вчинками кріпити міць країни, становитися на її захист.

5. Вірність співробітника ОВС державі забезпечується прийнятою присягою, яка виражає усвідомлення ним свого патріотичного покликання до відданості державі й, водночас, стає його внутрішнім щитом від порушення правових або моральних норм.

6. Відповідальність за порушення прийнятої присяги має подвійну природу: моральну й юридичну. Правові аспекти обов'язку співробітника ОВС відповісти за нехтування клятвою вірності Батьківщині потребують детальнішої регламентації з боку законодавця.

Отже патріотизм має багатогранний зміст і різноманітний прояв в практичній діяльності співробітників ОВС. Природно, що це не дає можливості законодавцю в повному обсязі надати цьому принципів офіційного тлумачення. Через це виникає певні проблеми його застосування. В літературі підтримується думка, що принцип патріотизму повинен мати визначення, щонайменше однозначно зрозуміле для пересічного громадянина, оскільки "патріотизм" може мати національні, етнічні, територіальні, релігійні, культурно-історичні та ще будь-які корені. До того ж потрібно враховувати, що наша країна багатонаціональна, етно-культурно неоднорідна, релігійно різнобарвна, соціально розшарована.

Проблема патріотизму як соціального явища не може бути розв'язана лише у межах законодавчих приписів, оскільки його коріння та прояв мають багатоаспектну природу. Проте, на нашу дум-

ку, це не може бути перешкодою подальшого вжиття в правовому регулюванні державно-службових відносин надто актуального для України принципу патріотизму: більш чіткого його тлумачення на законодавчому рівні, запровадження відповідальності за його порушення тощо, а також створення відповідних політичних, соціально-психологічних умов формування духовної культури правоохоронців.

Стаття подається в порядку обговорення з метою пошуку дієвих механізмів формування патріотичної свідомості співробітників ОВС, як в процесі їх професійного служіння, так і під час навчання.

Стаття надійшла до редколегії 18.05.2009 р.

Розділ VI. НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Б.Г. Розовский

ПОЛЕМИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ ПО ПОВОДУ ОЦЕНКИ СОСТОЯНИЯ ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ

Как-то уже сложилось, что ученые-юристы занимаются разработкой конкретных проблем в своей отрасли науки, возделывают свою грядку, не всегда даже заглядывая через забор в огород соседа. И уж совсем редко кто пытается окинуть взглядом всю ниву. В экономике, физике, химии, ряде других наук задача оценки общего состояния возникала объективно, когда существующие представления себя исчерпали, наступал кризис, выход из которого требовал прорыва на новые горизонты знаний. В уголовном праве все проще, и в то же время сложнее. Кризисов, как таковых, не было. Кардинальные изменения происходили, но, за некоторыми исключениями, не столько в силу саморазвития науки, сколько под давлением соответствующего социально-по-

литического заказа. (Вспомните Вольтера: "Смена законов происходит на каждой станции со сменой лошадей".) На этом фоне яркой вспышкой выглядит неординарная статья профессора В.А. Навроцкого "Почему законодатель и правоприменительная практика безразличны к рекомендациям уголовно-правовой науки?"¹. Некоторые положения статьи получили развитие в тезисах докладах "О нравственности украинской уголовно-правовой науки"². Статья (жаль, что она опубликована в малоизвест-

¹ Навроцкий В.О. Чому законодавець та правозастосовна практика байдужі до рекомендацій кримінально-правової науки? / Наука і правоохорона. – 2008. – № 1. – С. 37 - 44.

² Актуальні проблеми кримінального права та кримінології, матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. – Д., 2009. – С. 22 - 25.

ном, пока, журнале с ограниченным тиражом) – это боль сердца известного ученого. Ее содержание шире названия и я готов подписаться под каждой строкой в констатации состояния науки уголовного права. Тем более, что сделанные зарисовки в значительной мере вполне применимы к ряду других наук юридического профиля, и не только.

Вопросы, поставленные В.А. Навроцим, актуальны и обоснованы. Однако предпринятые попытки поиска ответа на некоторые из них полемичны. Основа расхождений – расстановка акцентов на условиях, породивших проблему. По мнению автора "... когда три кита юриспруденции – законодательство, правоприменительная практика и наука – движутся каждый в своем направлении, живут сами по себе, когда, по известному изречению, суровость законов компенсируется их необязательностью, когда внимание и уважение к науке лишь условны, все это свидетельствует о кризисе в правовой системе, противоречит коренным интересам общества. Именно в силу этого возможен волюнтаризм законодателя, заказные дела и разгул коррупции на практике, имитация научной деятельности".

Скажем прямо: недостаточное уважение к науке, ненадлежащее ее обеспечение правоприменительной деятельности (хотя здесь, действительно, не все безоблачно) – следствие, а первопричина – в тотальной коррупции власти, в том числе законодательной, поразившей метастазами все слои общества, и юридическую науку тоже. Именно коррупционный заказ власти привел к созданию законодательных и иных нормативных препятствий к конфискации всех без исключения преступно приобретенных доходов, к трудностям, из-за практической недоказуемости корыстного мотива, привлечения к уголовной ответственности виновных в наиболее распространенном и наиболее весомо отражающемся на формировании национального бюджета преступлении – уклонении от уплаты налогов, (добавлю, беспардонному ограждению их, а заодно и занимающихся не менее прибыльным делом – контрабандой, от ответственности по ст. 209 УК Украины) и к другим парадоксам, отмеченным в статье. "Научное" обоснование подобных постулатов таково, что, даже если в завершение автор говорит: "Волга впадает в Каспийское море", хочется взять карту и проверить.

Давайте называть все своими именами: коррупция является первоосновой массы халтурных диссертаций, вполне наглядной скупки научных званий и степеней. А ставшая обыденностью мзда научных руководителей, оппонентов, членов специализированных ученых советов, пусть другая музыка, но не из той же оперы?

Сделаю отступление. Мне представилась счастливая возможность на протяжении нескольких лет периодически общаться с ныне безвременно ушедшем ученым-атомщиком академиком Г.Н. Флеровым. (Я занимался проблемами экологии, у нас были взаимные научные интересы.) Однажды в моем присутствии спонтанно возник диспут по вопросам научной этики. Георгий Николаевич участие не принимал, а когда активисты выдохлись, рассказал имевшую место, по его словам, быть. В далекие годы многие студенты жили не богато. В морозные дни добирались на занятия короткими перебежками от магазина к магазину. Отогреваются у радиатора, и бегут дальше. К одному из таких стайеров в одежде на рыбьем меху подошел скромно экипированный мужчина и спросил: Вы студент? - Да. - В каком институте учитесь? - В МФТИ. - Вы не смогли бы уделить мне полчаса, потом я дос-

тавлю Вас в институт? - Парень согласился. Мужчина усадил его в автомобиль, привез в какой-то магазин и одел с ног до головы. Парень был в шоке, пытался выяснить, не скрытый ли он его отец, выдвигал другие версии. Успокоившись, спросил: чем я теперь Вам обязан? - Мужчина ответил: однажды в такой ситуации побывал я. Когда со временем сможете, поступите так же. - У большинства присутствующих образовался эмоциональный комок в горле, никто не отважился спросить, не являлся ли академик участником описанного события.

Было время. Теперь рынок, считается каждый труд должен быть оплачен. На банкетах после защиты диссертации моих питомцев я рассказываю эту историю в качестве тоста. Может когда-то ...

Профессор В.А. Навроцкий предлагает сократить количество специализированных ученых советов, создать нечто вроде закрытой когорты высококвалифицированных ученых, которым можно доверить оппонирование. Логично. Правильно. Но остается маленький вопросик: есть ли гарантии, что таким путем мы застрахуемся от коррупции и других "мягких" форм? Истина, конечно, хорошо, но Платон-то друг!

Грибы-поганки, прилипалы есть не только среди специалистов уголовного права, и не только в юридической науке. Много лет тому в полуофициальной обстановке меня представили тогда действующему, ныне бывшему, народному депутату Украины, который буквально днями должен был защищать докторскую диссертацию по экономике. Я, естественно, поинтересовался темой. Судя по выражению лица, собеседник вопрос воспринял с той же реакцией, как если бы я спросил, есть ли жизнь не на Марсе, а на Солнце. Тем не менее я ждал, и после небольшой паузы ответ последовал (помню его дословно): "Ну, знаете, что-то, вообще, об этом. Тема закрытая, поэтому я не распространяюсь". Присутствующие быстро переключили разговор на другую тему.

Позор, но в качестве диссертации объективно не всегда разберешься. Диссертации по заказу пишут квалифицированные специалисты. Они, порой, лучше авторских. А непосредственно на заседании ученого совета экзамен для оценки глубины знаний соискателя за пределами написанного не предусмотрен. Требовать подтверждения заслуг путем продолжения публикаций,

как предлагает В.А. Навроцкий¹? Для истинного ученого мера излишня. Если он остановится в творчестве, неизбежно утратит, как слесарь или столяр в своем деле, годами приобретенные профессиональные навыки. А у прилипал нет проблем. Кто написал по заказу текст диссертации, за соответствующую плату напишет еще десять статей и монографий. Объявлениями обклеены столбы вокруг университетов. К сожалению, зарплаты наших ученых оставляют желать лучшего, и высказывание Ю.В. Тимошенко по поводу финансирования политиками-олигархами митингующих на Майдане: "пусть богатенькие хоть так поделятся" - кое-кто считает способом реше-

---

¹ Вопрос: что означает вручение соответствующего диплома (аттестата) - признание достигнутых заслуг или приговор на пожизненный труд на научно-педагогическом поприще? При отборе претендентов в аппарат государственного управления коммерческо-предпринимательские и иные структуры диплом кандидата, тем более доктора наук - авторитетнейшая характеристика человека, его знаний, способности творчески мыслить, предлагать неординарные решения. А дальше, к сожалению, карьерный рост, нагрузка, иные интересы и человек считает нормой, если его творческие находки реализуются непосредственно на практике, не находя освещения в научных публикациях. Думаю, среди друзей и знакомых В.А. Навроцкого таких людей немало, особенно среди выходцев из бывшей советско-партийной номенклатуры.

ния проблемы. А может, не требовать от них дальнейших публикаций? Пусть сидят за канцелярскими столами с дипломом в рамочке на стене и не засоряют более науку. Надбавку же платить только тем, кто действительно работает в вузе или НИИ.

Наверное, для прикрытия сраму нужны другие подходы. Кстати, зачем далеко ходить? В нашей родной Академии правовых наук Украины высокие звания получили лица, имеющие лишь диплом кандидата наук, а то и вообще не юристы. Никто активно не возмущается, в коррупции не обвиняет, во всяком случае, публично. Не все просто. Есть прокуроры, судьи, начальники органов внутренних дел, которые совершают буквально революционные преобразования в сфере своей деятельности. Для науки их достижения не оценимы. Но у них нет времени для написания диссертации. Может ввести практику присуждать научные степени в качестве признания достойных заслуг перед государством? Стал же доктором наук, академиком талантливый оружейник М.Т. Калашников. Пойдем таким путем – не будет конфуза с общеизвестными прецедентами. С учетом решения нашего правительства сократить наполовину прием в докторантуру, предложение во-

обще актуализируется: того и гляди настоящим ученым места в науке не достанется. Кстати, публикация совместно с такими авторами надо приветствовать. Важно лишь знать кто "is who".

Нужно наводить порядок, как образно отметил В.А. Навроцкий, "у себя под носом", но вряд ли мы добьемся ощутимых результатов, если все остальное будем считать "чужим лесом". Не так уж он и чужой, мы в нем постоянно обитаем, и если игнорировать этот факт, так и останемся "с носом". Строить коммунизм в отдельно взятой стране мы уже пытались.

Юридические науки, при всей разнопрофильности, тесно взаимосвязаны и едины в конечной цели регулирования общественных отношений. Можно сколько угодно оттачивать, шлифовать уголовно-правовые нормы, но они априори не могут быть действенными, пока, например, в уголовном процессе будет существовать параноидальная допустимость обжалования в суде постановлений о возбуждении уголовного дела. Практика дошла до такого абсурда, когда по уголовному делу, возбужденному по факту убийства, после установления подозреваемого выносится еще одно постановление о возбуждении уголовного дела против конкретно-

го лица. Объяснение "логично" – надо предоставить подозреваемому право обжаловать в суде злополучное постановление. Понятно, его обжалуют, и не безуспешно, не мелкие воры и рядовые убийцы. Не повезло пльовскому судье Зварычу – слишком уж резонансно было дело. Не будь этого, для такого уровня преступника предпринятая попытка использовать лазейку (какая лазейка, двусторчатые ворота) вполне могла быть результативной.

Попутно отмечу, варианты использования суда для противодействия расследованию множатся. В Ровенской области ревизией выявлено хищение около семи миллионов гривен, выделенных государством сельхозпредприятиям в качестве компенсации потерь продукции. Прокуратура заявляет о невозможности возбудить уголовное дело, "потому что сельхозпредприятия подали в суд на КРУ"¹.

Сами судьи ходатайствовали перед Конституционным Судом Украины о прекращении производства. Но решили пойти все же по более разумному пути прямого изменения закона в Верховной Раде Украины. При обсуждении все высказались "ЗА".

Против не было ни одного выступавшего. При голосовании проект закона провалили. И что, наука виновата?

Предложение исключить возможность отмены постановления о возбуждении уголовного дела я аргументировал еще в 2004 году². Ссылался на опыт зарубежных цивилизованных государств. Но тут же предупреждал: в отличие от соседей, у нас есть капиталисты, имеющие мировой рейтинг, однако нет класса капиталистов, объединенных идеологией самохранения, отсутствуют узаконенные формы лоббирования и т.д. Пока тем, кто что-то урвал и добрался к вершинам власти, своя рубашка ближе к телу, пока эту рубашку стремятся защищать всеми праведными и неправедными средствами – мало разработать хороший проект закона. Требуются чрезвычайные механизмы поддержки его прохождения в законодательном органе, мощнейшее обеспечение возможности последующего исполнения. Надо совершенствовать уголовное, уголовно-процессуальное, административное, хозяйственное и другое законодательство. Но делать это надо в рамках реальной,

---

¹ Сулковский П. Воруют с помощью грязных схем / Голос Украины. – 2009. – № 70 (4570). – 17 апреля. – С. 6.

² См.: Розовский Б.Г. Ненаучные заметки о некоторых научных проблемах уголовного процесса. – Луганск: РИО ЛАВД, 2004. – 600 с.

а не афишной национальной программы борьбы с коррупцией, в комплексе с изменением Конституции Украины, избирательного законодательства, наделения, возможно, научно-консультативных и экспертных советов в Верховной Раде Украины более широкими полномочиями. Не исключена регламентация крайних мер типа проведения своего рода референдума среди ученых и практиков через шесть месяцев применения "сомнительного" закона и при отрицательном заключении вынесение решения на рассмотрение Президента Украины с наделением его правом вето ранее утвержденного закона. Все это - тема широкого самостоятельного обсуждения. Сумеет ли, ученые, объединить свои усилия, найдем взаимопонимание с дальновидными олигархами - они есть, - дело пойдет. Нет - будем до греческих календул продолжать плакать в жилетку, обсуждая свои научные беды.

А теперь о том, что "под носом" - о науке уголовного права. В.А. Навроцкий высказал совершенно обоснованные претензии законодателю и практическим работникам правоохранительных органов. Да, не очень активно реализуют и используют они предложения ученых. Но сколько таких примеров можно при-

вести - двести, сто, десять? - Увы. А легко тому же законодателю или практику найти что-то разумное в море публикаций в обилии расплодившихся научных изданий? Автор приводит следующую статистику: "Если за период с 1991 по 2002 г.г. было опубликовано 2712 работ по криминальному праву, то в следующие три года количество опубликованных монографий, статей, тезисов докладов, методических материалов почти удвоилось - новое библиографическое издание включает около пяти тысяч источников... Не вызывает сомнений, что большинство результатов, полученных в процессе научных разработок оригинальны, многие предложения достаточно аргументированы и заслуживают внедрения"¹. Позволю не согласиться с уважаемым профессором. Не поверю, что, даже с учетом не закончившегося в Украине процесса реформирования социально-экономического устройства, ежегодно возникает около тысячи проблем, требующих для решения совершенствования уголовного законодательства. Да и нужно ли его совершенствовать, только внося разрозненные, мелкие изменения в тексты норм, делая отдельные дополнения?

---

¹ Навроцкий В.О. Цит. стаття. - С. 38.

Когда Пеле показали тренировки сборной и спросили, что, по его мнению, неправильно, он тактично сказал: "Ваши футболисты все время устраняют на тренировке все имеющиеся у них недостатки". - Как, разве это неправильно - устранять недостатки?" - спросили у Пеле. "Не совсем, - деликатно ответил великий футболист. - Гораздо важнее развивать достоинства". Будь Пеле юристом, только подстав большинство наших публикаций, вряд ли он бы смог сохранить свою деликатность.

Безусловно, есть научные работы, заслуживающие самой высокой оценки. Но основную массу можно подразделить на две части. Одну, пользуясь рекомендациями Пеле, я бы не отнес ни к категории "устранение недостатков", ни к "развитию достоинства". Это - какой-то бег на месте, эрзац, подмена права схоластикой философии права в далеко не лучшем ее варианте. Ныне юридическая наука претерпевает эпидемию определения и толкования основополагающих, и не очень, понятий. Из числа маститых специалистов науки уголовного права в текущем столетии почин сделал Н.И. Панов, выступивший со статьей "Понятийные аппараты наук криминального цикла: соотношение и взаимосвязь", и не где-нибудь, а в московском жур-

нале "Государство и право". Трудно спорить с отправным тезисом статьи: "Разработка системы понятий, выяснение их относительной обособленности и одновременно интегративных связей со смежными отраслями знания - важнейшие задачи каждой науки криминального цикла. Чем совершеннее их понятийный аппарат, детальнее разработано каждое из понятий, глубже выяснена их связь и соотношение с системой понятий других наук, тем более совершенен научный "инструментарий" соответствующей науки, тем более полно и точно отражает она сущность явлений объективного мира, что позволяет овладевать этими явлениями и совершенствовать их". Только как-то не верится, что, скажем, наука уголовного права, имеющая многовековую историю, до сих пор не определилась не в чем-то, а именно в понятиях, и не в каких-то инновационных, а в таких, как "...преступление", "состав преступления", "уголовная ответственность", "наказание", "вина", "субъект преступления", понятия конкретных преступлений, описанных в нормах Особенной части УК,¹ и т.п. Не верится, будто вопрос о соотноше-

---

¹ Панов Н.И. Понятийные аппараты наук криминального цикла: соотношение и взаимосвязь // Государство и право. - 2001. - № 5. - С. 57.

нии указанных понятий с понятийным аппаратом наук уголовного процесса, криминологии, криминалистики является предметом дискуссии, тем более, что в статье приведены двадцать ссылок на работы других авторов, позиция которых созвучна с мнением Н.И. Панова и ни в какой части им не оспаривается.

Эстафету, в числе других, принял П.Л. Фрис, посвятивший статью разработке определений таких "малоизвестных" науке понятий, как "уголовная политика", "применение норм закона", "квалификация преступления"¹. Чтобы не отставать от других, в том же журнале П.П. Андрушко опубликовал свое исследование содержания и соотношения понятий "объект уголовно-правовой охраны", "объект преступления", "объект преступного посягательства", "объект преступного влияния". Оказывается, добрый десяток авторов якобы путаются в трех, простите, в четырех случаях и П.П. Андрушко вынужден расставить все по своим местам: "понятия "объект уголовно-правовой охраны", "объект преступления" и "объект преступного посягательства" не совпадают по содержанию, а понятия "объ-

ект преступления" и "объект преступного влияния" - синонимы"². Ученых рангом ниже и без ранга, занимающихся подобными исследованиями, не счесть. Перефразируя М. Веллера, начинаешь верить: велик и могуч язык науки; не всегда иобразишь, что в нем к чему. И еще. Как говорят турки: "Главное - дать происходящему имя, а там хоть ковер из мечети выноси".

Появление терминов-синонимов не удивительно. Некоторые авторы уж очень хотят войти в историю науки, и, за неимением ничего другого, пытаются наделить вполне определенные предметы, категории или явления новым названием. Безуспешность попытки очевидна с самого начала. Новшество благополучно тихо умерло бы само по себе, но находятся желающие проявить себя в организации торжественных похорон. В итоге - видимость эпохальной научной дискуссии.

Вообще-то, случайно узнав, что такое чувственное действие, как поцелуй, имеет контрастно-отталкивающее научное название филематология, я перестал удивляться попыткам внедрить в

¹ Фрис П.Л. Реалізація кримінально-правової політики в діяльності органів внутрішніх справ / Наука і правоохорона. - 2008. - № 1. - С. 31 - 36.

² Андрушко П.П. Об'єкт кримінально-правової охорони, об'єкт злочину, об'єкт злочинного посягання та об'єкт злочинного впливу: основний зміст понять та їх співвідношення / Наука і правоохорона. - 2008. - № 1. - С. 55 - 62.

научный обиход лексические новации типа "сыскология" (чтобы не было конфуза, надо следить за четкостью произношения) или "ордология" для сложившегося наименования науки оперативно-розыскной деятельности (пусти наших, сконструируют физикологию, астрономологию), появлению "голых королей", сестер-фантомов: "криминолистическая характеристика", "оперативно-тактическая характеристика", "оперативно-розыскная характеристика", "аналитическая характеристика", включающих уголовно-правовую составляющую, и т.п. Так что специалисты в области уголовного права не одиноки. Все эти премудрости обрушиваются на практиков, а мы удивляемся, что они так мало читают (если вообще читают) адресованную им литературу. Выщедить без ущерба для здоровья живительную влагу из застойного болота многочисленных публикаций чрезвычайно трудно, пропускная способность человека имеет количественный предел восприятия информации.

Причина на поверхности. Энное количество публикаций, если не гарантия, то весомый шанс успешной защиты диссертации, условие получения соответствующего аттестата, наконец, подтверждение научной

состоятельности. Сегодня издательское дело – вид бизнеса. Как и многое в нашем Отечестве, оно существует в уродливой форме. Автору платят гонорар единичные издательства. В подавляющем большинстве, хочешь опубликовать статью, монографию – плати предварительно определенную сумму. И если журнал "фаховый" – сумма немалая. (Вопрос к Министерству образования и науки: почему выдается кормушка-лицензия журналу, неспособному обеспечить цивилизованную самокупаемость?) Понятно, чем выше плата, тем меньше требований к качеству статьи. Потом возмущаемся низким качеством диссертаций, скомпонованных на основе таких статей. (Расходы соискателя на защиту даже самой талантливой диссертации – тема отдельного разговора.) Парадокс, открываешь журнал, там ареопаг звездных имен в редакционной коллегии, а то есть еще и более авторитетный редакционный совет. На деле – это вывеска для получения лицензии. В большинстве изданий члены редколлегии при желании знакомятся со статьями, как и другие читатели, после их опубликования, со всеми вытекающими последствиями, точнее, при полном их отсутствии. Пишу не понаслышке, сам являюсь почетно-заоч-

ным членом редколлегий, а, как однажды выяснилось, даже рецензентом монографии. К счастью, не такой уж плохой. Думаю, выводы и предложения делать излишне.

Звездный час науки уголовного права – создание Уголовного кодекса независимой Украины. Его критикуют (есть за что), однако это – событие, века, золотое время, когда был взрыв активности ученых и практиков, рядовых граждан, столкновение мнений, жаркие дискуссии, интересные предложения. Как говорится, ради этого стоит жить. Но... Дело сделано. Другой кодекс будет не скоро. И что? Только комментировать теперь нормы УК, оценивать вносимые в него время от времени изменения и дополнения? – По такому пути идет большинство теоретиков и практиков. А это, хотим того или нет, при быстро меняющихся социально-экономических условиях, взгляд в прошлое. Хорошо, если высвечиваются отдельные аспекты, требующие размышлений. Но, чего греха таить, немало работ написано авторами, не способными обрести "лица необщее выражение", воспринимающими жизнь через страницы толкового словаря. Есть и новоявленные Гамлеты, пытающиеся восстать против превратностей "судьбы", но

на деле являющиеся "орудиями судьбы" – исполнителями чужих замыслов. А где большая наука уголовного права?

Вместо ответа на поставленный вопрос, позвольте задать другой: что такое наука уголовного права? Не спешите вызывать психиатра. Начнем с бесспорного с позиции философии и науковедения утверждения Н.И. Панова: "каждая из наук криминального цикла... представляет собой систему знаний о явлениях и закономерностях объективного мира"¹. Но вот дальше: "Основой всех наук криминального цикла является наука *уголовного права*, занимающаяся, в частности, (?) познанием преступления как явления реальной действительности, выясняет его существенные признаки и формы внешнего проявления, разрабатывает меры борьбы с этим антиобщественным явлением"². (Напомню, преступлением считается общественно-опасное деяние, признанное таковым законом.) В отечественных учебниках уголовное право определяется как система, совокупность юридических норм (законов), которые устанавливают, какие общественно-опасные явления являются преступлением и какие подлежат принимать меры нака-

¹ Панов Н.И. Цит. раб. – С. 57.

² Там же. – С. 58.

зания к виновным. Не удивительно, что авторы многостраничного российского учебника ничтоже сумняшеся утверждают: "Предметом науки уголовного права является само уголовное право"¹. Им вторят в еще одном, на сей раз, пятитомном российском издании². (Я что-то не встречал заявлений, будто предметом науки физики является физика). О каких закономерностях, выявляемых наукой уголовного права, может тогда идти речь? Сами через закон регламентируем деяние преступлением и потом изучаем закономерности - чего?

Не будем блукать в теоретических потемках. Давайте попытаемся выяснить, кто, какая научная организация юридического, а тем более уголовно-правового, профиля на практике не выборочно, не от случая к случаю, а системно, не по внутреннему убеждению, а на основе проведенных исследований, отслеживает процессы, происхо-

дящие в экономике и обществе в целом? Кто оценивает, какое деструктивное явление опасно настолько, что его следует криминализировать даже в случае единичного проявления, а какое социально вредно лишь при массовом распространении? Кто конкретно просчитал, как какая сумма причиненного ущерба отражается на функционировании той или иной общественно-экономической структуры? Кто разработал или разрабатывает соответствующие методики? - Институт законодательства? - Там имеющаяся численность сотрудников не позволяет даже поставить такие задачи. Институты в системе Академии правовых наук Украины? - Едва успевает писать заключения, отбиваясь от чужих проектов. Энтузиасты одиночки? - Не буду отвечать на вопрос. Может специалисты иных отраслей права просят помощи, когда своих механизмов реагирования недостаточно? - Есть пример, правда, не заслуживающий подражания: в Хозяйственном кодексе Украины регламентировано, что за умышленное банкротство наступает уголовная ответственность. Других примеров не знаю.

Не хочу, чтобы сложилось впечатление, будто уголовно-правовая наука отрешена от законотвора. Научные пуб-

---

¹ Уголовное право России: Общая часть: Учебник / Под ред. Н.М. Кропачева, Б.В. Волженкина, В.В. Орехова. - СПб.: Издательский Дом С.-Петербур. гос. ун-та, Издательство юридического факультета С.-Петербур. гос. ун-та, 2006. - С. 195.

² Полный курс уголовного права: В 5 т. / Под ред. д-ра юрид. наук, проф., заслуженного деятеля науки РФ А.И. Коробеева. Т.1: Преступление и наказание. - СПб.: Изд-во Р. Асланова "Юридический центр Пресс". 2008. - С. 30.

ликации готовят соответствующую почву, выполняют роль капли, которая точит камень государственной безучастности. Имеются проекты законов, подготовленные учеными и принятые Верховной Радой. (Отмечу, порой трудно выяснить, готовился ли проект закона с участием ученых или без них, ибо Регламент парламента предусматривает лишь возможность, но не обязательность отражения этого факта. Поэтому заранее приношу извинения, если далее ошибусь в авторстве). Тем не менее, основания для скепсиса есть. Самая главная проблема - эффективность действующего законодательства. Этим, пожалуй, все сказано.

Если о деталях, то за время работы депутатов Верховной Рады Украины V созыва из 40 законопроектов по уголовному праву получили регламентацию лишь 8, еще 4 приняты в первом чтении. Справедливо отмечает В.А. Навроцкий ненормальность ситуации, когда большинство (если не все) проектов законов при доработке в Комитете Верховной Рады существенно реконструируются. Только как, в лучшую или худшую сторону? Но активные протесты ученых были по этому поводу? Немало статей действующего Уголовного кодекса неединожды изменя-

лись и дополнялись, что говорит о качестве исходного варианта.

Общая болезнь - в статьях, монографиях, диссертациях, как правило, предлагается диспозиция новой статьи Особенной части УК, санкцию, мол, придумайте сами. А это показатель способности автора оценить общественную опасность криминализируемого деяния. Еще хуже, когда автор научной работы критикует закон или его отсутствие, но не предлагает хотя бы без детальной проработки проект соответствующих изменений или дополнений законодательства. Критические замечания цитируют другие авторы - и с тем же результатом. Ситуация как в старом фельетоне: "Знаешь, Витя, Саша слышал от Васи, что Женя хочет у тебя денег занять. - А что же он сам не обратился? - Так, говорит, это ниже его достоинства".

Есть и предметные примеры. Об отсутствии научной опеки свидетельствует несовершенство Закона № 996, 2007 г., которым УК был дополнен статьей 367-1. Проект Закона вышел из недр МЧС. Сотрудники аппарата Верховной Рады утверждают, что Закон № 875, 2007 г., давший новую редакцию статьи 321 УК, был личной инициативой его автора, народного депутата В. Мальшева. Аналогич-

ная ситуація з Законом № 578, 2007 г., котрим УК доповнен статтею 197-1 по ініціативі народного депутата Л. Грача. Учених до таких "мелочей" руки не доходили.

В уголовном праве принято накрывать артиллерийским огнем злонамеренный результат отклоняющегося поведения. Причины и условия, порождающие преступления, для поражения которых достаточно пули снайпера, игнорируются. Например, в последние годы нас захлестнула волна краж, грабежей и разбоев с целью завладения мобильными телефонами. СМИ пестрят сообщениями о контрабандном их ввозе в Украину. Наконец, нашли кардинальное решение: "черные" и "серые" мобильники автоматически централизованно отключаются от обслуживания, превращаются в ненужную игрушку. Полагаете, инициатором этой меры являлись юристы? - Не обольщайтесь. А введение уголовной ответственности за нарушение принятых обязательств совсем бы не помешало.

Подсчитываем, какой у нас удельный вес "теневого" экономики - 40 или 60%. Изыскиваем способы контроля объективности деклараций о доходах. И спокойно относимся к тому, что во внебанковском обороте на-

личность составляет 34,8% от всей денежной массы, тогда как в развитых странах - 5 - 10%, а количество POS-терминалов для расчетов пластиковыми картами колеблется в пределах 5 - 15% от действующих в тех же странах. Не удивительно, напечатанные миллионными тиражами банковские пластиковые карты в большинстве не используются по назначению. В Корее, введя эффективное стимулирование и ответственность за препятствование сокращению оборота наличности, снизили и без того небольшой объем "теневого" экономики на четверть¹. А мы, приняв еще в 2006г. постановление Кабинета Министров Украины № 377 "Некоторые (!) вопросы осуществления расчетов за проданные товары...", тут же о нем забыли. В работах специалистов уголовного права не найдешь даже упоминания о нем.

Размеры статьи не позволяют осветить все стороны проблемы. Попробую сформулировать главное - то, честно признаюсь, из-за чего затеял дискуссию.

Согласно легенде, Александр Македонский, готовясь к приему персидского царя, при-

---

¹ См.: Аржевитин С. Если сейчас немедленно позволить юридическим и физическим лицам свободно выводить валюту за рубеж, беды не оберемся / Зеркало недели. - 2007. - № 15 (644). - С. 9.

казал повару приготовить блюдо, которое искушенный в застолье гость еще не видывал. Повар оказался на высоте. Царю подали большую чашу раков. Раки были вареные, в этом сомнения не было. Но они ... шевелились! - Находчивый повар положил на дно чаши небольшого живого рака. Он-то и создавал иллюзию жизни своих вареных сородичей.

Не боюсь преувеличить: древняя легенда как нельзя лучше передает современное состояние науки уголовного права (и многих других юридических наук тоже). "Вареные-переваренные раки" кочуют по статьям, монографиям и диссертациям, слегка оживляемые мелкими "рачками" типа предложений исключить из характеристики преступления якобы заполитизированное в тоталитарном советском прошлом понятие общественной опасности, заменить в объекте преступления общественные отношения интересами и ценностями и т.п. В физике или химии систематически рождаются оригинальные теории, идут дискуссии, появляются новые имена и научные школы. В их основе результаты каких-то экспериментов, новые факты, новые открытия. А в уголовном праве? Тысячи лет крутится карусель вокруг одних и тех же понятий: преступление, преступник, дея-

ние, вина, наказание - хотел написать привычное "и так далее", но "далее" - то и нет, все близко, сбито в одну обойму. Под лозунгами гуманизации, либерализации, приоритета прав и свобод личности уподобилось героине одесского анекдота: передвигаем только с места на место "кровати" - разделы Уголовного кодекса.

Халтура, плагиат в научном плане имеют единую причину: исследователи "выписались", почва вытоптана, изъезжена вдоль и поперек. Поэтому и штамповать на продажу тексты диссертаций не такой уж сложный труд, новые идеи не требуются. (Если есть колбаса без мяса, почему не может быть диссертации без научного содержания?). Борьба безнадежна.

Настало время "идти в народ!" Настоящее и будущее науки уголовного права в разработке, совместно с другими науками, системного прогноза на будущее, в создании инструментария повседневного упреждающего анализа и охраны становления и функционирования процессов, обеспечивающих прогрессивное развитие общества, своевременном выявлении наиболее опасных деструктивных отклонений, разработке мер их предупреждения и пресечения уголовно-правовыми средства-

ми, если, как писали корифеи, иные средства оказываются неэффективными. В подтверждение можно сослаться на Рабочую программу развития уголовно-правовой науки в Европе, в которой определено, что задачи современных научных работников заключаются в выяснении, каким образом новейшие и старые формы преступности могут быть отобразены в понимании преступления, какие процессы, отношения оказывают влияние на чувство опасности и формирование негативных стереотипов в обществе, что обуславливает дальнейшую криминализацию¹. По силам ли только такая задача при нынешнем уровне подготовки специалистов, в том числе, получающих высокие звания и степени?

Сделаю ремарку. Возможно я излишне категоричен и, как считает В.А. Навроцкий, утверждения, "что ничего нового в науке уголовного права создать уже невозможно - вот и приходится вновь и вновь "обсасывать" ранее высказанное" - лишь оправдание для плагиата². Еще раз подчеркиваю: говорить о конце

науки уголовного права бессмысленно. Общество не только эволюционирует, но периодически в нем происходят своего рода революционные скачки, что сопровождается не всегда позитивными проявлениями. Отслеживать их и обеспечивать прогрессивное развитие общества - задача многих наук, в том числе и науки уголовного права. Поле для деятельности обширно. И оригинальные работы есть. Но пока преобладает действительно "обсасывание" канонических основ³ или уже совершенных разработок современной теории и прак-

---

³ Чуть ли не рядом с работой В.А. Навроцкого опубликованы материалы доклада доктора юридических наук, профессора В.К. Грищука. Как итог исследования в нем приводятся следующие определения: (чтобы не было искажений, цитирую на языке оригинала) "Об'єктивне українське кримінальне право - це галузь права України, котра являє собою систему формально визначених, загальнообов'язкових, встановлених або санкціонованих державою та забезпечуваних її примусовою силою норми публічного права, які містять державні веління щодо загальних засад кримінальної відповідальності, визнання діянь особи злочинами, мір покарань, що можуть призначатися судом особам, винним у їх винненні, та слугують засобом реалізації кримінальної політики української держави... Суб'єктивне українське кримінальне право - це сукупність правомочностей (правомочних домагань) суб'єкта (суб'єктів) кримінальних правовідносин, що впливають з норм об'єктивного українського права або прямо ними передбачені, які виражають міру їх можливої, дозволеної поведінки". Грищук В.К. Поняття українського (!) кримінального права / Актуальні проблеми кримінального права та кримінології. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. - Донецьк, 2009. - С. 22.

¹ ftp://ftp.cordis.lu/pub/fp6/docs/wp/sp1/g_wp_200202_en.pdf

² Навроцкий В.А. О нравственности украинской уголовно-правовой науки / Актуальні проблеми кримінального права та кримінології. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. - Донецьк, 2009. - С. 22.

тики уголовно-правового противодействия преступности. Осталось там что-то неизведанное? Если да, то почему бы вместо (или наряду) Перечня утвержденных тем диссертационных исследований, вызывающих столь много нареканий из-за дублирования, не издавать перечень не исследованных актуальных проблем, коль таковые имеются? Вопросы снимаются - "За работу, товарищи!"

***

Александр Абдулов поведал трогательную историю. Его отец, главный режиссер Ферганского драматического театра, за два квартала до своего театра снимал шляпу. Театр был для него храмом. Когда отца насильно отправили на пенсию, поздно ночью тот пришел в театр, поднялся на сцену, опустился на колени и поцеловал ее... Вячеслав Александрович Навроцкий из этой плеяды. Написать такую статью мог только ученый-боец, безмерно любящий свою науку, болеющий за нее всеми фибрами души. Воспитать бы критическую массу подобных последователей - за будущее науки можно было бы не волноваться. А сегодня? Сегодня все изложенное выше позволяет сделать бесспорный вывод: научная степень и ее обладатели не представляют сколько-нибудь значимой цен-

ности для общества. Для сравнения: в Германии согласно Закону "О высших учебных заведениях" наказание для покупателей научных степеней и посредников составляет сумму до 500 тыс. евро. Суды виновных лишают свободы на срок три года и более¹.

*Стаття надійшла
до редакції 08.07.2009 р.*

---

¹ Почем доктора наук / Юридическая практика. - 2009. - № 37 (612). - С. 9.

НАШІ АВТОРИ

- Арешонков В.В.** ад'юнкт Київського національного університету внутрішніх справ
- Будагьянц Г.М.** кандидат педагогічних наук, професор, начальник кафедри спеціальної фізичної та вогневої підготовки Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Бутирін Є.О.** викладач кафедри загальноправових дисциплін Донецького державного університету управління
- Валецька О.В.** викладач Миколаївського державного гуманітарного університету імені П. Могили
- Воронов І.О.** кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу організації наукової роботи Одеського державного університету внутрішніх справ
- Ворушило С.В.** ад'юнкт кафедри організації контролю за безпекою дорожнього руху Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Горбаньов І.М.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри економічної безпеки Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Горпенюк А.В.** здобувач Луганського інституту Міжрегіональної академії управління персоналом
- Довгополик О.П.** ад'юнкт кафедри кримінального процесу Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Ємець О.М.** начальник ВКМСД ЛУ в метрополітені ГУМВС України в м. Києві
- Іванченко О.М.** асистент кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії

- Іосіфое Ю.О.** старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Калакура В.** кандидат юридичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Кафанова О.В.** здобувач кафедри теорії та історії держави і права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Кіцул Ю.С.** ад'юнкт кафедри адміністративного права та адміністративного процесу факультету кримінальної міліції Львівського державного університету внутрішніх справ
- Копилов В.О.** заслужений тренер України, старший викладач кафедри спеціальної фізичної та вогневої підготовки Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Копильченко Т.Ю.** викладач Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Красьоха Я.В.** ад'юнкт кафедри адміністративного права та організації адміністративної діяльності Академії управління МВС
- Кутова І.Е.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Лежньов В.В.** викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Маміна К.О.** слухач магістратури Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Матвієнко І.О.** здобувач Луганського інституту Міжрегіональної академії управління персоналом
- Назимко Є.С.** курсант Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Палій М.В.** кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри кримінального права та кримінології Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

- Розовский Б.Г.** доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
- Рось Г.В.** ад'юнкт Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Сасенко С.І.** кандидат юридичних наук, заступник начальника кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Сеїчкарьова Я.В.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права та цивільного процесу Кіровоградського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ
- Соцький Ю.Ф.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри правознавства Чернівецької філії МАУП (Міжрегіональна Академія управління персоналом)
- Устрицька Н.І.** науковий співробітник відділу організації наукової роботи Львівського державного університету внутрішніх справ
- Чайко В.С.** ад'юнкт кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Юшина Ю.В.** науковий співробітник науково-дослідної лабораторії кримінологічних досліджень факультету підготовки слідчих Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

З М І С Т

ДО УВАГИ АВТОРІВ	3
-------------------------------	---

**Розділ I. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ
ДЕРЖАВИ І ПРАВА**

Палій М.В., Назимко Є.С. Напрями гуманізації сучасної пенальної політики України.....	5
Соцький Ю.Ф. Правові підстави та порядок звільнення від покарання позбавлення волі за законодавством Російської імперії.....	14
Бутирін Є.О. Місцевий адміністративно-судовий апарат в українських губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст.	23
Кафанова О.В. Наглядова функція прокуратури: історія та проблеми розвитку.....	28

**Розділ II. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ
ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА**

Горбаньов І.М. Генеза уявлень про криміналістичну характеристику злочинів.....	38
Устрицька Н.І. Питання кваліфікації повторності злочинів у постановях Пленуму Верховного Суду України.....	43
Рось Г.В. Щодо класифікації підстав до закриття кримінальної справи.....	53
Арешонков В.В. Щодо деяких проблемних теоретичних питань судової балістики, як галузі криміналістичної техніки.....	64
Горпенюк А.В. Організаційно-правові питання вдосконалення досудового слідства в Україні.....	74
Іванченко О.М. Застосування норм міжнародного права у сфері захисту прав людини у національному праві.....	80
Юшина Ю.В. О совершенствовании мер уголовно-правовой защиты заявителя о преступлении.....	88
Маміна К.О. Криміналістична класифікація способів зґвалтування жінок.....	98

**Розділ III. ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ,
АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА,
АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ**

Калакура В. Сімейно-правові відносини з іноземним елементом у міжнародних договорах України про правову допомогу.....	104
Саєнко С.І. Стан і перспективи розвитку методології української адміністративно-правової науки.....	114
Кіцул Ю.С. Ефективне державне управління - як чинник становлення демократичної держави.....	120
Чайко В.С. Адміністративно-правове забезпечення контрольно-наглядового провадження в органах внутрішніх справ України.....	126

**Розділ IV. ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО,
ТРУДОВОГО, ЕКОЛОГІЧНОГО
ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ПРАВА**

Валецька О.В. Значення рішень Європейського Суду для розвитку інституту заробітної плати.....	133
Свічкарьова Я.В. Місце та роль організаційних норм у правовому механізмі забезпечення трудових прав працівників.....	141
Ворушило С.В. До питання про суб'єктів адміністративно-правової охорони атмосферного повітря в Україні та їх компетенцію.....	147

**Розділ V. ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ
ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ ТА ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ
ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Воронов І.О., Ємець О.М. Теоретичні засади проведення оперативної закупівлі людини для одержання доказів злочинної діяльності, пов'язаної з торгівлею людьми.....	158
Юсіфов Ю.О., Лежньов В.В. Питання вдосконалення тактики застосування деяких спеціальних засобів у спеціальних операціях по затриманню особливо небезпечних злочинців.....	163
Копильченко Т.Ю. Можливості виявлення експертних помилок у почеркознавчому дослідженні.....	167
Матвієнко І.О. Деякі питання підвищення ефективності прокурорського нагляду за законністю здійснення оперативно-розшукової діяльності.....	175

Красьоха Я.В. Основні аспекти застосування спеціальних засобів та службових собак при охороні громадського порядку.....	180
Довгополик О.П. Огляд місця події, як невідкладна слідча дія.....	186

Розділ VI. ТРИБУНА ВИКЛАДАЧА

Будагьянц Г.М., Копилов В.О. Вдосконалення підготовки майбутніх правоохоронців до дій в екстремальних ситуаціях.....	195
Кутова І.Е. Правові засади патріотичної поведінки співробітників органів внутрішніх справ.....	202

Розділ VII. НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Розовский Б.Г. Полемические заметки по поводу оценки состояния юридической науки.....	209
---	-----

НАШІ АВТОРИ	226
--------------------------	-----

Науково-теоретичне видання

**ВІСНИК
Луганського
державного університету
внутрішніх справ
імені Е.О. Дідоренка**

Науково-теоретичний журнал

Випуск № 3

У двох частинах

Частина 2

Друкується мовами оригіналу

Відповідальний за випуск *О.І. Левченко*

За редакцією авторів

Технічні редактори *О.В. Буцко, М.О. Михайлюк*

Комп'ютерна верстка *О.В. Васильєва*

Підписано до друку 30.09.2009.

Папір офсетний. Формат 60x84 1/16.

Друк ризографічний. Гарнітура Book Antiqua.

Ум. друк. арк. 14,5. Ум. фарбо-відб. 14,5.

Обл.-вищ. арк. 14,065. Тираж 500 прим. Зам. № 42

Редакційно-видавничий відділ Луганського державного
університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

Друкарня РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка

91493, Луганськ, сел. Ювілейне, вул. Генерала Дідоренка, 4

Свідцтво про реєстрацію ЛГ № 1052-173/ПР від 21.05.2008 р.